

Catalan **Historical** Review

Number 1 / 2008

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Sumari

Número 1

2008

Salvador Giner	161	Presentació
Antoni Riera	163	Jaume I i la seva època. Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural
Josep Tarrús	171	La Draga (Banyoles, Catalunya), un poblat lacustre del neolític antic a l'Europa mediterrània
Tomàs de Montagut	183	La societat de Barcelona i el seu dret. Segles XI-XIII
Josep Maria Ruiz, Albert Soler	195	Vida, pensament i context de Ramon Llull
Eulàlia Duran	211	La família Borja: historiografia, llegenda, tema literari
Eva Serra	223	El Tractat dels Pirineus 350 anys després
Santiago Riera	239	La indústria de construcció de màquines a Catalunya i els Països Catalans
Francesc Fontbona	251	Les arts plàstiques del modernisme en terres de parla catalana
Conxita Mir	269	La repressió franquista als Països Catalans
Maria Teresa Ferrer	283	La celebració del vuitè centenari del naixement de Jaume I: el congrés organitzat per la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC a Barcelona

Presentació

L'Institut d'Estudis Catalans, l'acadèmia catalana de les ciències i les humanitats, celebrà el centenari de la seva fundació l'any 2007. Durant els primers quatre anys de la seva existència fou un centre d'estudis històrics, fins que se'n produí l'ampliació amb la creació de la Secció Filològica i de la Secció de Ciències. Aquestes començaren a funcionar l'any 1911 al costat de la més antiga, la Històrico-Arqueològica. Avui són cinc les seccions de l'IEC en haver-se desdoblant la Secció de Ciències amb la constitució el 1968 de la Secció de Filosofia i Ciències Socials i el 1989 amb la subdivisió que donà lloc a la Secció de Ciències Biològiques i la de Ciències i Tecnologia.

El mateix any de la fundació de l'entitat, el 1907, aparegué el primer número de l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, una publicació de gran format i amb més de sis-cents pàgines cada volum. D'aquesta publicació, n'aparegueren vuit volums fins al 1936. Els seus exemplars es troben a diverses biblioteques universitàries i acadèmiques d'arreu del món entre les existents abans del 1939. L'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* anà difonent les novetats que es produïen en els coneixements històrics a Catalunya, el País Valencià, les Illes Balears i als països que en un moment o altre hi estigueren vinculats. L'*Anuari* era la prova fefaent que la llengua catalana era un idioma científic a la vegada que indicava el nivell que assolien aleshores els estudis històrics en el nostre àmbit cultural.

La repressió a què es van veure sotmeses la cultura i la llengua catalanes sota la dictadura franquista a partir del 1939 interrompé l'aparició de l'*Anuari*, però no la publicació per part de l'IEC de nombroses monografies i miscel·lànies sobre la història política, social, artística, literària i jurídica, malgrat la precarietat de l'existència de la institució en aquella època, abans de recuperar el reconeixement oficial el 1977.

Ara la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC es proposa tornar a difondre, fora de l'àmbit lingüístic i cultural que li és propi, els progressos que hi tenen lloc en els coneixements històrics, tot utilitzant com a *lingua franca* l'anglès. Això sense deixar de donar testimoni que és en llengua catalana que la major part dels seus col·laboradors autòctons solen escriure els seus treballs quan tracten els temes de la història de la seva terra.

La quantitat i la qualitat de la producció historiogràfica actual en l'àmbit lingüístic i cultural propi de l'Institut d'Estudis Catalans justifiquen una publicació anual com la que avui neix. La investigació dins i fora de les universitats per part d'historiadors nacionals i estrangers té unes dimensions que fan necessària la informació que vol oferir *Catalan Historical Review*.

El català és una llengua normal en les ciències socials, però és un fet que, malgrat tractar-se d'una llengua romànica, els treballs d'història que es publiquen en català sovint tenen dificultats per a ser coneguts pels qui s'interessen per la història de la península Ibèrica. Per això, *Catalan Historical Review* es publica en anglès.

El propòsit d'aquesta revista anual és oferir balanços i síntesis sobre els diversos aspectes de la història —i en totes les èpoques— dels països de parla catalana i les seves relacions amb la resta del món. És una revista de format electrònic i en paper. De ben segur que els articles de síntesi que aquí aniran apareixent resultaran útils per als estudiosos d'altres països, als quals s'adreça en primer lloc aquesta publicació, sense que deixin de tenir també interès per als qui viuen i treballen en els mateixos territoris en els quals centrarà la seva atenció *Catalan Historical Review*.

La nova revista neix l'any en què es commemora el vuitè centenari del naixement de Jaume I (1208-1276), rei de la dinastia dels comtes de Barcelona i alhora reis d'Aragó a partir del 1137. En conquerir a costa dels sarraïns el regne de Mallorca primer i el de València després, amb la col·laboració en el segon cas dels aragonesos, el rei Jaume I posà les bases de la comunitat de llengua i cultura que formen Catalunya —amb el Rosselló i els territoris annexionats per França el 1659—, les Illes Balears i el País Valencià.

Com que Jaume I és el representant d'una època cabdal en la història catalana, a la coberta d'aquest número es reproduceix el retrat imaginari del rei que realitzaren Jaume Mateu i Gonçal Peris l'any 1427 i que es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

L'IEC col·laborà científicament en la commemoració de Jaume I i ja ha publicat una edició anotada de la famosa *Crònica* del regnat, que Jaume I dictà i que fou un fet transcendental per estar escrita en la llengua vulgar i no en llatí. Al final del regnat, Ramon Llull escrivia els seus primers llibres en llengua catalana i es començava a desenvolupar la legislació marítima per a fomentar el comerç, origen del *Llibre del Consolat de Mar*, model internacional de legislació mercantil a partir del segle XIV.

Les institucions municipals autònomes com el Consell de Cent de Barcelona es consolidaren i s'estructuraren en aquella època. El rei Jaume I cercà recolzar-se en la burgesia per a compensar el poder de la noblesa feudal i el nou equilibri de forces quedà reflectit en les Corts, que durant el regnat següent assolirien poder legislatiu i tributari i donaren lloc a la monarquia limitada, característica del pactisme català, una mena de constitucionalisme medieval.

La participació de l'IEC a l'any Jaume I s'ha concretat en la celebració d'un congrés internacional, celebrat a Barcelona entre el 31 de març i el 4 d'abril de 2008, organitzat per la presidenta de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, Maria Teresa Ferrer i Mallol. També participà l'IEC en l'acte commemoratiu organitzat per la Generalitat de Catalunya el 30 de març de 2008. En aquest acte, el vicepresident segon de l'Institut, Antoni Riera i Melis, pronuncià un discurs sobre el regnat d'aquell rei, parlament que obre aquest número de la nostra revista.

Com a president de l'Institut d'Estudis Catalans saludo amb gran satisfacció l'aparició d'aquesta nova publicació periòdica, *Catalan Historical Review*, que suma els seus esforços a la projecció exterior de la nostra cultura que ja vénen fent altres revistes prestigioses de l'IEC com *Estudis Romànics* i *Contributions to Science*. La historiografia catalana d'ahir i d'avui fa temps que atreu l'atenció de la comunitat internacional d'historiadors i considero que aquesta publicació li serà de gran utilitat.

SALVADOR GINER
President de l'Institut d'Estudis Catalans

Jaume I i la seva època. Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural*

Antoni Riera i Melis**

Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

Ens hem reunit aquí, a Poblet, al solemne panteó reial dels casals d'Aragó i Catalunya, no per recordar un òbit, sinó una nativitat, per obrir els actes de la commemoració institucional del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I, un dels sobirans enterrats aquí.

Jaume I, com els seus coetanis l'emperador Frederic II o Ferran III de Castella, és una figura cabdal de l'edat mitjana mediterrània i ibèrica. La magnitud de la seva obra justifica que els pobles que formaren part de la Corona catalanoaragonesa n'analitzin, durant el 2008, amb rigor científic i amb perspectives de futur, l'obra i el llegat. Una bona part del que avui som —i del que no som— en els camps de la demografia, l'economia, la societat, la política i la cultura es va començar a forjar durant el seu regnat, tot i que algunes de les seves iniciatives palesessin una certa curtedat de perspectives, una manca de visió de futur.

Els grans personatges no sorgeixen, emperò, del no-res ni operen en el buit, sinó que són sempre fruit d'una història prèvia i actuen en un context; amb la seva actuació —poderosa—, incideixen, emperò, en el seu present, el fan evolucionar d'acord amb els seus projectes i creen un llegat. Quins van ser, resumidament, els trets caracteritzadors del context històric de Jaume I? El seu regnat va coincidir amb l'etapa final d'un llarg període de creixement demogràfic i econòmic, propiciat pel sistema feudal, arreu d'Occident, així com amb l'inici d'un fort impuls comercial, indissociable dels excedents agraris estructurals generats per dos-cents anys de rompudes d'erms, de l'alça de la circulació monetària i del crèdit, i dels avenços de la tecnologia i el pensament. Durant els dos primers terços del segle XIII, el desenvolupament del comerç de llarga distància va articular l'Europa occidental, tant mediterrània com atlàntica, i hi incrementà el paper econòmic, polític i cultural de la burgesia. Fou una època de transició,

en què el nou dret romà va entrar en conflicte amb les velles normes feudals, en què s'assentaren les bases de nous estats territorials, fruit de concentracions de poder entorn de monarques que ja no es consideraven sols els primers entre els nobles. Una època de sobirans interessats a fer recular les senyories immunes, a recuperar el control jurisdiccional i fiscal per sobre de tots els territoris que integraven els seus respectius reialmes; un període de revoltes nobiliàries i de reformes administratives i tributàries, d'avenç del dret comú per sobre del consuetudinari. Fou aleshores quan, a les naixents universitats, es van renovar els estudis, començant pels de dret i de medicina. Tots aquests canvis van coincidir amb la lenta agonia dels enclavaments croats a Terra Santa davant la pressió mameluca, amb l'avenç dels mongols cap a l'Europa oriental i amb importants progressos territorials de la cristiandat a càrrec de l'islam a la Mediterrània occidental.

ELS TEMPS DIFÍCILS DE LA MINORIA I DE LA PRIMERA FASE DEL REGNAT

Jaume I va néixer la nit de l'1 al 2 de febrer de 1208, la matinada de la festa de la Candelera, a Montpeller, fill de Pere el Catòlic i de Maria de Montpeller, un matrimoni malavingut que s'havia separat de fet abans de concebre'l. Les cròniques, tot començant per la del mateix monarca, sense silenciar aquestes circumstàncies, envolten, tanmateix, el seu engendrament i la seva naixença de prodigis i bons auguris, que, pel fet de ser molt coneguts, no esmentaré. Els seus primers tres anys de vida, del 1208 al 1211, es van escolar al costat de la mare, a la seva ciutat natal.

La llengua materna del futur rei seria, doncs, l'occità. El Llenguadoc era aleshores un gegant cultural i un nan polític. El conreu de la poesia trobadoresca i de l'amor cortès hi coincidia amb una manca d'estructures polítiques unitàries, d'una dinastia autòctona capaç de vertebrar un estat fort. Aquest buit de poder hi afavoria la penetració, mitjançant vincles feudals, dels seus dos poderosos estats veïns, la Corona catalanoaragonesa i França. El naixement de Jaume I va coincidir, a més, amb un esclat de la tensió, ja que, unes setmanes abans, Innocenci III havia

* Discurs pronunciat el 30 de març de 2008 a la sala capitular del monestir de Poblet, amb motiu de la inauguració dels actes commemoratius del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I

** Adreça de contacte: ariera@iec.cat

impulsat una croada, per eradicar-hi, amb el suport militar de la monarquia francesa i ideològic dels ordes dominicà i cistercenc, l'heretgia càtara. Entre els combatents per l'ortodòxia religiosa, prest va destacar un membre de la noblesa de la França septentrional, Simó de Montfort.

La noblesa local, encapçalada per Ramon VI de Tolosa, incapaç de resistir l'ofensiva dels croats, va sol·licitar la intervenció del seu senyor superior, Pere el Catòlic. El sobirà, per guanyar temps, va adoptar una postura contemporitzadora, negociant un pacte amb Simó de Montfort, que implicava el matrimoni d'Amícia, filla del croat, amb l'infant Jaume, el qual fou lliurat, com a hoste, al futur sogre, a fi que l'eduqués a Carcassona. Al sud dels Pirineus la situació també canviava aleshores ràpidament: la davallada del califat almohade atenuava la capacitat defensiva dels musulmans a la península Ibèrica. En aquest complicat context, dues grans batalles modificarien el curs de la història a ambdós escenaris i condicionarien l'orientació futura del regnat de Jaume I: el 16 de juliol de 1212, una coalició de forces cristianes ibèriques, amb reforços gals, derrotaren els almohades a Las Navas de Tolosa, batalla en la qual va tenir un actuació important el comte rei. Un any després, el 12 de setembre de 1213, un bloc català, aragonès i occità va ser derrotat per l'exèrcit croat de Simó de Montfort a Muret, a la rodalia de Tolosa, on el mateix monarca, Pere el Catòlic, va trobar la mort.

Les batalles, soles, no determinen la història dels pobles, però —com ha assenyalat recentment Antoni Furió— la ritmen, l'acceleren. Las Navas de Tolosa facilitaven l'expansió de la Corona catalanoaragonesa cap al sud i cap a l'est, vers les terres de més enllà de l'Ebre i les illes de la Mediterrània occidental. Muret tancava la porta, en canvi, a una altra possibilitat, la d'un gran estat a ambdós vessants dels Pirineus, basat gairebé exclusivament en pactes de fidelitat vassallàtica.

Poc després de Muret, moria a Roma Maria de Montpeller. Jaume I quedava orfe de pare i de mare i confinat a Carcassona, on havia començat a rebre una educació cavalleresca i ultraortodoxa, pròpia d'un croat, en occità i en francès.

Al gener del 1214, Innocenci III, que ocupava l'alta senyoria de la Corona catalanoaragonesa, ordenava a Simó de Montfort que entregués Jaume I, un rei de sis anys, als seus súbdits catalans i aragonesos. El nou sobirà fou confiat a Guillem de Mont-rodó, mestre del Temple, que se'l va endur a Montsó, un castell ben defensat, en els confins mateixos de Catalunya i Aragó, per completar-hi la seva educació, juntament amb el seu cosí, també orfe, Ramon Berenguer V de Provença.

Un dels punts més foscos de la vida de Jaume I és el programa formatiu a què va ser sotmès pels templers. L'educació dels prínceps, aleshores, passava més per l'ensinistrament en l'ús de les armes i en les tècniques de combat que pel domini de les arts lliberals. L'infant va ser instruït com un rei guerrer. Tot i que alguns historiadors del segle xx han posat en dubte que sabés escriure, la lectura atenta del *Llibre dels feits* palesa que Jaume I va aprendre, a Montsó, el català i l'aragonès, les llengües amb què

s'adreçaria en el futur als súbdits. En la seva formació també hi va entrar el llatí, que no arribà a dominar; la història antiga, des de la Bíblia fins als clàssics romans; la història medieval, si més no les cròniques i els annals de Catalunya, Aragó, França i Terra Santa, àmbits territorials, els dos darrers, freqüentats pels templers. Els historiadors de la literatura han identificat, en el *Llibre dels feits*, nombroses referències de la historiografia grecollatina, de la mitologia clàssica, de la tradició artúrica i de la Bíblia.

Mentre el sobirà madurava a Montsó, els seus regnes eren administrats per un consell de regència, presidit pel seu oncle Sanç del Rosselló, el qual va aprofitar aquesta favorable posició per a donar suport, discretament, al comte de Tolosa i a la resta de la noblesa occitana davant la pressió dels croats francs i dels legats pontificis. La situació al llarg de les fronteres meridionals, envers al-Àndalus, es mantingué, en canvi, estàtica. Aquesta actitud va induir Honori III a accelerar la majoria d'edat del monarca i a crear, el 1218, un consell reial, integrat per l'arquebisbe Aspàreg de Tarragona, dos membres de l'alta noblesa catalana i dos més de l'alta noblesa aragonesa.

Jaume I va iniciar, doncs, el seu regnat amb deu anys. Durant la minoria, els nobles catalans i aragonesos, esperonats per la manca de botins generada per la immobilització de la frontera meridional i l'esfondrament dels vincles feudals amb Occitània, intensificaren el saqueig del patrimoni reial, una bona part del qual ja havia estat engatjat durant la descurada administració del seu pare. «No teníem de què menjar, tan destruïda i empenyorada estava la terra!», recordaria el sobirà, unes dècades més tard, a la seva crònica. Els vuit primers anys del regnat foren difícils, perquè el monarca, amb una forta manca de recursos econòmics i obligat a efectuar agosarades mutacions monetàries, es veié involucrat en les lluites dels grans llinatges nobiliaris que sacsejaren Aragó i Catalunya, que li exigien terres i diners, indemnitzacions per les pèrdues sofertes, i el retenien presoner fins que s'avenia a les seves pretensions. Amb l'ajut d'alguns templers i juristes experts en el nou *ius comune*, el monarca va aconseguir, tanmateix, tallar gradualment la sagnia econòmica del tresor, estabilitzar la moneda, estrènyer les relacions amb la burgesia i fer-se escoltar per l'aristocràcia. La conquesta de la iniciativa davant els nobles assenyala el final de l'època d'aprenentatge.

L'ÈPOCA DE LES GRANS CONQUESTES

Jaume I va iniciar, el 1227, la segona fase del regnat, caracteritzada per la projecció exterior, per un avanç ràpid de les fronteres. Va procurar, aleshores, canalitzar cap a fora l'agressivitat i l'exigència de noves rendes de la noblesa i la set de mercats dels burgesos.

El recent trencament de la xarxa de vincles de fidelitat teixida per Alfons el Trobador i Pere el Catòlic al nord de les Corberes i l'entesa de la Santa Seu amb la monarquia francesa desaconsellaven orientar cap al nord les energies

militars. El lent esfondrament del califat almohade obria, en canvi, un escenari molt més favorable al sud i a l'est de la Corona catalanoaragonesa.

L'expansió territorial es podia orientar, doncs, cap a dos fronts: el regne de València i les Illes Balears. Mentre que l'aristocràcia aragonesa donava prioritat a l'avanç territorial cap al sud, la noblesa i la burgesia catalanes consideraven més rendible l'expansió vers l'est.

Tant el sobirà com els seus assessors eren conscients que les conquestes territorials a càrrec dels andalusins eren les grans empreses del regnat. Tota la seva crònica, que és tant com dir tota la seva vida, ho palesa. El *Llibre dels feits* recull primordialment les gestes militars. La guerra, a les societats feudals del segle XIII, ho dominava tot; era, aleshores, un estil de vida, una veritable professió, no sols per als monarques i l'alta noblesa, sinó també per als cavallers i els peons, per als homes de frontera i els aventurers de tota mena que s'endinsaven en territori enemic, en incursions ràpides i devastadores, a la recerca de botí i, sobretot, de captius per a demanar-ne després substanciosos rescats o vendre'ls al mercat d'esclaus.

La conquesta de Mallorca era una empresa difícil, ja que requeria una organització naval prou desenvolupada per a traslladar un poderós exèrcit feudal, amb els cavalls i les màquines de guerra, així com per a garantir-ne l'avituallament durant la campanya. Fins al regnat de Jaume I, en totes les operacions de conquesta ultramarina dels catalans havien participat importants contingents navals italians, de Gènova o Pisa. Durant el darrer quart del segle XII i el primer del XIII, l'expansió del comerç català havia activat, tanmateix, la construcció naval a Barcelona, Cotlliure i Tortosa. La Corona catalanoaragonesa, el 1227, disposava ja d'un potencial naval i d'experiència suficients per a assumir la conquesta de les Illes amb la seva pròpia flota. Uns incidents marítics entre embarcacions catalanes i balears esdevinguts el 1226 foren el pretext per a engegar l'empresa. Tanmateix, ja no es tractava de destruir les bases d'unes flotes piràtiques, sinó de conquerir i colonitzar un enclavament marítim d'un gran valor econòmic i estratègic.

La crònica fa arrancar els preparatius de l'empresa en un banquet organitzat a Tarragona, a la darrerria del 1228, per Pere Martell, un capità de galeres barceloní que ja havia freqüentat les Illes i que féu una descripció entusiasta de les riqueses que hi havia. La documentació coetània demostra, emperò, que l'ofensiva s'havia decidit abans i que els preparatius, aleshores, ja estaven en curs, com es desprèn de la reunió, per Nadal, de les Corts catalanes a Barcelona, on es van definir els termes de la conquesta. El rei es va comprometre per escrit a repartir les terres, els castells, les viles, les cases i els béns mobles que s'obtinrien, d'acord amb l'aportació d'efectius militars o en metàl·lic de cada participant. Per finançar l'armament de la flota, els procuradors dels tres braços van atorgar al sobirà un subsidi extraordinari: la recaptació del bovatge, un impost directe de nova creació que gravava el coble de bous.

La flota va salpar, el 5 de setembre de 1229, de Salou, Cambrils i Tarragona. La conquesta, força més complicada que hom havia previst, es va desenvolupar en tres fases. En la primera, del setembre del 1229 a l'octubre del 1230, es van conquerir la capital i la contrada del Pla. La ciutat de Mallorca va ser presa per assalt, el 31 de desembre, i saquejada durant vuit dies.

Només una part de la població va aconseguir fugir de la ciutat i refugiar-se a les àrees muntanyenques de l'illa. El gros, integrat bàsicament per gent desarmada, va ser massacrat sense contemplacions per la host feudal cristiana. La crònica reial descriu amb força detall aquesta explosió de violència:

«Van veure tants sarraïns morts per cases, per carrers, per horts i per corrals, que feia gran feredat de veure».

La mortaldat va assolir una magnitud tal que fou necessari organitzar la destrucció sistemàtica dels cadàvers, per a evitar una epidèmia, com explica també puntualment la crònica:

«L'arquebisbe i els bisbes donaren mil dies de perdó a tothom que traguera un sarraí mort fora de la ciutat. I així, la gent, de bon grat i per guanyar el perdó, amb cavalls, amb muls i amb rossins, arrossegant-los, tragueren tots els morts fora la ciutat. I després reuniren molta llenya i els cremaren. I foren cinquanta mil els sarraïns que hi moriren, i trenta mil els qui foren presos vius i foren captius».

El valor que cal concedir a aquest passatge del *Llibre dels feits* és més qualitatiu que no pas quantitatiu: palesa la magnitud i la normalitat de les matances, la voluntat d'extermini amb què els exèrcits feudals actuaven aleshores no sols contra els nuclis de resistència, sinó també contra els col·lectius que es rendien o fugien.

La segona etapa de la conquesta, entre el maig i el juliol del 1231, es va destinar a expugnar la presència islàmica dels enclavaments muntanyencs de l'illa. Els darrers nuclis de resistència, ubicats al centre de la serra de Tramuntana, en unes contrades molt pobres, van ser conquerits entre el maig i el juny del 1232, durant la tercera estada del sobirà a Mallorca.

El botí obtingut amb la conquesta de Mallorca havia estat enorme, tant en persones com en terres i altres immobles. La població sarraïna que havia sobreviscut als combats i a les matances va ser reduïda a captivitat: aquells que es pogueren pagar el rescat van ser alliberats i se'ls permeté residir a l'illa com a homes lliures, encara que gairebé tots preferiren emigrar cap a Menorca, València, Granada o Barbaria; els insolvents van ser repartits entre el sobirà i els participants de la campanya, que els utilitzaren com a mà d'obra tant en les explotacions agrícoles com en els obradors menestrals, o els vengueren com a esclaus en els mercats internacionals. Els vençuts no foren, doncs, acantonats en àrees de poc valor estratègic i

organitzats en comunitats ètniques segregades, com les ja existents al baix Aragó i les que es crearien, poc després, a València. Com ha assenyalat recentment Antoni Mas, «si alguna cosa caracteritza la conquesta de Mallorca respecte d'altres conquestes catalanoaragoneses anteriors o coetànies és el seu caràcter destructiu». Quines podrien ser les causes d'aquest comportament dels conqueridors envers la població musulmana de Mallorca? L'afany de conjurar el perill de quintacolumnisme en un enclavament illenc de gran valor estratègic i especialment difícil de defensar? La creença que l'illa, per l'escassa extensió geogràfica, podia ser colonitzada en pocs anys per pobladors cristians? Amb el pas del temps, els captius, pressionats per les jerarquies eclesiàstiques i atrets per la possibilitat de redempció, es van anar convertint al cristianisme, van adoptar antropònims catalans i van acabar diluïts en la societat feudal balear.

Pel que fa als immobles, els comissaris del repartiment estructuraren els participants, després d'avaluar-ne amb rigor l'aportació a la campanya, en cinc grups, encapçalats respectivament per Jaume I; Nunyo Sanç, comte del Rosselló; Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona; Gastó de Montcada, vescomte de Bearn, i Hug IV, comte d'Empúries, membres els quatre darrers dels estaments privilegiats catalans. Cada un d'aquests cinc grans porcioners, al seu torn, havia de repartir els béns rebuts amb els altres components del grup i amb els seus propis vassalls. El sobirà va rebre la meitat dels immobles de la ciutat i de les explotacions rurals de l'illa, i els quatre representants del bloc feudal reberen l'altra meitat de la capital i de la part forana de l'illa.

Els concessionaris cap de grup, per garantir la defensa de l'illa, van acordar crear una host permanent i assumir-ne els costos de manteniment. Cada una de les cinc parts resultants del repartiment va ser avaluada en cavalleries, unitats que, en contra del que s'ha cregut fins fa poc, no eren feus compactes, sinó conjunts de béns immobles susceptibles de generar una determinada magnitud de renda; l'extensió mitjana de les cavalleries va ser d'aproximadament 227 hectàrees, disperses per diversos districtes rurals. Per cada 130 cavalleries s'havia de mantenir permanentment un cavall armat; el resultat del còmput va consistir que el sobirà hauria de contribuir amb 43,6 cavalls, mentre que el conjunt de senyors seculars i eclesiàstics n'hauria d'aportar 59,7.

Els grans beneficiaris del repartiment no s'instal·laren a Mallorca, sinó que —com demostren els *Llibres del repartiment*— van optar per colonitzar els seus respectius lots mitjançant establiments emfitèutics o vendes. Els pobladors, al seu torn, estaven facultats per a establir noves famílies pageses a les terres rebudes; cada transferència implicava que el concessionari pagués al cedent un dret d'entrada i un cens anual.

L'adscripció dels pagesos a la terra i els mals usos, aleshores ja documentats a la Catalunya Vella, no passaren, doncs, a Mallorca, una absència que ha induït alguns historiadors illencs a sostenir que la societat rural resultant

no fou feudal, sinó una societat nova i més evolucionada, fronterera, de persones lliures, concepció que no comparteixo, encara que, per manca de temps, us estalvio les raons del meu dissentiment. A poc a poc, durant el segon terç del segle XIII, fluïren cap a Mallorca contingents de mà d'obra rural, atrets per la lleugeresa de les càrregues senyoriales. Entre els demandants de terres van predominar els oriünds de la Catalunya Vella, del Llenguadoc, de la Ligúria i de Provença; també hi apareixen documentats uns quants aragonesos, navarresos i, fins i tot, portuguesos.

Pel que fa a les altres illes, Menorca, durant la segona estada del rei a Mallorca, es va sotmetre sense resistència a la sobirania catalanoaragonesa. La població de la balear menor, en virtut del Tractat de Capdepera, del 17 de juny de 1232, es va declarar súbdita del comte rei i es va comprometre a pagar anualment un impost específic en espècie, integrat per bestiar i cereals. El sobirà es va comprometre, a canvi, a respectar-los la religió i les estructures polítiques. Eivissa i Formentera van ser cedides en feu pel rei a Guillem de Montgri, arquebisbe electe de Tarragona, a Nunyo Sanç del Rosselló i a l'infant Pere de Portugal, els quals en portaren a terme la conquesta, assumint-ne totes les despeses, durant l'estiu del 1235.

L'arxipèlag va ser incorporat a la Corona catalanoaragonesa com un regne més. El seu règim jurídic fou establert en la Carta de Franquesa, inspirada en les cartes de Tortosa i de Lleida, i en la qual els Usatges de Barcelona eren relegats a la condició de dret supletori, per a resoldre aquells casos no previstos en la Carta. Aquest primer gran text legislatiu de l'època de Jaume I, analitzat amb detall, constitueix una variant d'una carta de poblament, pensada per a reactivar el funcionament d'una ciutat gran i intensament trasbalsada. La Carta traspua una calculada ambigüïtat, ja que, en molts dels articles, els redactors no en precisen l'àmbit territorial d'aplicació, raó per la qual el lector dubta si eren destinats exclusivament a la ciutat i al seu terme o al conjunt de l'illa. Aquesta imprecisió, com ha assenyalat recentment Vicent Garcia Edo, esdevindria un dels trets definidors del subsegüent sistema jurídic mallorquí.

Mentre Jaume I, amb el suport de la noblesa, el clergat i la burgesia catalanes portava a terme la conquesta de Mallorca, els nobles aragonesos —poc interessats encara en empreses ultramarines— realitzaven, des del Baix Ebre i les serralades terolenques, ofensives locals contra els districtes septentrionals de l'emirat de València. Expugnada la presència islàmica de Mallorca, Jaume I, davant els èxits que va assolir, el 1232, Balasc d'Alagó a Ares i Morella, va considerar adient assumir el protagonisme que li pertocava en la direcció de la conquesta i colonització del Llevant ibèric.

L'empresa fou planificada en una reunió del sobirà amb l'esmentat Balasc d'Alagó i Hug de Forcalquer, mestre de l'orde de l'Hospital, celebrada a Alcanyís a principi de l'any 1233. Com a conseqüència de l'extensió i de la densitat demogràfica de l'emirat valencià, la conquesta s'hau-

ria de fer per etapes. En la primera fase, des del 1233 fins al 1235, foren conquerides les principals localitats de les contrades septentrionals de l'emirat, de Borriana, Peníscola, Castelló i Borriol, i es va deixar de banda, per a més endavant, la zona muntanyosa de la serra d'Esllida. Els esforços militars i econòmics, en aquesta fase, van ser a càrrec del sobirà, de l'orde de l'Hospital i d'alguns membres de la noblesa aragonesa, com ara Balasc d'Alagó i Eximén d'Urrea.

Per afrontar la segona etapa, el sobirà va convocar conjuntament les Corts d'Aragó i de Catalunya a Montsó el 1236; hi va participar una àmplia representació del clergat, de la noblesa i de les ciutats d'ambdós cantons del Cinca, que pactaren els suports militars i econòmics a la campanya i el futur repartiment de les terres i del botí. La decidida participació dels tres estaments de Catalunya palesa que el sobirà considerava adient que la conquesta i la colonització de València deixés de ser una empresa exclusivament aragonesa. Del suport exterior se n'ocupava, mentrestant, el papa. Al febrer del 1237, Gregori IX concedia a l'empresa la condició de croada. La Santa Seu havia confiat a la monarquia francesa la tasca d'eradicar l'heretgia al Llenguadoc, i a la catalanoaragonesa, la d'expandir la cristiandat pel litoral mediterrani ibèric.

La host es reuní, a la primavera del 1237, a Terol. Els objectius d'aquesta segona fase eren la capital i les terres compreses entre les valls del Palància i el Xúquer. La ciutat de València va capitular el 28 de desembre de 1238; l'emir, després d'obtenir una treva de set anys de Jaume I, va evacuar la ciutat i es va instal·lar a Xàtiva. Finalment, entre el 1241 i el 1245, foren conquerides les terres compreses entre el Xúquer i el riu Verd; la frontera meridional del regne de València, renegociada amb Castella al Tractat d'Almirra, el 1244, anava de Biar, al Sistema Ibèric a Bosot, al litoral mediterrani.

Durant les primeres fases de la conquesta, el sobirà va efectuar donacions personals de terres mitjançant cartes de cessió. Des del 1239, caiguda la capital, Jaume I, per atreure pobladors, va multiplicar les donacions, que es van anotar al *Llibre del repartiment*. Molts dels primers concessionaris, com a Mallorca, van vendre les terres o els immobles rebuts i retornaren als respectius llocs d'origen. Coetàniament, els sarraïns que s'havien retut als conqueridors amb pactes obtingueren el dret de romandre al nou regne de València. Així, una gran part de la població autòctona va continuar, en virtut de les capitulacions pactades amb Jaume I, vivint, acantonada en moreries, arreu del País Valencià. Al contrari del que havia esdevingut a Mallorca, aquesta població musulmana va obtenir, a canvi d'una forta pressió fiscal, una autonomia administrativa, judicial, religiosa i lingüística. Com a conseqüència del desequilibri entre l'extensió de terra conquerida i el potencial demogràfic dels colonitzadors, es va crear, doncs, a les contrades rurals valencianes, una societat dual, composta per famílies d'emfiteutes i d'aloers cristians, que garantien la irreversibilitat de la conquesta, i per comunitats segregades de musulmans, que hi produïen una bona part

de la renda fiscal i senyorial. Pel que fa a la provenença dels repobladors, només disposem de dades fiables per a la ciutat de València: un 48,5 % eren catalans; un 44,5 %, aragonesos, i el 7 % restant, estrangers. Les proporcions variarien, tanmateix, en cada contrada de la zona rural.

Jaume I no va voler unir les noves conquestes a Aragó i Catalunya, com esperaven els nobles d'ambdós territoris; va crear un regne nou, un espai més propici per a l'actuació de la monarquia, menys supeditat a les ambicions de la gran noblesa feudal. Per això va limitar considerablement la magnitud de les concessions territorials fetes als nobles i als cavallers, que van ser força més petites que a Mallorca; va publicar un codi jurídic de caràcter romanista, els Furs, primerament per a la ciutat de València i després per a tot el regne; va crear una moneda nova, el real de València, distinta dels diners barcelonesos i jaquesos, que corrien pel Principat i la vall de l'Ebre, i hi va instituir unes corts representatives i exclusives. Sobre aquests elements diferencials s'aniria fonamentant la singularitat valenciana dintre de la Corona catalanoaragonesa.

Entre el 1229 i el 1245, en vint-i-sis anys, Jaume I va ampliar els 84.324 km² d'Aragó i Catalunya que havia rebut del seu pare amb els 24.791 km² de les Illes Balears i el regne de València. Les contrades conquerides van significar uns guanys territorials d'aproximadament un 30 %, nivell mai no assolit en un únic regnat.

LA RENÚNCIA DEFINITIVA AL MIRATGE OCCITÀ, EL TRACTAT DE CORBEIL

La culminació de la conquesta valenciana i la mort sense hereu mascle del seu cosí Ramon Berenguer V de Provença induïren, el 1245, a Jaume I i els seus assessors a renovar els vells vincles polítics amb Occitània, on el poder francès, amb el suport decidit de la Santa Seu, s'havia anat consolidant. El 1229, tot coincidint amb l'inici de la conquesta de Mallorca, Ramon VII de Tolosa havia hagut d'entregar la mà de la seva hereva, Joana, i les senescalies de Beaucaire i Carcassona a Alfons de Poitier, germà de Lluís IX. Jaume I, conscient que la precarietat dels guanys territorials ibèrics no li permetien mantenir una guerra oberta al nord de les Corberes ni trencar amb la Santa Seu, hi va adoptar, emperò, un perfil baix; va intentar una operació diplomàtica insòlita: unir els llinatges de Tolosa i Provença, mitjançant l'enllaç de Ramon VII amb Beatriu, l'hereva provençal. L'operació, tanmateix, fou avortada per la monarquia francesa i la Santa Seu, que imposaren, el 1246, l'enllaç de la comtessa amb Carles d'Anjou, germà de Lluís IX. El resultat, pel fet de refermar la presència gal·la al migdia de França, fou molt lesiu per als interessos comercials i polítics dels catalans a la Mediterrània occidental. El primer sollevament de la població mudèjar, coordinada per al-Azraq, va obligar, emperò, Jaume I a concedir una atenció preferent al regne de València.

No seria fins al 1258, que, superat l'aixecament dels mudèjars valencians, Jaume I i els seus assessors podrien

tornar-se a ocupar de la defensa dels interessos de la Corona catalanoaragonesa a Occitània. La situació, mentrestant, havia empitjorat: els francesos, amb el recolzament sostingut de la Santa Seu, havien refermat la seva presència al Llenguadoc, on controlaven, arran d'una intel·ligent política matrimonial, els dos llinatges principals, el dels comtes de Tolosa i el dels comtes de Provença, i hi havien eradicat l'heretgia càtara.

S'imposava, doncs, que la Corona catalanoaragonesa assumís com a irreversibles els canvis que s'havien produït, durant el segon quart del segle XIII, a Occitània. Jaume I, després de fer analitzar curosament la situació pels seus assessors jurídics, va acceptar, l'estiu del 1258, la nova realitat. Al Tractat de Corbeil, Lluís IX de França renunciava als vells lligams de fidelitat que vinculaven, des de l'època carolíngia, els comtes de Barcelona amb els reis de França; Jaume I cedia, a canvi, tots els drets jurisdiccional i feudals que conservava a les terres occitanes, amb les excepcions de la senyoria de Montpeller, els enclavaments de Carladès i Omeladès i la Vall d'Aran. L'acord, tot i les crítiques que ha suscitat entre un sector de la historiografia catalana, valenciana i aragonesa, fou la confirmació de la prudència i el realisme amb què el vell Jaume I enfocava la política occitana. El sobirà no ignorava que la recuperació del protagonisme al Llenguadoc provocaria un enfrontament obert amb França, l'estat militarment més fort i ben administrat de l'Occident, i amb la Santa Seu, que castigava amb l'excomunió tot intent extern de suport a la noblesa occitana. El Tractat de Corbeil significava, doncs, la liquidació de l'expansionisme ultrapienenc i implicava una aposta conscient i decidida per les projeccions mediterrània i ibèrica, ja iniciades.

VERS UNA NOVA POLÍTICA EXTERIOR

Quan una porta es tanca, emperò, se'n sol obrir una altra: Jaume I va saber aprofitar el reflux de la tensió subsegüent al Tractat de Corbeil per a obrir nous escenaris polítics, per a relançar la projecció mercantil i militar de la Corona catalanoaragonesa a la Mediterrània. L'àrea elegida fou Sicília, una illa situada al centre del vell *Mare Nostrum* i amb importants excedents cerealístics. Aquest mercat estratègic per al conjunt de comerciants de la Mediterrània occidental era governat, des de la mort de l'emperador Conrad IV, el 1254, per un bastard de la família Hohensaufen, Manfred, el regent del nen Conradí, que havia esdevingut el cap del gibel·linisme italià, raó per la qual la Santa Seu l'havia excomunicat. Jaume I, assessorat pels representants dels homes de negocis, va decidir explotar aquesta situació de debilitat de la cort siciliana. Els contactes es van iniciar a Barcelona el 1260 i culminaren a Montpeller el 13 de juny de 1262, amb el matrimoni de l'infant Pere i Constança de Sicília. L'aliança, com era d'esperar, va ser vista amb alarma a França i Provença, i, sobretot, pel pontífex, que, uns quants anys després, infeudà el regne de Sicília a Carles d'Anjou.

Una nova revolta dels mudèjars valencians i els inconvenients d'una excomunicació van impedir als catalans i als aragonesos ajudar Manfred, davant l'ofensiva del comte de Provença. Carles d'Anjou, amb el suport de França, va derrotar Manfred a Benevent, el 1266, i Conradí a Tagliacozzo, dos anys després. Tot feia pensar que, després de la desvinculació d'Occitània, es tancava també l'escenari sicilià per a la Corona catalanoaragonesa. Restava, emperò, una carta en la mà del comte rei: amb la mort de Conradí, la seva herència i la coordinació del gibel·linisme italià havien passat a la infanta Constança, esposa de l'hereu d'Aragó. Els enfrontaments familiars, les revoltes dels mudèjars i l'edat impedirien, tanmateix, a Jaume I albirar els fruits de la seva darrera iniciativa internacional.

L'OCUPACIÓ I EL REINTEGRAMENT A CASTELLA DEL REGNE DE MÚRCIA

Mitjançant el pacte d'Alcaraz, del 1243, l'emir murcià Muhammad Ibn Hud s'havia sotmès al vassallatge de Ferran III de Castella, amb el compromís d'entregar-li la meitat dels impostos recaptats. Múrcia no havia estat, doncs, conquerida, ni tan sols ocupada militarment. El rei de Castella, que havia donat prioritat a la incorporació efectiva de la vall del Guadalquivir, hi exercia sols una mena de protectorat; controlava les principals fortaleses, on havia instal·lat guarnicions cristianes, i trobava moltes dificultats per a canalitzar-hi contingents importants de pagesos provinents de les valls del Duero, el Tajo i el Guadiana, que se sentien més atrets per les perspectives que obrien els repartiments de terres a Jaén, Còrdova i Sevilla.

El 1264 es produí una gran revolta simultània dels mudèjars castellans i valencians, descontents per l'arbitrarietat amb què les noves autoritats locals aplicaven els pactes de capitulació. L'aixecament, d'una magnitud desconeguda fins aleshores, tenia el suport decidit del soldanat de Granada. La feble ocupació castellana n'explica l'èxit inicial a les valls del Vinalopó i el Segura. Alfons X, incapaç de controlar simultàniament tots els fronts de la revolta, va concentrar els seus efectius militars a l'Andalusia bètica i va sol·licitar una intervenció catalanoaragonesa a Múrcia. Jaume I, conscient de la magnitud del perill, va reclamar subsidis extraordinaris als seus súbdits per a una campanya al sud del riu Verd. Mentre que els catalans, tot i els recels que els suscitava l'empresa, concediren una nova recaptació de l'impost del bovatge, els aragonesos no sols es negaren en rodó a aportar recursos econòmics i militars a l'ofensiva, sinó que aprofitaren l'avinentesa per a reclamar-li la satisfacció de greuges i contrafurs pendants. Durant els preparatius de la host, l'infant Pere va realitzar dues incursions contra els mudèjars murcians. La campanya reial, iniciada a la darrerria del novembre del 1265, es tancà a començament del febrer del 1266, amb la capitulació de la capital murciana. Jaume I, considerant que els pactes s'havien de respectar i que els seus reialmes no generaven prou

excedent demogràfic per a emprendre la colonització sistemàtica d'un nou territori, va lliurar el regne de Múrcia al seu gendre, Alfons X de Castella, no sense haver-lo poblat parcialment abans de catalans. El realisme polític del sobirà va suscitar descontentament entre els participants de la conquesta. El contingent de població assentada a la vall del Segura n'afavoriria, tanmateix, la conquesta per Jaume II, quaranta anys després.

LA TASCA DE GOVERN

Jaume I no fou sols un guerrer; fou també un governant, un renovador de les estructures administratives, fiscals, judicials i polítiques de la Corona catalanoaragonesa. Durant el seu regnat es va consolidar el règim municipal a les principals ciutats; les antigues assemblees de Pau i Treva, amb la incorporació dels representants de les ciutats i l'ampliació de les competències, es van convertir en les Corts; la vella *curia regis* es va transformar en el Consell Reial. Es van compilar els Furs a Aragó i s'hi va instaurar el Justícia. Per a afavorir el comerç, es van crear els consolsats d'ultramar i la Universitat de Prohoms de Ribera, de Barcelona, que va redactar unes ordinations per a regular-hi les activitats comercials i el transport naval, antecedents immediats del Consolat de Mar i del *Llibre del Consolat de Mar*, respectivament.

EL REPARTIMENT DELS REGNES

Ningú no està exempt, tanmateix, de contradiccions i d'errors; Jaume I, tampoc. Tot i que s'havia envoltat de juristes innovadors i havia permès que el dret romà impregnés alguna de les seves iniciatives jurídiques, com ara els Furs de València i la Carta de Franquesa de Mallorca, el sobirà tenia una concepció patrimonial dels seus dominis; no es considerava un mer administrador d'uns territoris que no podia dividir, sinó el senyor que podia disposar lliurement dels seus regnes.

Aquesta contradicció explica que el monarca, a mesura que li naixien fills, projectés repartiments territorials de la Corona catalanoaragonesa, una política successòria anacrònica que va tibar, durant més de quaranta anys, les seves relacions tant amb els descendents immediats com amb les forces representatives de cada territori. La mort successiva de dos fills i la dedicació a la carrera eclesiàstica d'un altre van reduir a dos els hereus a dotar, els infants Pere i Jaume. El sobirà, conscient de l'oposició que la divisió dels regnes suscitava a l'entorn del primogènit i en alguns col·lectius socials, tot començant pels experts en el *ius comune*, va decidir, el 1262, tancar definitivament la qüestió, imposant un acord als dos prínceps: Pere rebria Catalunya, Aragó i València, i Jaume, les Illes Balears, els comtats pirinencs del Rosselló i la Cerdanya i la senyoria de Montpeller. La distribució era, doncs, força desequilibrada: el primogènit rebia gairebé el 90 % del territori re-

partit, en un lot compacte; el secundogènit s'havia de conformar amb el 10 % restant, integrat per un conjunt de petits districtes territorials dispersos, d'un gran valor estratègic.

El repartiment, a més de congriar futurs enfrontaments, ja que cap dels dos destinataris no va quedar satisfet amb la seva part, va reduir la capacitat militar i política dels dos regnes resultants en un moment especialment poc adient, per tal com tots els estats limítrofs s'expandien territorialment i incrementaven el seu potencial coactiu. França culminava la incorporació del Languedoc, Castella integrava l'Andalusia bètica i el regne de Múrcia, i Provença es vinculava al regne de Sicília. La història confirmaria ràpidament que la solució successòria prevista per Jaume I fou el seu màxim error.

BALANÇ DEL REGNAT

El balanç dels seixanta-sis anys de regnat va ser positiu. Jaume I va ampliar els 84.324 km² d'Aragó, Catalunya i la senyoria de Montpeller que havia rebut del seu pare amb els 24.791 km² de les Illes Balears i el regne de València, uns guanys territorials, doncs, d'un 30 %, nivell mai no assolit en un únic regnat. Aquesta ampliació no va ser, emperò, gratuïta; va costar molta sang, en primer lloc dels vençuts, molts dels quals, especialment a Mallorca, perderen, a més del patrimoni, la vida, i en segon lloc dels conqueridors, que moriren en els combats o sufocant les revoltes intermitents dels mudèjars valencians, exasperats per les arbitrarietats de les noves autoritats locals i la creixent pressió fiscal.

Jaume I, donant proves d'un gran realisme polític, va saber renunciar als inestables vincles feudals en què s'havia basat l'expansió per Occitània, al miratge d'un estat multinacional centrat en els Pirineus, que s'estenia de Niça a Oloron, i d'Orlhac a Terol, i regit des de Barcelona. Va optar conscientment per la península Ibèrica i per la Mediterrània, dues àrees per on la Corona catalanoaragonesa i especialment els mercaders podien expandir-se amb menys costos militars, polítics, econòmics i ideològics. La projecció ultramarina va néixer, doncs, d'una acurada anàlisi de rendibilitat, no pas d'un fracàs diplomàtic. El respecte estricte de la frontera pactada amb Castella a Almirra i la no-incorporació del regne de Múrcia també són proves de realisme d'un monarca vell, que havia comprovat que la conquesta militar d'un territori tenia poc valor si no es podia colonitzar. La insuficiència dels fluxos de pobladors provinents del nord de l'Ebre havia obligat a autoritzar la permanència d'importants col·lectius islàmics arreu del regne de València, cosa que generava una societat dual, composta per famílies d'emfiteutes i d'aloers cristians, que garantien la irreversibilitat de la conquesta, i per comunitats segregades de musulmans, que hi produïen una bona part de la renda fiscal i senyorial. Mentre persistissin aquestes condicions, tenia poca possibilitat d'èxit una nova ampliació territorial,

densament poblada de musulmans, a càrrec d'un poderós reialme cristià veí.

El monarca va crear un conjunt estatal que anava de Montpeller a Ariza i de Salses a la Vila Joiosa, i el va organitzar políticament d'una manera extremament descentralitzada, creant unitats autònomes amb jurisdicció, institucions administratives i representatives, moneda i mesures pròpies. Un sistema complicat de gestionar, però molt eficaç, ja que no va entebancar els vincles econòmics, humans i culturals entre els territoris. L'opció tingué tanmateix uns costos: endarrerí la concentració del poder en mans de la monarquia, en una època en què, als estats limítrofs de la Corona catalanoaragonesa, les respectives monarquies, recolzant-se en el dret romà, incrementaven les competències a costa de la noblesa feudal.

Jaume I va reorganitzar la Cancelleria, potenciant l'ús dels registres, on es guardava còpia de tots els documents emanats de la cort. Amb l'ajut d'alguns templers, eclesiàstics seculars i burgesos, va introduir ordre en la gestió del patrimoni reial.

En els actes públics, s'adreçava als seus súbdits amb la llengua de cada territori: en català, aragonès i occità. Per redactar la seva crònica, va elegir, emperò, la llengua cata-

lana, amb la qual va produir un text insòlit, d'una forta càrrega ideològica; on demostrava un alt grau d'autocomplaença, envoltava la seva figura amb elements mítics, provinents dels clàssics, justificava la seva obra, en silenciava els errors i es presentava com un forjador de pobles i un creador de dinasties.

Per a molts de valencians i mallorquins, Jaume I el Conqueridor és encara la figura fundacional del propi poble, de la identitat col·lectiva, d'un sentiment nacional. La seva llegenda ha alimentat l'imaginari col·lectiu de successives generacions, que l'han plasmada en nombroses construccions populars, com les rondalles, les cançons, les festes de l'estendard o els gegants.

Per totes aquestes raons, i per moltes altres que ara no tinc temps d'exposar, és especialment oportú —com deia al principi— que les institucions acadèmiques i polítiques de tots els territoris que van integrar l'antiga Corona catalanoaragonesa tornin a analitzar la figura i l'època de Jaume I, no sols per conèixer millor el nostre passat comú, sinó també per orientar-nos millor en el present i en el futur immediat. Tots hi trobarem idees profitoses. El llegat de Jaume I, sens dubte, té futur, si entre tots sabem gestionar-lo bé.

La Draga (Banyoles, Catalunya), un poblat lacustre del neolític antic a l'Europa mediterrània**

Josep Tarrús i Galter*

Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles, Girona

RESUM

El jaciment de la Draga, situat a la riba oriental de l'Estany de Banyoles, s'ha excavat, fins ara, entre els anys 1990-2005 sota la coordinació del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles i del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya.

S'ha intervingut en tres àrees diferents: a la part alta o sector A; a la zona baixa, arran del llac, o sector B; i a les platges neolítiques, actualment submergides, o sector C. En cada una, s'ha hagut de treballar amb tècniques d'excavació adequades, que inclouen les bombes d'extracció d'aigua i els submarinistes.

La Draga és un poblat del neolític antic (fàcies cardial), de finals del VI mil·lenni aC. La seva cultura material és similar a la d'altres jaciments contemporanis del sud de França, Catalunya i València, però amb una característica que el fa únic a la península Ibèrica: s'hi conserven restes de grans cabanes rectangulars, fetes amb pals de roure, nombrosos objectes de fusta i de cistelleria, a més d'una enorme quantitat d'ossos d'animals i de granes de cereals.

Fins avui, han aparegut ja dues monografies sobre aquest jaciment, una l'any 2000 i l'altra el 2006, a més de nombrosos articles en congressos i revistes especialitzades, en català, castellà i francès. Aquest serà el primer text, d'una certa extensió, que es publicarà directament en anglès.

PARAULES CLAU: poblat neolític, llac de Banyoles, Catalunya prehistòrica

LA DRAGA: UNA TROBALLA INSÒLITA

La troballa d'un poblat del neolític antic a la Draga (Banyoles, Pla de l'Estany) l'abril de l'any 1990, arran de les obres que es realitzaven en aquest indret per tal de convertir-lo en un parc de la ciutat va ser considerada una petita revolució arqueològica.¹ Per primer cop teníem un jaciment prehistòric d'ambient lacustre a la península Ibèrica, cosa que podia multiplicar els nostres coneixements del neolític antic si hi apareixien, com calia esperar, objectes, eines o mànecs de fusta com en els hàbitats de cronologia similar de l'Europa central. Després de divuit anys de recerques i d'excavacions arqueològiques, moltes de les expectatives inicials s'han complert amb escreix, tot i que alguns aspectes importants —com la forma de les cases i la planta urbana— només han pogut ser esbossats fins ara, malgrat els esforços que s'hi han esmerçat.²

Tots aquests treballs s'han pogut dur a terme gràcies a la col·laboració entre el Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles (MACB) i el Centre d'Investigacions Subaquàtiques de Catalunya (CASC), que depèn del Museu d'Arqueologia de Catalunya. La direcció de projecte d'investigació ha estat en mans d'Àngel Bosch, Júlia Chinchilla i Josep Tarrús (MACB) i de Xavier Nieto, Xim Raurich i Antoni Palomo (CASC).

L'assentament de la Draga estava a la part central de la vora oriental de l'estany, just en l'escanyament del vuit que forma, sobre les blanques platges de creta lacustre d'aquesta banda del llac. La topografia de la zona a finals del VI mil·lenni aC, quan el poblat neolític hi estava instal·lat, era la d'una península amb un pendent continuat d'est a oest i de nord a sud. La presència d'una riera, que naixia de l'estany, al sud; d'aiguamolls a l'est; i de les aigües del llac al nord i a l'oest li conferia un aspecte d'una quasi-illa, configuració que li donava molts avantatges com a lloc d'hàbitat perquè en facilitava la defensa (fig. 1, p. 18).

La seva altitud és de 170 m s.n.m i les seves coordenades geogràfiques són les següents:

Latitud nord: 42° 7' 41"

Longitud est: 2° 45' 33" del meridià de Greenwich.

* Adreça de contacte: Josep Tarrús i Galter. Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. Plaça de la Font, 11. 17820 Banyoles, Catalonia, EU. Tel. +34 972572361. E-mail: joseptarrus@telefonica.net

** Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

UTM: 48 01 04 m est
46 64 097 m nord

Actualment, un dic del segle XIX, que ressegueix la vora oriental de l'estany i s'utilitza com a passeig, divideix en dues parts el jaciment. Una, que correspon a les platges de l'antiga riba neolítica, ha quedat submergida dins de les aigües del llac, però l'àrea més extensa del poblat roman encara en terra ferma. En època neolítica, tot l'assentament estava fora de les aigües, encara que les cabanes bastides arran de la vora de l'estany devien patir inundacions freqüents.

S'ha dit que els primers habitants neolítics de les zones lacustres europees hi anaven atrets, en gran part, per raons defensives, potser perquè la seva condició de nouvinguts així ho exigia. De totes maneres, en el cas de la Draga això sembla un contrasentit, atès que no coneixem jaciments dels darrers caçadors i recol·lectors mesolítics d'inicis del VI mil·lenni aC a la comarca i, per tant, no podem calibrar-ne la importància demogràfica.

L'extensió del jaciment devia superar els 8.000 m² originalment, encara que la recerca arqueològica s'ha centrat en els 3.000 m² més ben conservats, que són a la banda nord de l'assentament. Aquest espai és el que s'ha tancat i s'ha convertit, progressivament, en un parc arqueològic sobre la vida quotidiana en un poblat neolític, que es fonamenta en les dades que el mateix jaciment ha aportat.

El poblat original, en el seu moment d'apogeu, tenia un front de més de 100 m de longitud de nord a sud, sobre les antigues platges neolítiques, i entrava terra endins uns 80 m, en direcció est. Les excavacions han demostrat l'existència d'un únic moment cronològic del neolític antic, encara que amb diferents moments d'activitat superposats, separats a vegades per una capa d'inundació, i un darrer nivell d'abandonament amb senyals inequívocs de forts incendis.

Després d'una primera prospecció, el mateix any 1990, per verificar la importància i l'estat de conservació del jaciment, es va encetar un programa d'excavacions programades a la zona emergida que ha arribat fins al 2005. L'any 1994 es va començar a treballar a la part subaquàtica de la Draga i el 1996 es va dedicar de nou a les prospeccions, tant a la vora interna de l'Estany, per buscar-hi nous jaciments prehistòrics, com a la zona terrestre, on es va assajar de definir la topografia neolítica (fig. 2, p. 18).

Durant aquests anys d'excavació s'ha treballat en tres sectors el jaciment, amb un total de 726 m² excavats. Al primer sector o A, d'uns 284 m², que s'hi va treballar entre el 1991 i el 1995, és a la zona oriental, la més elevada, i allà la capa freàtica hi apareix uns 70 cm per sota del nivell arqueològic. El segon sector o B, on entre el 1997 i el 2005 hem excavat 126 m², és a la zona occidental, a tocar de l'actual passeig que ressegueix el llac. És més baix que l'anterior i la capa freàtica hi apareix uns 40 cm per sobre del nivell arqueològic. El tercer sector o C correspon a l'antiga línia de costa neolítica i el CASC hi ha excavat 310 m² entre el 1994 i el 2005. Actualment, està sota l'aigua per-

què els dics que voregen el llac en aquest costat oriental han fet pujar 1,5 m el nivell en relació amb l'estany neolític.

Aquestes variacions del nivell freàtic també han condicionat la conservació dels objectes neolítics. Així, al sector A no es van recuperar eines de fusta, encara que s'hi van poder localitzar les puntes dels pals que formaven les cabanes, un 70 cm per sota del nivell arqueològic, allà on la capa freàtica s'havia mantingut estable durant els 7.200 anys transcorreguts. En canvi, al sector B, encara a terra ferma, i al C, ja subaquàtic actualment, el nivell freàtic sempre va cobrir les restes arqueològiques des de l'abandonament del poblat. Per això, la presència de manufactures de fusta o de cistelleria i també dels pals o bigues de les construccions neolítiques, tombats o clavats sobre la capa arqueològica, ha estat una constant, que ha enriquit enormement l'excavació.

A la vegada, però, la presència d'aquests objectes de matèries peribles ha fet avançar l'excavació molt més lentament que si es tractés d'un poblat neolític en terreny sec. En efecte, l'enorme responsabilitat que suposa fer-se càrrec d'aquestes eines de fusta neolítiques ens ha obligat a treballar en espais reduïts, uns 25 m² de mitjana al sector terrestre i uns 40 m² al sector subaquàtic en els darrers anys, per assegurar que aquesta classe d'objectes poguessin ser assumits sense problemes pels laboratoris de restauració on s'enviaven.

De primer, entre el 1995 i el 1997, es van confiar a Beat Hug, director del laboratori de restauració de Laténium, Parc et Musée d'Archéologie de Neuchâtel (Suïssa), un dels millors especialistes europeus en el tractament per liofilització dels objectes amarats d'aigua. Des del 1998, el laboratori de restauració del mateix CASC (Anna Jover i Cati Aguer) s'ha pogut fer càrrec d'aquesta tasca vital per a la Draga, amb molt bons resultats també.

No cal dir que els sistemes d'excavació s'han hagut d'adaptar a les particularitats de cada zona, tot i que sempre s'ha seguit el mateix sistema d'enregistrament de dades, basat en les coordenades cartesianes i en un estudi individualitzat de cada estructura que apareixia. Als sectors A i B, la part del jaciment que és en terra ferma, es va treballar primer amb una bomba d'aigua, tipus Well Point, que funcionava amb gasoil, entre el 1991 i el 2002. Aquesta potent bomba de drenatge abaixava el nivell freàtic de la zona oberta i ens permetia treballar-hi gairebé com si es tractés d'una excavació en terreny sec. Tenia l'inconvenient que assecava molt el nivell arqueològic, cosa que podia afectar els objectes de matèria orgànica.

Més tard, entre el 2003 i el 2005, hem pogut treballar amb una bomba de drenatge elèctrica, que extreia l'aigua d'un pou, perforat en una zona ja buidada, arran de l'àrea d'excavació. En aquest cas, el nivell arqueològic conservava sempre un cert nivell d'humitat que millorava la bona conservació dels objectes de fusta o de cistelleria fins que es podien retirar.

Al sector C, actualment submergit i que correspon a

l'antiga vora neolítica del llac, el CASC hi ha treballat sempre amb submarinistes, que s'han hagut adaptat, com hem dit, al sistema d'excavació propi d'un jaciment prehistòric, tan diferent del que estan habituats en vaixells d'època grega, romana, medieval o moderna. La col·laboració amb aquests especialistes ha estat molt fructífera i instructiva per a les dues parts (fig. 3, p. 19).

L'adscripció cultural i cronològica de la Draga a les fases finals dels grups amb ceràmiques impreses cardials del Mediterrani occidental no presenta dubtes. Tant les dades relatives aportades pel registre arqueològic (vasos ceràmics, eines d'os i banya, estris de pedra tallada o polida, peces d'ornament i sumptuàries, útils amb mànecs de fusta), com les dates per C-14 obtingudes així ens ho permeten assegurar.

Les nombroses dates per C-14, obtingudes sobre carbons de les llars, cereals, ossos d'animals, pals de les cabanes i eines de fusta, ens situen, sense gaire precisió, en la segona meitat del VI mil·lenni aC (5400-5000 aC). Si volem precisar més, seleccionant les dates C-14 més fiables —els objectes de vida més curta— podríem triar com a més probable l'espai entre el 5300 i el 5150 aC. En tot cas, el context cultural en què ens movem és sempre d'aspecte cardinal i no epicardial, si jutgem especialment per la riquesa decorativa dels vasos ceràmics, on dominen les impressions de curculla, i la varietat de les eines d'os o dels objectes sumptuaris.

L'anàlisi dendrocronològica, realitzada per Patrick Gassmann, director del laboratori de dendrocronologia de Laténium, Parc et Musée d'Archéologie de Neuchâtel (Suïssa), no ens ha permès oferir una datació absoluta de la Draga, perquè no es poden estudiar els anells dels seus pals de roure amb la corba dendrocronològica alpina. Malgrat tot, s'ha pogut precisar que la durada del poblat no seria superior als cent anys, cosa que ens deixa amb un espai cronològic molt curt per a tota la seqüència arqueològica de la Draga, tot i les diferents fases de construcció o refetes que la mateixa dendrocronologia assenyalava.

Volem recordar que al poblat de La Marmotta, situat al llac de Bracciano a uns 40 km al nord de Roma, l'únic assentament lacustre europeu que comparteix amb la Draga la cronologia (la segona meitat del VI mil·lenni aC) i el cercle cultural (ceràmiques impreses cardials), els primers resultats dendrocronològics li atorgaven una durada real de 139 anys.³

L'abandonament de l'assentament de la Draga, acompanyat, com en tants altres casos, d'un incendi que degué afectar totalment o parcialment les cabanes del poblat, pot respondre a diverses causes: esgotament dels camps o boscos immediats; canvis socials que farien inútils els assentaments fàcilment defensables a la vora dels llacs; o bé perquè es va preferir emprendre la conquesta d'altres terres més interiors, a les valls dels rius, que potser eren millors agrícolament. No es pot descartar, de totes maneres, que al voltant de l'estany hi hagués algun altre assentament de la mateixa època, tot i que encara no s'hagi localitzat.

L'ENTORN NATURAL: L'ESTANY DE BANYOLES AL NEOLÍTIC

Les dades de les anàlisis palinològiques i antracològiques, més les proporcionades per l'estudi dels 892 troncs o estakes i també de les fustes de construcció extrets a la Draga entre el 1991 i el 2005, ens permeten reproduir el medi ambient vegetal que existia a la zona durant el neolític antic amb una certa fiabilitat. Cal recordar, però, d'entrada que l'espai cronològic on s'inscriu la Draga correspon als inicis del període Atlàntic, un moment en què el clima era fresc i humit amb nombroses precipitacions.

Sembla clara la presència d'un bosc de ribera a banda i banda del jaciment, amb les espècies típiques d'aquesta classe d'agrupacions forestals: avellaners, freixes, verns, pollancre, oms, salzes, llorens, sanguinyols i saücs. De les plantes aquàtiques que degueren poblar la zona d'entre aigües sabem de la presència del càrex i possiblement dels joncs, a través de les peces de cistelleria.

Més a l'interior senyorejaven una roureda (martinenc o *Quercus pubescens* i de fulla gran o *Quercus petraea*) ben constituïda amb espècies acompanyants característiques d'un clima mediterrani humit, com el mateix avellaner, el boix, el ginebró, l'aranyoner, l'auró, el teix, el til·ler i els arbres fruiters silvestres (pomoïdees). La presència d'alguna alzina, de pins i d'arboç ens evidencia que al costat de la roureda començava a desenvolupar-se un bosc mixt, ja de caràcter mediterrani sec. Aquest esquema coincideix plenament amb la determinació dels elements de construcció —troncs, estakes i fustes tombades— on només s'ha detectat la presència massiva de roures, a part d'alguna alzina, un auró i pollancre.

A força distància de l'hàbitat hi havia, segons les dades palinològiques, estudiades per Francesc Burjachs (Universitat Rovira i Virgili, Tarragona), boscos d'estatge més alt, probablement a les muntanyes properes com Rocacorba o el Bassegoda, compostos per avets —molt nombrosos—, faigs, bedolls i pins roigs, que difícilment devien arribar fins a les proximitats del poblat.¹

La utilització d'aquests arbres i arbustos es feia segons l'ús que s'hi pretenia donar, cosa que comportava una selecció voluntària i acurada de cada espècie. Així, veiem que per a la construcció es preferia essencialment el roure, mentre que per als focs s'alternava el roure amb el llorer i el boix. En canvi, pel que fa a les eines de fusta, les espècies emprades són extraordinàriament variades i adequades a cada funció: el boix és absolutament majoritari per als mànecs de tota classe d'eines, el teix és gairebé exclusiu per als arcs, mentre que el salze i el sanguinyol s'usen preferentment per a les tiges i puntes de sageta. El roure, el pi, l'alzina, l'auró, el llorer, el saüc, l'avellaner, el ginebró, l'arboç i les pomeres es reparteixen la resta d'objectes. Els lligams es feien amb lianes (*Clematis vidalba*) i les cordes amb fibres de til·ler (fig. 4, p. 20).

La majoria dels objectes de la Draga van ser fabricats amb elements propers al poblat: fustes, fibres vegetals, ossos i banyes dels animals, argiles i roques de la llera dels

rius propers. De totes maneres, algunes matèries primeres, com les roques (esquistos, cornianes) per a les eines de roca polida; les denes o penjolls de curculla; i el sílex per als estris de pedra tallada, calia anar-los a cercar a zones més llunyanes, com el cap de Creus per als dos primers exemples o als voltants de Narbona pel que fa al sílex. Només alguns objectes molt especials, com els fets de marbre (vas, agulla, braçalets) semblen provenir de zones francament llunyanes (Sardenya, illes Lípari), encara que potser van arribar per via d'intercanvi proper de poblat a poblat al llarg de molt anys.

LA CONSTRUCCIÓ DEL POBLAT: CABANES, GRANERS I LLARS

En un assentament a l'aire lliure prehistòric en terreny sec s'acostumen a trobar alguns forats de pal, sovint amb falques de pedra però sempre sense la fusta, que, una vegada units, ens permeten definir la forma de les cabanes —rectangulars o ovals— que formaven el poblat. Això en el cas que els murs de les cases, aleshores normalment ovalades, no estiguin fets de blocs de pedra. Si és així, els forats de pal només serveixen per assenyalar-nos la línia central de troncs que sostenia la coberta vegetal, de bruc o palla, muntada sobre bigues i cairats.

En un jaciment neolític en terreny humit com la Draga, on es conserven la majoria dels pals clavats i també de les bigues o part dels murs tombats sobre la capa arqueològica, sembla que la forma de les cabanes hagi de ser molt fàcil de definir. Res més lluny de la realitat. L'existència d'una gran quantitat de pals, a vegades fins a 5 per m², ens priva a primer cop d'ull de veure-hi cap forma concreta o segura.

Cal tenir en compte que al sector A es van recuperar 345 puntes de pals en una superfície de 284 m², amb una densitat resultant d'1,2 pals/m². Al sector B es van extreure 459 pals en 132 m², cosa que dona una densitat de 3,5 pals/m². Finalment, al sector C, el menys dens, s'hi han conservat 88 pals en els 310 m² excavats, és a dir, 0,28 pals/m². Si repartim el 892 pals clavats extrets a la Draga entre els 726 m² que s'han excavat en total, obtindrem una densitat relativa d'1,23 pals/m².

Davant d'aquesta enorme quantitat de pals, que ens impedeix una fàcil definició de les cabanes del poblat, l'anàlisi dendrocronològica hauria d'assegurar aquest objectiu, tal com s'esdevé en la majoria d'assentaments lacustres de la zona alpina. Malauradament, malgrat comptar amb un dels millors especialistes en aquesta matèria, com ja hem dit, els primers resultats obtinguts no ha pogut resoldre de forma concloent aquest tema.

Únicament sabem que les cabanes de la Draga eren rectangulars perquè disposem d'un muntatge dendrocronològic de 4 pals en línia recta al sector B, que així ens ho assenyala. D'altra banda, al sector C, subaquàtic, amb molts menys pals per m², s'hi observen les parts davanteres de cabanes rectangulars, que estan construïdes tanmateix

amb troncs de pollancre en aquest cas, de manera que la dendrocronologia no ens ho pot confirmar. A partir d'aquestes dades cal pensar en un mínim de dues fileres de cabanes arran de la vora de l'Estany i altres construccions a la part alta del jaciment.

En tot cas, la dendrocronologia ens ha proporcionat dades molt interessants sobre el procés de construcció del poblat. Sembla que hi devia haver almenys sis fases de construcció o de refetes, és a dir, tales diferenciades dels roures dels boscos de l'entorn. A més, a través de les correlacions dels sis muntatges dendrocronològics fins ara establerts, que afecten els tres sectors excavats, es pot assegurar que almenys en un moment determinat (muntatge núm. 4) es van bastir cabanes o alguna altra mena d'estructures de fusta simultàniament al sectors A i B. Igualment, tenim constància que en un moment una mica més tardà (muntatge 3) l'activitat constructiva afectava tot el poblat, des de la riba (sectors C i B) fins a la part alta (sector A).

Altres informacions no menyspreables que aporta l'estudi dendrocronològic de la Draga són la presència d'una llarga palissada al sector A, que zigzagueja de nord a sud, i de dues estructures triangulars, que se situen al costat de dos dels focs comunitaris del mateix sector A. S'ha especulat si es tracta de suports o plataformes de fusta per sostenir les grans gerres de terrissa amb els cereals que es volien torrar (fig. 5, p. 21).

Pel que fa a la possible durada real del poblat, cal dir que l'anàlisi dendrocronològica no ens n'ha pogut oferir, de moment, dades concretes. En efecte, entre els pals extrets fins ara a la Draga hi tenim molts troncs joves (10-35 anys) i pocs de vells (35-95 anys), cosa que n'ha impedit la correlació efectiva, a l'espera que hi apareguin exemplars d'edat intermèdia que ens ho permetin. ¿Quina podria ser, doncs, la durada de l'assentament neolític de la Draga, abans de l'incendi final?

Si el comparem amb els poblats del neolític mitjà-final de la zona alpina, al voltant de llacs grans i petits, hauríem d'apostar per una vida curta al voltant dels quaranta anys, que és la mitjana coneguda a l'Europa central per a aquesta mena d'assentaments durant el neolític mitjà i el calcolític (4000-2200 aC).

En canvi, si ens fixem en el que passa a Catalunya en relació amb altres poblats del neolític antic (les Guixeres de Viloví a l'Alt Penedès o Plansallosa de Tortellà a la Garrotxa) o mitjà (Ca n'Isach de Palau-saverdera a l'Alt Empordà), que presenten llargues seqüències culturals de 300 a 500 anys, podríem pensar en un espai cronològic més extens per a la Draga.

De fet, les dates per C-14 de la Draga ens marquen una forquilla cronològica força àmplia dins la segona meitat del VI mil·lenni aC, com ja hem dit. ¿Els materials arqueològics datables, en especial els vasos ceràmics decorats, ens poden ajudar a precisar més? Per ara no hi veiem elements clars que puguin sostreure's de l'etapa clàssica cardial, més o menys tardana, però amb predomini de la decoració feta amb una curculla. Això, de totes maneres, no

ha de significar forçosament una vida relativament curta, d'uns 100-150 anys, per a la Draga. La caracterització cronològica de la ceràmica cardial no és encara gaire precisa,⁴ de manera que l'espai real podria ser més curt o fins i tot més llarg.

A partir d'aquest conjunt de dades podem avançar que el poblat neolític de la Draga constava de dues zones ben diferenciades, una arran del llac i l'altra a la part més elevada i seca de jaciment, vers l'est. La primera correspon a la zona d'habitatges i la segona a un espai per a l'emmagatzematge i el treball comunitari (fig. 2, p. 18).

Sobre l'antiga platja neolítica i 30 m més enllà hi devia haver dues fileres d'entre 8-10 cabanes d'uns 10-12 m de longitud per 3-4 m d'amplada. Aquestes cases estaven una mica elevades sobre la creta lacustre (± 1 m), per evitar les inundacions quan l'estany creixia, i duien un paviment de planxes i troncs, partits per la meitat o rodons. A l'interior devien disposar d'una petita llar domèstica, perquè se n'han trobat restes capgirades (rierencs i carbons) entre els pals clavats. Segurament, de tant en tant, aquestes llars eren llençades fora de la cabana, per això les trobem capgirades, i se'n feia una de nova (fig. 8, p. 23).

A més a més, sobre la capa arqueològica d'aquest sector B, es va localitzar un manyoc de corda, feta de fibres de tiler, i un rotlle de liana (*Clematis vitalba*), tots dos a punt per servir com a lligams de l'estructura de fusta de les cabanes. També hi van aparèixer nombrosos bolets de soca i alguns copròlits de gos o de porc (fig. 7, p. 22).

Entre les cabanes, que estaven orientades d'est a oest, perpendiculars al llac, hi devia haver espais buits o carrers de 3-4 m, tal com veiem al sector subaquàtic C (fig. 9, p. 23). Aquesta disposició donava un aspecte organitzat al poblat, que devia tenir unes 16-20 cabanes, a part de les construccions que hi hagués a la zona alta en una primera fase. Segons aquesta densitat, es podria pensar que a la Draga hi vivia una població d'unes 100 persones a finals del VI mil·lenni aC.

Uns 60 m més endins, a la zona més elevada del poblat (sector A), s'hi van bastir, en una primera fase, algunes cabanes petites ovalades i altres construccions no determinades, sempre arran de terra, directament sobre la creta lacustre. Les cabanes ovalades posseïen un enllosat intern, estaven envoltades de pals i també en tenien un o dos de centrals, per sostenir la coberta vegetal. Les interpretem com a possibles graners, perquè a dins s'hi van recuperar nombroses restes carbonitzades de cereals (blat i ordi) i llegums (pèsols i faves).

D'aquest primer moment seria també la llarga palissada en ziga-zaga, de la qual s'han conservat uns 8 m, de l'extrem nord-est d'aquest sector A, que s'estén de nord-est a sud-oest. Aquesta estructura potser servia per separar i protegir aquesta zona alta i seca, destinada a l'emmagatzematge de cereals i als treballs comunitaris, de la zona baixa i humida que ocupaven els habitatges.

És possible que entre les dues zones del poblat existís una passarel·la, feta de petites estakes, d'una amplada d'1 m, aproximadament, durant aquesta fase antiga del poblat.

Una estructura d'aquesta classe, formada per multitud d'estakes paral·leles, va ser detectada l'any 2000 a la part sud-oest del sector B i anava en direcció al sector A. De fet, aquesta disposició en dues àrees amb activitats diferenciades és força comuna entre els poblats neolítics alpins.⁵ Segurament, al voltant de les cabanes la creta lacustre estava coberta per un sediment fangós i ple d'escombraries, llençades des de les cases, de manera que transitar-hi no devia ser gaire senzill.

En una segona fase, ben visible per les superposicions de les llars o de les fosses de residus alimentaris sobre els pals anteriors, aquest sector A va ser transformat en una àrea de treball comunitari (fig. 6, p. 22).

Els trenta-cinc fogars d'aquest sector A estaven excavats a la creta lacustre i mesuraven entre 60-180 cm. Dos sembla que eren focs plans, però la majoria tenien forma de cubeta poc profunda, sempre amb una capa superior de còdols de quars i una massa inferior de carbons (o fragments de llenya) de roure amb llorer o boix. Aquesta mena de cubetes de combustió servien per cuinar els aliments a la polinèsia, és a dir, envoltant la carn de rierencs escalfats fins a estofar-la. També es podien utilitzar els còdols roents per fer bullir l'aigua dins d'una gerra de terrissa, sempre feta a mà, i d'aquesta manera coure els aliments.

Una altra funció dels fogars sembla que era la torrefacció de les granes dels cereals (blat i ordi), trobades a centenars de milers a la Draga. Potser la manera de fer-ho era deixar que l'escalfor i el fum dels fogars torressin les granes de cereals, ficats dins de grans gerres de terrissa, que se situaven sobre plataformes triangulars al costat de la llar.

Les fosses de residus, que segellen molts dels pals de les construccions d'aquest mateix sector A en una segona fase, són de forma irregular, de poca fondària, i contenen essencialment les restes òssies dels animals sacrificats per a l'alimentació dels habitats de la Draga i també objectes manufacturats.

Els nombrosos elements constructius recuperats al sector B i C —extrems de pilars en força, fragments de parets formades per branques entrelligades, grans bigues i planxes— permeten imaginar el sistema constructiu de les cabanes de la Draga: una estructura rectangular, formada per tres o quatre rengleres de pilars amb murs fets de branques entrelligades, revestides amb fang i palla, que sostenien una coberta de doble vessant, possiblement formada amb gavelles lligades de canyissos.⁶

Els pals clavats eren normalment de roure de 12-15 cm de diàmetre i situats cada 80-90 cm. El seu extrem superior podia acabar en una força, que servia per sostenir les bigues principals de la coberta, a uns 3-3,5 m sobre el terra. L'estructura dels murs es reforçava amb nombroses estakes de 3-5 cm, clavades a la creta i ficades entre els troncs. Servien per donar consistència a l'entramat de branques de salze o avellaner que formava la paret de la cabana.

Els pals conservaven sempre l'escorça i disposaven de

puntes treballades en bisell simple, doble, multifacetades o bé còniques, que asseguraven la seva implantació —a vegades fins a 2,70 m— dins de la creta lacustre. La unió dels pilars amb les bigues i cairats es devia fer amb lianes de vidalba, una heura corrent en les rouredes; o bé amb veritables cordes, fetes amb fibres vegetals.

Les cabanes rectangulars de la Draga estan dins del model normal dels poblats lacustres neolítics, ben coneguts a l'Europa central des del neolític mitjà fins a l'edat del bronze. Les cabanes de fusta rectangulars són la millor resposta constructiva en medis perilacustres, on s'ha d'edificar sobre creta. En el cas del poblament de La Marmotta (llac Bracciano, al nord de Roma), que seria exemple més proper a la Draga, tant cronològicament com culturalment, els primers resultats de la dendrocronologia apunten també a cabanes rectangulars.

En canvi, quan es tracta d'assentaments cardials en terrenys secs, durs i pedregosos, com els usuals a la conca del Mediterrani occidental (Guixeres de Viloví a l'Alt Penedès; Barranc d'En Fabra, de Tortosa, al Montsià; Baratin de Courthézon, a la Provença), la tradició és sempre la de cabanes ovalades amb un sòcol de blocs de pedra, sobre el qual hi anava la coberta de brancatge i bruc, sostinguda per una línia de pilars de fusta,

Els poblats neolítics de la regió alpina⁷ estan formats per agrupacions de 10-15 cabanes rectangulars, disposades en una o dues fileres, que queden primer perpendiculars al llac durant el neolític mitjà i després s'hi posen paral·leles entre el neolític final-calcolític i l'edat del bronze. Les cabanes tenen entre 12-15 m de longitud per 4-5 m d'amplada i una altura de 3-4 m, cosa que els dona una aparença bastant pesant, accentuada pels murs, fets de branques entrelaçades i amb un arrebossat final de fang i de palla.⁸

Les cabanes del neolític mitjà d'aquesta àrea centreeuropea, des de mitjan del V fins a la meitat del IV mil·lenni aC, que eren les més antigues fins ara, estaven bastides arran de terra o bé una mica elevades.⁹ En canvi, al neolític final-calcolític (de mitjan del IV a mitjan del III mil·lenni aC) i sobretot a l'edat del bronze antiga (entre finals del III i principis del II mil·lenni aC), les cabanes es fan sovint sobre plataformes, però gairebé sempre sobre les platges i no a l'interior dels llacs.

Els veritables palafits centreeuropeus queden reservats per a les etapes finals de l'edat de bronze o la primera edat del ferro (de mitjan del II a inicis del I mil·lenni aC), una època especialment violenta, on aquests hàbitats endinsats dins dels llacs devien ser necessaris.

EINES NEOLÍTIQUES: ARGILA, PEDRA, OS I FUSTA

A la Draga, almenys des del 1995, l'espectacularitat dels objectes i eines de fusta ha eclipsat sovint les peces tradicionals —ceràmica, estris de sílex tallat, de pedra polida o d'os— que apareixen en tot jaciment del neolític antic de Catalunya i també en aquest. A més, en alguns casos, es-

pecialment en el dels vasos ceràmics, són un ajuda imprescindible encara per afinar la cronologia de l'assentament.

Pel que fa als vasos ceràmics, sempre fets a mà amb argiles locals i amb desgreixants de quars i mica, en els darrers anys n'han aparegut fragments força grans i profusament decorats amb una curculla de càrdium als sectors B i C, és a dir, entre les cabanes de la part baixa del jaciment. Possiblement, en aquestes zones, els atuells queien al sediment fangós de sota les cabanes i allí es conservaven molt millor que al sector A, d'on només s'han recuperat fragments petits i força erosionats, sovint sense senyals de la seva decoració.

Els recipients de terrissa més habituals a la Draga són els vasos petits (bols) i mitjans (olles), de formes globulars, amb o sense coll, subesfèriques i semisfèriques, aptes per cuinar. En segon lloc, entre els vasos grans hi havia les geres cilíndriques de fons convex, igual que els anteriors, que servien per emmagatzemar els aliments (fig. 10, p. 25).

Les decoracions repeteixen els patrons del món cardinal del Mediterrani occidental: impressions de càrdium o de pinta, al costat de les aplicacions plàstiques (cordons lliços, mugrons) i les zones amb pentinats, fets per arrossegament d'una curculla. Dins de la tradició de les ceràmiques impreses cardials, els millors paral·lels els trobarem en el jaciment de Leucate-Corrège,¹⁰ més que en altres de la costa central catalana¹¹ o del litoral alacantí⁴ o la costa mediterrània occidental en general.¹²

Les eines de pedra tallada són bàsicament de sílex i cristall de quars, roques que arribaven des de fora de la comarca, perquè Banyoles està al mig d'una conca lacustre i els travertins són l'única pedra local. S'hi fabricaven fulles amb retoc marginal, que s'encastaven als mànecs de fusta de les falçs o s'usaven com a ganivets; puntes de sageta microlítiques (trapezis i segments de cercle); i també perforadors i raspadors, que s'emmanegaven en banyes de cèrvids.

Les peces de pedra polida de la Draga sempre corresponen a fulles d'aixes, mai de destrals per ara, i estan fetes sobre esquistos o cornianes, roques procedents del cap de Creus, al litoral mediterrani, o dels Pirineus. Cal esmentar que no ha aparegut fins ara al poblament cap mànec de fusta d'una destal, tots són d'aixa. Aquest fet és ben curiós i ens ha fet pensar que caldria esbrinar si hi ha realment fulles de pedra polida per a destrals en els moments inicials del neolític del Mediterrani occidental, a la segona meitat del VI mil·lenni aC, o bé si apareixen ja entrat el V mil·lenni aC, en contextos del neolític mitjà.

Tal com correspon a un jaciment cardinal, els estris fets de banya o d'ossos d'animals, normalment cèrvids, ovicaprins i bòvids, són nombrosos i variats. S'hi han recuperat punxons, espàtules, llargues agulles de cap, una agulla corbada amb trauc basal, culleres, espàtules dentades per decorar la terrissa i tubs d'os, d'ús desconegut, fabricats amb ossos d'ocells (fig. 11, p. 25).

Volem destacar per damunt de tot la magnífica troballa, en els darrers anys, de diverses puntes de sageta, unes

de curtes i altres de llargues (entre 7-12,5 cm), que presenten bisells simples o dobles a l'extrem de fixació. Aquestes peces són molt similars a les ben conegudes atzagaies del paleolític superior i se'n coneixien ben poques a Catalunya en contextos cardials. Amb aquesta classe de puntes es podien certament abatre animals d'una certa envergadura (cérvols, cabirols, senglars, cabres i toros salvatges), perquè les puntes microlítiques de sílex no semblen aptes més que per caçar ocells o conills (fig. 12, p. 26).

Les pedres basals dels molins manuals de la Draga, emprades per a la mòlta dels cereals, són petites i lleugerament còncaues. Estan fetes amb roques poroses com el basalt o bé granuloses com el granit i el gres. Van acompanyades per mans de molí ovalades i d'alguna possible mà de morter, fetes amb roques similars. No falten tampoc, entre la macrondústria de pedra, els percussors per a la talla del sílex i els polidors per allisar o brunyir els vasos ceràmics.

Els objectes per a l'adornament personal, alguns d'ells veritablement sumptuaris, es feien amb curculles marines, roques polides i ossos o banyes d'animals. Sovint es tracta d'objectes naturals, aprofitats directament (dentàliums) o bé perforant-los (columbel·les, càrdiums, pectuncles, dents d'animals), però també hi ha peces completament elaborades (grans de collaret, anells, braçalets) a partir de roques (esteatita, marbre), os, banya o petxina marina. Són particularment abundants els anells, simples cercles o amb un o dos apèndixs globulars, que eren molt rars fins ara en el neolític antic de Catalunya. També s'han recuperat diverses matrius de banyes de cèrvid amb ranures, que servien per fabricar aquests anells (fig. 13, p. 26).

Les peces de marbre són una certa novetat a Catalunya durant el neolític antic. A la Draga s'hi han trobat grans de collaret, anells, braçalets estrets o amples, un fragment proximal d'una agulla de cap rodó i un petit vas tulipiforme, tots fets amb aquesta roca. No es tracta de peces elaborades al mateix poblat, perquè el marbre és de procedència forana. Potser eren objectes d'intercanvi que, de mà en mà, recorrien llargues distàncies.

La conservació dels materials orgànics és una característica única de la Draga, que li dona una rellevància especial en relació amb els jaciments prehistòrics de la península Ibèrica. La gran quantitat i varietat d'objectes de fusta, apareguts en aquest poblat del neolític antic del nord-est de Catalunya, l'han convertit en un referent insubstituïble per aproximar-nos a l'instrumental neolític fet de matèria orgànica perible, atès que és el conjunt més important de l'època, tant quantitativament com qualitativament.

No ens estendrem massa en la descripció de cadascuna de les 168 peces de fusta aparegudes a la Draga entre 1995 i el 2005 als sectors B i C, atès que compten amb una monografia específica.² La determinació de les espècies i l'estudi experimental del seu procés de fabricació ha estat confiat a Raquel Piqué (Universitat Autònoma de Barcelona) i a Antoni Palomo (Arqueolític).

Recordem, però, que s'hi han recuperat nombrosos ob-

jectes domèstics, alguns propis de la cuina (bols, cullerots i pales de roure, un remenador de teix i dues espàtules, una de boix i l'altra d'avellaner); altres per a la confecció de teixits (dues pintes i vuit agulles biapuntades o fusos, totes de boix); i encara nombrosos fragments de cistells o paneres, fets de plantes aquàtiques, reforçats a vegades per branques d'avellaner (figs. 14, 15 i 16, p. 26-27).

Per a les tasques de construcció de les cabanes, el mobiliari intern o les piragües comptaven amb tascons de boix i aixes (fig. 17, p. 26). D'aquestes darreres se n'han trobat deu fins ara, de les quals n'hi ha sis de roure, una de ginebró, una de boix, una de roure, una de pi i una de teix. Les mides de les plataformes de fixació de les fulles de pedra polida varien entre els 6,5 cm i 14 cm. Un únic exemplar, tanmateix, arriba a 26 cm de plataforma. Això suposa que duia una fulla de pedra polida enorme o bé que l'element tallant era de banya de cérvol. Ja hem explicat abans que per als lligams de les bigues amb els pilars de fusta es feien servir lianes de vidalba i cordes, trenades o entortolligades, fetes de fibres vegetals.

Com a possibles elements de mobiliari esmentarem la presència de sis fragments i una peça sencera d'un objecte que hem anomenat «ganxo». Consta d'un planxa, prima i estreta, amb un forat en un extrem i un ganxo a l'altre, reforçat amb dos vorells còncaus. N'hi ha tres fragments de llover, un d'auró, un d'alzina i un de pomera, mentre que la peça sencera és de boix. Hem suposat que es tracta de penjadors, potser de bucranis, que anirien a la part interna o externa de les parets de les cabanes.

Les eines destinades a usos agrícoles són les més nombroses i variades. Destaquen, sobretot, les nou falçs d'angle (set d'acabades i dues en procés de fabricació), fetes sobre boix gairebé totes (nou exemplars), encara que n'hi ha una de saüc i una altra de ginebró. Es fabricaven doblegant amb calor una branca fins a aconseguir que l'extrem distal fes un angle recte o obtús, o bé triant directament la confluència de dues branques, que ja oferien aquest angle desitjat (fig. 18, p. 28).

D'aquesta manera, la falç disposava d'un recollidor de les tiges dels cereals, a més d'una o dues ranures per a les dents o fulles tallants de sílex i un pom cilíndric a l'empanyadura. Les fulles de sílex s'encastaven sobre un costat de l'eina i així quedaven en un pla de 90° respecte al mànec. Quan s'utilitzaven, el recollidor aplegava les tiges de cereals, arran d'espiga, i amb un cop de canell la fulla de sílex les tallava. Si calia aprofitar la palla es repetia l'operació arran del terra.

L'altra eina agrícola essencial de la Draga són els pals cavadors, que servien per plantar els grans de cereal, en solcs, o bé les llavors de llegums en forats. Dels 24 exemplars identificats, vint són de boix, dos de pomera, un de roure i el darrer d'avellaner. N'hi ha cinc de curts (entre 23-31 cm de longitud), que disposaven només d'una punta cònica i quinze de llargs (entre 41,5-87 cm), amb un extrem apuntat en forma cònica i l'altre en bisell. Suposem que els pals amb doble punta podien servir per fer forats o solcs, segons les necessitats (fig. 19, p. 28).

Dins d'aquest apartat també hi incloem algunes peces complexes, proveïdes de branques secundàries o forques, que semblen respondre a un ús més pròxim al d'una fanga, per remoure les terres. No parlarem dels nombrosos pals amb punta de la Draga, sense els acabats que caracteritzen la categoria dels pals cavadors, hàbils per a qualsevol ofici, però sí d'algunes peces que es relacionen amb la cacera, una activitat no desdenyable en aquest poblament del neolític antic.

D'entrada, s'hi han recollit sis extrems d'astes de boix, ben regularitzades o fins i tot polides, que hem gosat interpretar com a puntes de llança o javelina. Les mides conservades van des dels 12 als 52,3 cm de longitud amb uns diàmetres d'entre 1,2 i 2,7 cm. Una presenta una osca al dors i una altra un engruiximent cilíndric a la base de la punta. El magnífic poliment i afuament de la seva punxa ens fa pensar que es tracta realment dels extrems distals d'armes llancívoles.

A la Draga hi han aparegut des del 1995, 29 fragments d'astes de sageta, alguns medials i altres distals, amb la punta afuada directament sobre la fusta. La longitud conservada d'aquestes peces varia entre 5 i 15 cm, els diàmetres oscil·len entre 0,6 i 0,9 cm i les fustes emprades són el sanguinyol, el salze i el boix. No han aparegut, fins ara, extrems distals amb una ranura de fixació per a la punta trapezoïdal de sílex, ben presents al jaciment, ni tampoc per a les atzagaies de banya o d'os, igualment conegudes a la Draga. En canvi, disposem d'un extrem d'asta cilíndric, de fusta massissa, concretament de boix, que, en els grups lacustres neolítics de Suïssa, on són freqüents, es consideren fletxes per abatre ocells sense matar-los.

De totes les eines recuperades a la Draga potser les que ens feren més il·lusió van ser els dos arcs de teix, un de la collita del 2001 i l'altre de la del 2003 (fig. 20, p. 29). El primer fa 105 cm de llarg per 3,4 d'ample i 2,2 de gruix, amb una secció ovalada, la superfície poc polida i sense els extrems de fixació de la corda conservats. El segon fa només 35 cm de llarg per 2,8 d'ample i 1 de gruix, amb una secció planoconvexa. Aquest darrer conserva, en canvi, les dues osques que formaven un dels extrems de fixació de la corda, que devia d'estar feta de budells d'animal o de fibres vegetals. Juntament amb algun exemplar de la cultura de la Ceràmica de Bandes centreeuropea, com el de la tomba 704-706 de la necròpolis de Schwanfeld,¹³ aquestes peces de la Draga estan entre els arcs neolítics més antics d'Europa.¹⁴

Les eines de fusta devien ser una part molt important, sinó la que més, del conjunt d'instruments d'una població prehistòrica, probablement des del paleolític superior. Però el valor de les eines de fusta podia ser relatiu, segons la facilitat d'elaboració i la vida útil. Alguns instruments com les falçs, les aixes o els arcs requerien una elaboració laboriosa i sovint tenen les superfícies completament polides. Això ens fa pensar que gaudien d'una estimació especial i que, per tant, podien tenir una llarga vida útil. En canvi, altres instruments com els pals amb punta van ser realitzats amb els mínims cops d'aixa i alguns encara con-

serven l'escorça original de la branca. Aquests estris estaven destinats a feines concretes de curta durada.

Segurament, aquestes diferències en l'elaboració mostren també fins a quin punt podia haver-hi una especialització. No és descartable que alguns objectes amb una elaboració més curosa (arcs, falçs) fossin fruit d'un artesà amb una certa especialització, però, en general, sembla haver-hi un treball molt poc estandarditzat en la fabricació dels objectes, que devien estar a l'abast de qualsevol persona una mica hàbil.

Tots aquests objectes i eines de fusta o cistelleria de la Draga són troballes excepcionals en relació amb la península Ibèrica, en especial si pensem que es remunten al neolític antic, a finals del V mil·lenni aC.

És veritat que en altres punts de la península Ibèrica s'han realitzat algunes troballes excepcionals d'objectes de matèria vegetal d'època neolítica o de l'edat del bronze, conservats al fons de coves, gràcies a un ambient constant i amb poc oxigen. És el cas de les peces de cistelleria, pintades amb motius geomètrics, i les espartenyas d'espart de la cova de los Murciélagos (Albuñol, Granada), trobades a finals del segle XIX per Manuel de Góngora,¹⁵ encara que més recentment han estat estudiades per Carmen Alfaro¹⁶ i per l'equip de Carmen Cacho.¹⁷ Aquest darrer estudi ens ha aportat tres noves dates per C-14 d'aquestes peces que les situen a finals del neolític antic andalús entre el 5200-4600 aC.

De la prehistòria de Múrcia, ara ja al calcolític local (segona meitat del III mil·lenni aC) comptem amb una altra important aportació: els aixovars funeraris amb matèries orgàniques (vestit de lli, restes d'una bossa de cuir pintat, estora d'espart, vas de roure, ídol oculat de fusta) de la cova Sagrada de Lorca,^{18,19} on hi havia enterrats almenys tres individus. Aquests objectes van aparèixer acompanyats de quatre puntes de sageta de sílex i de tres punxons de coure. Una datació per C-14, feta sobre espart, situa aquest enterrament col·lectiu en 3870±100 BP, que calibrada correspondria a finals del III mil·lenni aC. Val la pena recordar aquí la magnífica destrala sencera, amb el mànec de fusta i la fulla de pedra polida, trobada a la cova dels Blanquitzars de Lébor (Totana, Múrcia) a inicis del segle XX, de datació incerta entre el neolític i el calcolític.²⁰

Si volem arribar fins a l'edat del bronze, ja dins del II mil·lenni aC, encara podríem esmentar el mànec de falç corbada amb multitud de dents de sílex, trobada al poblament de Mas de Menente (Alcoi, Alacant)²¹ i l'aixovar funerari de la tomba 121 del jaciment argàric de Castellón Alto (Galera, Granada). En aquest darrer, al costat de restes parcialment momificades d'un adult i d'un nen, es van recuperar —a més de vasos ceràmics, anells de plata, braçalets i un punyal de coure— una aixa sencera d'alzina amb fulla de coure.²²

Per acabar amb les troballes geogràficament properes a Catalunya d'objectes prehistòrics de matèria orgànica, volem recordar els casos de les coves des Càrritx i des Mussol (Ciutadella)²³ i la Cova des Pas (Ferrerries),²⁴ totes

a Menorca i de la mateixa època, finals del I mil·lenni aC, dins de l'edat del bronze final o l'edat del ferro inicial d'aquesta illa.

De totes maneres, totes aquestes troballes prehistòriques, llevat de la de la cova de Los Murciélagos, cauen cronològicament molt lluny de la Draga, de manera que quan busquem paral·lels dels objectes de matèria orgànica d'aquest poblat neolític és preferible centrar-se en els jaciments mesolítics o neolítics del nord i l'est d'Europa, a més dels ja coneguts de l'àrea alpina. En tot cas, el de La Marmotta (llac de Bracciano, Roma) és l'únic amb qui compartim la mateixa franja temporal de la segona meitat del V mil·lenni aC i també la mateixa fàcies cultural, el neolític antic cardial de ceràmiques impreses.

Si comparem el conjunt d'objectes de fusta, cistelleria o cordam de la Draga amb els apareguts en jaciments mesolítics europeus del mateix VI mil·lenni aC, veurem que hi ha algunes curioses coincidències, que després no es repeteixen en grups del neolític antic o mitjà. Són ben coneguts els arcs i fletxes de les cultures mesolítiques de Dinamarca i del nord d'Alemanya (cultura d'Eterbölle) i, més recentment, de la plana russa, al nord de Moscou, on, també en torberes, s'han localitzat jaciments de la importància de Vis-I i de Zamostje-2.²⁵

En el primer d'aquests jaciments l'arc simple de secció ovalada o triangular ja és present²⁵ (veure fig. 4) i a Zamostje-2 hi veurem nombroses puntes de llança i de fletxa de fusta, al costat de grans cistells i rems per a piragües²⁵ (veure fig. 36). Aquestes puntes de llança, en especial, no les retrobem en jaciments del neolític antic europeu, llevat de la Draga.

Si ens centrem ara en assentaments del neolític antic, tots de la segona meitat del VI mil·lenni aC, gairebé només podem parlar de La Marmotta (llac de Bracciano) al nord de Roma i dels d'Erkelenz-Kückhoven (Colònia) al nord-oest d'Alemanya o la necròpolis de Schwanfeld, a la vall del Main, prop de Frankfurt, estudiada darreterament per D. Gronenborn (veure ref. 13, p. 178). El primer pertany, com la Draga, a la cultura mediterrània cardial i s'hi han localitzat, submergides, diverses eines de fusta amb funcions similars a les de la Draga (pals cavadors, falçs, aixades), però de tipologia força diferent (veure ref. 3, p. 12 i 22).

En concret, caldria esmentar que les falçs de fusta estan formades generalment per un mànec i un cos en semicercle, proveït de diverses làmines de sílex inclinades. Molt lluny, doncs, de la falç en angle recte o obtús de la Draga i amb els elements tallants en un pla de 90° respecte al del mànec. Sembla, doncs, que a La Marmotta la falç colpejava la tija i a la Draga la retallava per sota de l'espiga. No ens podem estar de recordar que a La Marmotta s'han recuperat objectes tan excepcionals, dins del neolític antic, com els models de terrissa de piragües (veure ref. 3, lám. XVI-XVII) o la deessa mare d'esteatita negra (veure ref. 26, p. 29, fig. 1-2), trobada en les darreres excavacions.

Pel que fa als jaciments alemanys de la ceràmica de bandes, al d'Erkelenz-Kückhoven hi han aparegut aixades,

pales i forques amb diverses pues, aptes per remenar terres floges, al costat d'un fragment d'arc i parts medials de fletxes (veure ref. 27, fig. 6 i 8a). A la tomba 704/706 de la necròpolis de Schwanfeld, al sud-oest d'Alemanya, que pertany a una fase antiga d'aquest grup cultural, es va localitzar un individu arronsat que duïa una aixada sencera de fusta amb la fulla de pedra polida, un arc sencer i diverses sagetes amb punta trapezoïdal de sílex (veure ref. 13, p. 178).

Però és en girar la vista cap als jaciments del neolític mitjà de l'àrea alpina, entre el V-IV mil·lenni aC, que les semblances amb algunes eines i objectes de la Draga són veritablement colpidores. Tant als poblats lacustres dels llacs de Chalain i Clairvaux^{5,6,9,28} o de Charavines al llac de Paladru,²⁹ tots al Jura francès, com als jaciments suïssos de les cultures de Cortaillod i Pfyn^{7,8,30} o als del llac de Constança de la cultura de Horn al sud-est d'Alemanya,^{31,32} hi trobem un repertori molt similar al de la Draga: vasos, remenadors, cullerots, espàtules, pales, agulles, pintes, cistells, cordes, lianes en rotlle (veure ref. 9, p. 156), tascons, aixes, falçs, pals cavadors, arcs i sagetes.

LA PRODUCCIÓ DELS ALIMENTS: PAGESOS I PASTORS

El sistema de producció agrícola dels habitants de la Draga sembla força complex i variat, segons els treballs de Ramon Buxó (Museu d'Arqueologia de Catalunya). Conreaven els cereals tradicionals en el neolític antic del Mediterrani occidental: el blat nu, el blat nu compacte, l'espelta bessona, l'ordi nu i l'ordi vestit, encara que és del primer que en tenim enormes quantitats (desenes de milers), mentre que la presència de la resta és gairebé testimonial.¹

Aquests cereals es devien cultivar en les grans extensions planeres —magnífics camps— del proper Pla d'Usall i de Martís, mig quilòmetre al nord de la Draga. La selecció es feia al mateix poblat i els cereals s'emmagatzemaven en grans gerres de ceràmica, que possiblement es desaven en els recintes ovals enllosats del sector A. Més tard, moltes d'aquestes granes es torraven, per extreure'n millor la farina o per consumir-les directament, en alguns dels focs del mateix sector A. Les construccions triangulars, que l'estudi dendrocronològic ha detectat al costat de dos focs d'aquest mateix sector A, poden perfectament ser petites plataformes per sostenir les gerres que contenien les granes durant el procés de torrefacció.

El conreu de les faves (nombroses als sectors A i B) i els pèsols (testimonials al sector A), recuperats en el nivell arqueològic, ens fan pensar en l'existència d'horts de lleguminoses dins la mateixa àrea del poblat, que devien aprofitar les terres fangoses de la vora de l'estany. La recol·lecció de fruits i baies als boscos pròxims està ben documentada a la Draga. No hi manquen les avellanes, nous, aglans, pi-nyons, móres, aranyons, pomes o peres silvestres, cireres i raïms silvestres o llambrosques.

Pel que fa a la ramaderia cal dir que era una activitat plenament practicada per aquest grup del neolític antic de la Draga¹. Els més de 22.000 fragments de fauna recuperats al jaciment ens n'asseguren una mostra prou significativa, sens dubte la millor del neolític antic de Catalunya, segons els estudis de Maria Saña (Universitat Autònoma de Barcelona).

Entre el bestiar domèstic destaca la forta presència del bou i el porc, al costat de les tradicionals ovelles i cabres. Aquest fet era inusual fins ara en el neolític antic català —centrat en les coves— però comença a fer-se normal des que s'excaven assentaments a l'aire lliure, com el proper de Plansallosa a la Garrotxa.³³

L'aprofitament d'aquests animals, atesa l'escala d'edats observada, és doble: se'n buscava tant la carn com la llet i els derivats en forma de cremes (mantega, formatge). S'ha detectat la presència, minsa però interessant, del gos, tal com és usual en altres jaciments del neolític antic, tant peninsulars com d'Europa central.

La possibilitat que alguns bous de força edat fossin realment utilitzats com a força motriu, com per exemple arrossegar troncs en les tasques d'artifatge dels camps, ha estat insinuada algun cop, a causa d'algunes malformacions detectades a les seves extremitats i als occipitals.³⁴

La recol·lecció de vegetals i la cacera d'animals salvatges era una part força important en la dieta dels habitants neolítics de la Draga, perquè els assegurava una gran varietat d'aliments, que anaven a cercar al mar, a l'estany, als boscos propers o a les muntanyes que delimitaven el seu territori d'abastiment.

L'interès per les espècies marines queda patent amb la presència als fogars del poblat d'elevades quantitats de musclos de mar procedents de les platges més properes de la costa mediterrània, a uns 50-60 km en línia recta. Les restes esquelètiques d'un corb marí, trobat al sector B i que fou abatut segurament per aprofitar-ne les plomes per a les fletxes, pot incloure's en aquestes expedicions fins a la vora del mar.

Dels boscos de ribera (avellaners i salzes) o d'interior (rouredes i avetoses) dels voltants del poblat en recollien una gran varietat de baies (glans, móres, aranyons), fruites (raïms, pomes, cireres) i fruits secs (pinyons, nous i avellanes), que guardaven en cistells o bosses de cuir. Es tracta d'aliments molt necessaris per complementar una dieta que ja era força rica en cereals, llegums i carn dels animals domèstics.

En canvi, l'aprofitament dels recursos de l'estany era francament escàs. Únicament les nombroses restes de tortugues d'aigua dolça (*Emys orbicularis*), procedents dels focs i de la zona de les cabanes, parlen a favor de la seva explotació, al costat de les molt escasses mostres de musclos de l'Estany, alguns peixos (anguiles, barbs, bagres i madrilletes) i una sola resta d'un gran ànec (*Mergus merganser*). La pesca al llac es devia fer amb piragües, arpons i xarxes, però no ens ha arribat cap d'aquests elements i res no podem assegurar respecte a això. Aquesta manca de peces relacionades amb la pesca, més enllà de les restes de

peixos (vèrtebres i mandíbules), és veritablement una cosa estranya, perquè normalment es troben en la majoria dels hàbitats lacustres.³⁵

El paper de la cacera³⁶ en l'aportació de proteïnes animals encara era molt important a la Draga, malgrat la relativa abundància que, en aquest aspecte, proporcionava el bestiar domèstic. És interessant la clara i abundant presència del bou salvatge, al costat del senglar, el conill, el cérvol, el cabirol i la cabra salvatge. Les dues darreres espècies ens avisen que, quan els neolítics de la Draga anaven de cacera, el *hinterland* estricte del poblat, essencialment els boscos que l'envoltaven, s'eixamplava considerablement fins a arribar a les altes muntanyes que emmarquen la conca lacustre. La presència, encara que escassa, d'algunes guilles i d'un petit mustèlid ens apunta a una cacera selectiva a la recerca de pells per als vestits de l'hivern.

Amb tots aquests elements hem de considerar que la dieta alimentària dels habitants neolítics de la Draga era més aviat rica i variada. De fet, el percentatge de carn consumida devia ser molt superior als índexs coneguts de l'Europa medieval i moderna.

CONSIDERACIONS FINALS: VIURE I MORIR A L'ESTANY

El descobriment entre el 1989 i el 1990 dels jaciments de La Marmotta i la Draga, situats a la mateixa latitud i a la vora del Mediterrani occidental, han representat un important canvi en l'estudi dels poblats lacustres neolítics europeus. No solament han servit per incorporar-hi els primers assentaments mediterranis, sinó que, a més, ara per ara, són els únics del neolític antic, fàcies cardial, amb una cronologia real de mitjan-final del VI mil·lenni aC. Això ha fet reforçar la idea que, en realitat, els primers poblats lacustres neolítics van aparèixer al Mediterrani i des d'allí van pujar fins a les valls suïsses, tal com alguns grups amb ceràmiques d'estil cardial de la zona alpina ja semblaven indicar.

Poca cosa podem dir de les creences espirituals o religioses dels habitants de la Draga. Sabem que en altres jaciments del mateix moment, com a La Marmotta mateix, han aparegut ídols de pedra,²⁶ normalment figures femenines esteatopígies, que ens parlen de la perduració del culte a la deesses mare, amb trets sexuals exagerats, que ja arrenca al paleolític superior. Aquest culte, amb variacions locals, arribarà almenys fins al calcolític (finals del III mil·lenni aC).

En tot cas, les escasses tombes del neolític antic, conegudes a Catalunya i zones veïnes, ens informen d'unes fermes creences en el més enllà en aquests primers moments del sedentarisme i la producció d'aliments.³⁷ Malauradament, ni a la Draga i ni a prop del jaciment s'han localitzat tombes (fosses, cistes o coves) que ens donin alguna idea de com enterraven els seus morts.

És veritat que, a uns 4 km al nord-oest, en algunes de les coves de Serinyà, com la d'en Pau, la de l'Arbreda o la

de Mollet-III, han aparegut uns quants materials arqueològics d'època cardial, possiblement contemporanis del jaciment de la Draga. És possible, doncs, que alguna d'aquestes coves, totes amb restes humanes de diferents èpoques segons les excavacions de mitjan del segle xx, complís funcions de necròpolis per als habitants del poblat neolític proper. També cal considerar la possibilitat que bona part dels cadàvers fossin simplement llençats a l'estany, cremats ritualment o enterrats en fosses profundes dins del travertí, sistemes que en farien gairebé impossible la localització.

Únicament cal esmentar que, entre les restes de fauna de la Draga del sector A, van aparèixer una dent incisiva i una falange de peu humanes, que pertanyien a un individu adult. L'existència de restes humanes en poblats neolítics d'ambient lacustre, barrejats sovint amb la fauna consumida, és ben coneguda a Suïssa, on apareixen fins i tot cranis i alguns ossos llargs humans. La presència d'aquestes restes és de difícil interpretació i per això sovint han estat silenciades.⁸ En tot cas, aquests dos únics testimonis d'ossos humans de la Draga poden perfectament encaixar en la hipòtesi d'accidents de treball.

Ja per acabar, volem expressar el nostre convenciment que les possibilitats de la Draga per seguir enriquint els nostres coneixements sobre el neolític antic de Catalunya i la resta de la península Ibèrica continuen sent enormes, malgrat els disset anys transcorreguts des de l'inici de les excavacions. L'any 2005, els treballs arqueològics es van aturar per poder centrar-nos en la publicació exhaustiva dels resultats obtinguts fins aleshores i també per finalitzar la construcció del Parc Neolític de la Draga, que ara serveix per explicar a tothom com era la vida al neolític a la vora de l'estany de Banyoles ara fa 7.200 anys.

En els propers anys confiem que les excavacions es puguin reprendre amb noves forces i perspectives, per tal que aspectes encara poc coneguts com la distribució de les cabanes del poblat o la funcionalitat d'algunes eines, només entrellucada, puguin ser aclarides.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] A. BOSCH, J. CHINCHILLA, J. TARRÚS *et al.* *El poblat lacustre neolític de la Draga. Excavacions de 1990-1998*. Monografies del CASC, 2, Girona 2000.
- [2] A. BOSCH, J. CHINCHILLA, J. TARRÚS *et al.* *Els objectes de fusta del poblat neolític de la Draga. Excavacions de 1995-2005*. Monografies del CASC, 6, Girona 2006.
- [3] M.A. FUGAZZOLA, G. D'EUGENIO, A. PESSINA. «La Marmotta (Anguillara Sabazia, R.M.). Scavi 1989. Un abitato per lacustre di età neolitica». *Bullettino di Paleontologia Italiana*, 84, new series II, p. 181-342, Rome 1993.
- [4] J. BERNABEU. *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la península ibérica*. Trabajos Varios, 86. Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación Provincial. Valencia 1989.
- [5] P. PÉTREQUIN, A. M. PÉTREQUIN. *Chalain & Clairvaux. 4000 ans d'habitat lacustre, Jura*, Itinéraire 24, Ed. du Patrimoine du Franche-Comté, 2000.
- [6] P. PÉTREQUIN. *Construire une maison 3000 ans avant J.-C.* Ed. Errance, Paris 1991.
- [7] J.L. VORUZ. *Le néolithique suisse. Bilan documentaire*. Document du Département d'Anthropologie et d'Ecologie de l'Université de Genève, 16, Geneva 1991.
- [8] D. RAMSEYER. *Cités lacustres. Le Néolithique dans le canton de Fribourg, Suisse de 3867 à 2462 avant J.C.* Catalogue of the exhibition at the Musée du Malgré-Tout, Treignes (Belgium) 1992.
- [9] AM. PÉTREQUIN, P. PÉTREQUIN. *Cités lacustres du Jura. Préhistoire des lacs de Chalain et de Clairvaux (4000-2000 ans av.J.-C.)*. Ed. Errance, Paris 1988.
- [10] J. GUILAINE, A. FREISES, R. MONTJARDIN *et al.* *Leucate-Corrège, habitat noyé du néolithique cardial*. Centre d'Anthropologie des Sociétés Rurales, Toulouse 1984.
- [11] A. MARTÍN CÓLLIGA. «Dinámica del Neolítico antiguo y medio en Cataluña». *Aragón./Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria* (1990), p. 319-333.
- [12] J. GUILAINE. «Premiers paysans de la Méditerranée occidentale». A: J.Guilaine *De la vague à la tombe. La conquête néolithique de la Méditerranée*. Ed. Seuil, Paris 2003, p. 135-162.
- [13] K. MAZURIÉ. *El origen del Neolítico en Europa. Agricultores, cazadores y pastores*. Ed. Ariel Prehistoria, Barcelona 2007, p. 178.
- [14] J. JUNKMANN. *Arc et flèche. Fabrication et utilisation au néolithique*. Ed. Musée Schwab, Bienne 2006.
- [15] M. DE GÓNGORA. *Antigüedades Prehistóricas de Andalucía*. Madrid 1868.
- [16] C. ALFARO. *Tejido y cestería en la Península Ibérica. Historia de su técnica e industrias desde la Prehistoria a la Romanización*. Biblioteca Praehistorica Hispana XXI, Instituto Español de Prehistoria, CSIC, Madrid 1984.
- [17] C. CACHO, C. PAPÍ, A. SÁNCHEZ-BARRIGA, F. ALONSO. «La cestería decorada de la cueva de los Murciélagos (Albuñol, Granada)». *Complutum Extra*, 6 (I). Madrid (1996), p. 105-122.
- [18] M^aM. AYALA. «Enterramientos calcolíticos de la Sierra de Tercia, Lorca, Murcia. Estudio preliminar». *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 3. Murcia (1987), p. 9-24.
- [19] M^aM. AYALA. «Estudio preliminar del ritual funerario calcolítico en la comarca de Lorca, Murcia». *Zephyrus*, XLIII. Salamanca (1990), p. 77-86.
- [20] LL. PERICOT, J.C. SERRA-RÀFOLS. «La cultura primitiva». *Historia Universal*, Vol. 1. Ed. Instituto Gallach de Librería y Ediciones, Barcelona (1931), p. 63.

- [21] B. MARTÍ. *El naixement de l'agricultura en el País Valencià. Del Neolític a l'Edat del Bronze*. Secretariat de Publicacions, Universitat de València 1983, p. 96.
- [22] M^a.O. RODRÍGUEZ-ARIZA, F. MOLINA, M.C. BOTELLA, S.A. JIMÉNEZ, I. ALEMÁN. «Les restes parcialment momificades de la sepultura 121 del jaciment argàric de Castellón Alto (Galera, Granada)». *Cota Zero*, 19, Vic (2004), p. 13-15.
- [23] V. LULL, R. MICÓ, C. RIHUETE, R. RISCH. *La cova des Càrritx y la cova des Mussol. Ideologia y societat en la prehistoria de Menorca*. Consell Insular de Menorca, 1999.
- [24] Excavacions dutes a terme per les Universitats de les Illes Balears i de Barcelona a la Cova des Pas (Ferrerres, Menorca) l'any 2005, dirigides per Manuel Calvo, Víctor Guerrero, Josep M. Fullola i Àngels Petit. Es tracta d'una cova d'enterrament col·lectiu amb restes orgàniques humanes conservades, al costat de cordes d'espart i lliteres de fusta, que servien per baixar els cadàvers pel cingle on s'obre aquesta cavitat.
- [25] V. M. LOZOVSKI. *Zamostje 2*. Guides archéologiques du «Malgré Tout». Ed. Du Cedarc, Treignes 1996.
- [26] M. A. FUGAZZOLA. «La piccola «dea madre» del lago di Bracciano». *Bulletino di Paleontologia Italiana* 91-92, Rome (2000-2001), p. 27-45.
- [27] J. WEINER. «Well on my back - An update on the Bandkeramik wooden well of Erkelenz-kückhoven». *News WARP*, 16, 5-17. Wetland Archaeology Research Project, Fursdon Mill Cottage, Thoverton, Devon (1994).
- [28] A. M. PÉTREQUIN, P. PÉTREQUIN. *Le Néolithique des lacs. Préhistoire des lacs de Chalain et de Clairvaux (4000-2000 av. JC)*. Ed. Errance, Paris 1988.
- [29] A. BOCQUET, A. HOUOT. «Charavines il y a 5000 ans». *Les dossiers de l'Archéologie* 199. Dijon (1994).
- [30] J. WINIGER. «Ein Beitrag zur Geschichte des Beils». *Helvetica archaeologica* 12, *Horgener Kultur*. Antiqua 8, Publications de la Société Suisse de Préhistoire et Archéologie. Verlag Huber, Fraunfeld (1981-A).
- [31] H. SCHLICHTERLE. «Jungsteinzeitliche Erntegeräte am Bodensee». *Plattform* 1/1992, 24-44. Unterruhldingen (1992).
- [32] H. SCHLICHTERLE (coord.). *Pfahlbauten rund um die Alpen, Archäologie in Dutschlan*. Sonderheft 1997, Ed. Theiss, Stuttgart 1997.
- [33] A. BOSCH, R. BUXÓ, A. PALOMO, M. BUCH, J. MATEU, E. TABERNERO, J. CASADEVALL. «El poblament neolític de Plansallosa. L'exploració del territori dels primers agricultors-ramaders de l'Alta Garrotxa». *Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa* 5. Olot (1998).
- [34] J. TARRÚS, M. SAÑA, J. CHINCHILLA, A. BOSCH. «La Draga (Banyoles, Catalogne): traction animale à la fin du VIe millénaire?, Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale, Europe pendant les IVe et IIe millénaires avant notre ère». *Table Ronde de Frasnais* 12-15 June 2002. Ed. CNRS, Paris 2006, p. 25-30.
- [35] M.A. FUGAZZOLA. *Un tufo nel passat. 8000 anni fa nel lago di Bracciano*. Soprintendenza Speciale al Museo Nazionale Preistorico Etnografico, Luigi Pigorini. Beta-Gamma ed. Viterbo 1996
- [36] A. PALOMO, R. PIQUÉ, A. BOSCH, J. CHINCHILLA, J. F. GIBAJA, M. SAÑA, J. TARRÚS. «La caza en el yacimiento neolítico de La Draga (Banyoles-Girona)». *III Congreso del Neolítico Peninsular (Santander 2003)*, 2005, p. 135-144.
- [37] A. BOSCH, J. TARRÚS *et al.* «La cova sepulcral del neolític antic de l'Avellaner: Cogolls, Les Planes d'Hostoles (La Garrotxa)». *Sèrie Monogràfica*, 11. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, (1990).

NOTA BIOGRÀFICA

Josep Tarrús i Galter (Girona, 1949) és conservador del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles i doctor en Prehistòria i Història Antiga per la Universitat de Barcelona.

Com a prehistoriador treballa sobre els períodes neolític i calcolític de Catalunya, temes sobre els quals ha escrit alguns llibres i nombrosos articles en revistes especialitzades. Ha dirigit diverses excavacions i restauracions de monuments megalítics a l'Alt Empordà i en altres comarques de Catalunya. També ha excavat i preparat per a la visita els poblats neolítics de la Draga (Banyoles) i Can Isach (Palau-saverdera).

La societat de Barcelona i el seu dret. Segles XI-XIII¹

Tomàs de Montagut i Estragués*

Universitat Pompeu Fabra

RESUM

L'ordenament jurídic de la Barcelona baixmedieval, que trobem ja ben madur en el segle XIII i que entenem com una síntesi de drets (usos, costums, privilegis, lleis, etc.) i d'organització (municipi, universitat de prohoms, consolats, etc.) és fruit primordial de la voluntat interessada dels seus dirigents: uns prohoms o patricis que dirigiran una expansió urbana de la societat barcelonina que clarament els beneficia i que els permetrà la consolidació i perpetuació com a grup social, a través d'unes formes i d'unes figures jurídiques individuals, familiars i socials adequades i orientades als seus propòsits de lideratge polític i econòmic de Barcelona.

L'elevat grau d'autonomia que la societat barcelonina aconseguirà en el segle XIII a través de les seves institucions de dret públic i privat és mantindrà estable fins al segle XVIII, quan la nova dinastia borbònica derogarà les institucions pròpies d'autogovern municipal.

Paraules clau: municipi de Barcelona, patriciat, mercat, préstec, paries, penyora, comerç, hipoteca, comanda, negociant, consolats

«Ubi societas ibi ius»: aquest aforisme d'un prestigiós jurista romà ens indica que tota societat genera el seu dret, encara que també és certa l'expressió correlativa «ubi ius ibi societas» pel que fa a recordar que on trobem un dret és perquè existeix una societat.²

Com analitzem de forma més detallada en un altre article,³ l'ordenament jurídic de Barcelona al segle XIII es compon d'uns costums, uns privilegis i unes incipients ordinacions que interactuen amb unes institucions polítiques i administratives pròpies. Aquestes han estat conformades des del 1249 fins al 1284 per un conjunt de privilegis reials que donen vida i personalitat jurídica pròpia al municipi o universitat de Barcelona, regulant la constitució i les funcions dels seus magistrats directius i de les seves assemblees consultives i de govern.⁴

Tanmateix aquest ordenament jurídic propi de Barcelona només pot trobar la seva plena significació dins de la societat que el va produir. Per oferir un examen sintètic d'aquesta qüestió, seguirem de forma molt resumida les valuoses aportacions que el professor Stephen P. Bensch ha ofert en la seva fonamental obra *Barcelona i els seus dirigents 1096-1291*,⁵ la qual, pel seu plantejament agut i pe-

netrant, per la rellevància dels temes tractats i per la congruència i la claredat expositiva, constitueix avui una obra de referència obligada sobre la història de Barcelona dels segles XI-XIII.

En síntesi, podem afirmar que l'ordenament jurídic de Barcelona del segle XIII és fruit primordial de la voluntat interessada dels seus dirigents. Uns dirigents o patricis que Bensch⁶ estudia pel que fa als seus orígens, a la seva funció directiva d'una expansió urbana que els beneficia i a la seva consolidació i perpetuació com a grup social, a través d'unes formes familiars adequades als seus propòsits de lideratge social de Barcelona.

Naturalment, el context geogràfic, polític i econòmic ofereix els elements interpretatius bàsics per donar sentit a tot el procés de formació i d'evolució del patriciat barceloní.

La Barcelona catalana té els orígens en la conquesta que els carolingis van fer l'any 801 de la ciutat musulmana. El territori circumdant d'influència immediata aviat s'especialitzarà en conreus de qualitat, de manera que, finalment, es coneixerà amb el nom de l'horta i vinyet de Barcelona. El rec comtal, que segueix l'antic aqüeducte romà del Besòs, donarà la primera força hidràulica a la ciutat i l'estretor de la seva plana litoral obligarà els barcelonins a cercar en el mar els recursos que li manquen i que el territori circumdant no proporciona.

Del 801 endavant, la ciutat romandrà unida sota una sola jurisdicció pública i en el seu nucli urbà —la *civitas* o

* Adreça de contacte: Tomàs de Montagut. Departament de Dret, Universitat Pompeu Fabra. Trias Fargas, 25-27 08005 Barcelona, Catalonia, EU. Tel. +34 935421646. Fax: +34 935421646. E-mail: tomas.montagut@upf.edu

urbs— hi tindran la seu els poders civils (comte) i eclesiàstics (bisbe). Les dues potestats es repartiran les quatre portes de les muralles romanes que encara encerclen la ciutat i que no es fragmentaran en fortaleses privades. Al peu d'una de les dues portes/castells del comte se celebrarà el mercat setmanal de Barcelona, font primordial de riquesa d'on beuran els primers dirigents barcelonins.

Els suburbis, els ravals, les viles noves que creixen fora muralles durant els segles XI a XIII seran la seu dels negociants, dels canvistes, dels artesans i dels comerciants en general. Per assegurar i protegir els nous barris de ponent, Jaume I endegarà la construcció d'una segona muralla, la qual ampliarà el territori del nucli urbà fins a la Rambla.

Els interessos de la casa comtal de Barcelona i els de la ciutat no seran divergents, sinó que hi haurà moltes convergències i punts de contacte que oferiran oportunitats comunes beneficioses tant per a la ciutat com per a Catalunya i també per a tota la nova Corona d'Aragó que sorgirà a partir de mitjan segle XII.

El gran i ràpid creixement demogràfic de Barcelona, que passa de 1.500 persones l'any 1000 a unes 10.000 l'any 1200 i a unes 34.000 l'any 1365, plantejarà problemes de proveïments que només podran resoldre's amb una política d'expansió econòmica sobre Catalunya i sobre la Mediterrània. En aquest punt existirà una clara convergència i coordinació d'interessos entre els dirigents barcelonins i els seus comtes reis. Barcelona oferirà a la monarquia un centre administratiu i una font d'ingressos per a finançar les polítiques públiques de la Corona. En contrapartida, Barcelona assolirà una posició hegemònica sobre les altres ciutats de la Corona a finals del segle XIII, per bé que mai no es constituirà en capital de l'Imperi.

Bensch analitza també els problemes fonamentals d'organització i de coordinació de la comunitat: el de la constitució del poder públic inicial de Barcelona (segles IX-XI),⁷ el de la seva crisi (segle XI)⁸ i el de la seva reconstrucció pel comte a través de les vies de govern (activitat militar i tributària), de gràcia (atorgament de privilegis i nomenament de càrrecs) i de justícia (validació de concòrdies i erecció del tribunal del veguer). Cal destacar la incidència que l'activitat cooperativa dels dirigents barcelonins va tenir en aquest procés de constitució política composta de la Corona d'Aragó,⁹ de Catalunya¹⁰ i del municipi de Barcelona, el qual, com hem dit, dirigirà el comte rei.

Des del primer privilegi concedit a Barcelona pels carolingis (801) es reconeix l'autoritat comtal sobre les matèries més àrdues (incendis, homicidis, raptos, etc.) i es respecta el costum local¹¹ per a les altres causes. La confirmació posterior atorga encara més potestat al comte, com a líder militar i protector de les possessions dels pagesos lliures. La concentració de la potestat pública en el comte de Barcelona, de Girona i d'Osona la confirmen els carolingis el 878.

La potestat espiritual del bisbe de Barcelona no suposarà una limitació de la potestat temporal del comte de Barcelona, perquè la immunitat judicial i fiscal del bisbe no comportarà una immunitat política, sinó que es resoldrà

en una aliança entre el comte i el bisbe, en què el comte ocupa una clara posició de preeminència jurisdiccional. En aquest sentit, no existirà mai un enclavament jurisdiccional del bisbe dins la ciutat de Barcelona.

Amb tot, la crisi del poder públic comtal (1041-1059) serà produïda per l'intent d'apropiació dels recursos i dels drets fiscals per part dels vescomtes, dels veguers i dels castlans, el quals, malgrat el seu caràcter d'oficials delegats del comte, tendeixen a la patrimonialització de l'ofici públic que exerceixen i intenten apropiarse dels drets de la justícia, de la moneda, dels drets del mercat i dels serveis públics (molins, forns i aigua).¹² Les concessions gracioses i les reformes endegades per Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV als segles XI-XII aconsegueixen mantenir intacta la unitat jurisdiccional en mans del comte i limitar els abusos dels vescomtes i dels veguers, que amenaçaven la comunitat urbana protegida per privilegis.

Veguers de Barcelona (esmentats per primer cop el 1094) i batlles de Barcelona (esmentats ja el 1144) han d'auxiliar el comte en l'exercici de les seves funcions públiques i, en especial, en les funcions fiscals i tributàries.¹³

El primer cens de Barcelona per recaptar un tribut es confegeix el 1145 i pot dir-se que en aquest moment s'identifica una comunitat urbana barcelonina sobre la base del tribut o quèstia que per raó de la família o del patrimoni familiar s'haurà de satisfer al comte.

També en aquests moments (1148) trobem la primera acció cooperativa dels ciutadans amb els projectes d'expansió territorial del comte, quant al substanciós préstec que li van facilitar onze ciutadans distingits de Barcelona per finançar la conquesta militar de Tortosa. El pacte de finançament d'aquesta empresa de guerra pública va comportar que els burgesos prestamistes entressin a l'Administració local de la ciutat i poguessin recuperar el capital i els interessos dels seus crèdits amb la gestió de drets, tributs i serveis públics consignats i cedits a ells pel comte com a penyora i garantia dels pagaments concertats.

La reforma administrativa endegada per Ramon Berenguer IV i la posterior introducció el 1179 del retiment de comptes en tots els dominis del rei van esperonar la inversió dels capitals burgesos a les finances reials, atesa una concepció emprenedora de l'Administració pública que alhora ofereix seguretat jurídica.¹⁴ En efecte, l'Administració reial s'anava organitzant i dotant amb una força executiva àmplia però també sotmesa a avaluació periòdica per raó dels resultats econòmics assolits i per la legalitat de la seva gestió. És a dir, l'exigència de responsabilitats introdueix el principi de l'imperi del dret pel qual la gestió dels oficials reial que actuen a Barcelona s'ha de mesurar també d'acord amb la tradició del dret visigòtic i d'acord amb el privilegis i amb les normes dels incipients usos i costums locals de Barcelona que expressaran jurídicament i de mica en mica els interessos comuns dels ciutadans.¹⁵

La resolució dels conflictes o litigis entre parts i la competència per a resoldre'ls a Barcelona van experimentar una evolució semblant a la de tot Catalunya.

Fins al segle XI l'Administració de justícia és una competència que pertany en exclusiva a la potestat pública, que segueix en cada cas els preceptes i els procediments establerts en el llibre de la legislació visigòtica (*Liber iudiciorum*), tal com s'havia anat transmetent des del segle VI. Un tribunal públic presidit per jutges professionals coneixia la causa seguint un procediment judicial que s'iniciava amb la citació del demandat i es cloïa amb la promulgació de la sentència, en la qual s'aplicava el dret escrit als fets provats racionalment en la causa.

La crisi del poder públic al segle XI va provocar que els litigis entre parts es resolguessin a través de pactes i acords entre els interessats, de manera que les sentències —documents públics judicials— van ser substituïdes per altres documents de caire privat com foren les *convenientiae* o *concordiae*, l'*evacuatio*, la *definitio* o l'*arbitratio*.¹⁶

A partir del 1094, amb l'aparició de la figura del veguer,¹⁷ es produeix el renaixement de la justícia pública perquè l'ofici actua com a tribunal públic on els litigis es resolen aplicant el dret (lleis i costums) i no pas a través d'una negociació entre les parts enfrontades. Tanmateix aquest últim procediment el van anar mantenint els ciutadans de Barcelona amb el consell dels cònsols i d'homes honorables de la ciutat (1094-1140) o amb el consell dels prohoms o dels pròcers (1140-1180), els quals en virtut de la seva experiència i coneixement de les tradicions i costums de la ciutat ajudaven a establir els precedents i a validar els costums locals de Barcelona en el moment d'oferir aquests criteris normatius i per tal d'ajudar a resoldre de forma negociada el cas que es posava sota la seva consideració.

La coexistència a la ciutat dels dos sistemes d'administració de justícia (el del tribunal públic o cúria del veguer i el del consell dels prohoms) va seguir un procés evolutiu que reforçà la jurisdicció del veguer reial i debilità la justícia ciutadana i el seu intent fallit d'institucionalització consular (1183-1219).

El procés es va cloure amb les reformes del període 1249-1284, quan s'establí el consell municipal permanent per a la ciutat de Barcelona i el rei ordenà al seu veguer que hi fes un jurament, que demanés consell a l'assemblea i que executés les decisions del municipi (que estigués al seu consell), si bé preservant sempre la fidelitat i l'obediència deguda al monarca i a la seva jurisdicció.

D'aquesta manera, els prohoms dirigits de Barcelona aconseguiran institucionalitzar jurídicament la seva posició de comandament polític i social a la ciutat; una posició assolida de fet per les seves famílies al llarg del temps i per raó d'unes determinades conjuntures econòmiques.¹⁸

La destrucció de Barcelona per al-Mansur el 985 i la reducció a captiveri dels seus supervivents donarà pas a una fase inicial d'expansió urbana durant el segle XI aprofitant l'actiu mercat de terres ben proveït pels béns abandonats i amb una demanda força intensa deguda als rendiments que ofereixen els conreus especialitzats al pla de Barcelona (horta i vinyet) que troben una sortida fàcil i valuosa en el mercat local del castell vell de Barcelona, un dels portals comtals de les muralles romanes de la ciutat.

D'altra banda, fins a l'arribada dels almoràvits a al-Àndalus (1090), la desintegració del califat de Còrdova (1030) permetrà establir una economia tributària favorable als comtes de Barcelona, amb ràtzies i empreses de guerra dels *milites* catalans sobre les taifes musulmanes que hauran de satisfer tributs en or (*paries*) als comtes catalans a canvi de la pau i la protecció. En conseqüència, es produirà un desplaçament de riquesa des d'al-Àndalus vers Catalunya, si bé els guerrers i els comerciants agrícoles del mercat local de Barcelona no arribaran a fusionar-se per emprendre projectes col·lectius de comerç exterior i de major envergadura. Els almoràvits posaran fi al pagament de les *paries* i l'economia de Barcelona entrarà en un període de crisi (1090-1140) que afectarà el descens del mercat de béns immobles, el volum dels crèdits, la liquiditat disponible i el proveïment de diner.¹⁹

L'inici de la segona fase d'expansió urbana (1140-1160) ja no es farà sobre els conreus especialitzats (horta/vinya), sinó sobre el crèdit immobiliari a llarg termini caracteritzat per cercar una renda en espècie a través de les penyores agràries, atesa la incertesa del valor del diner i la vinculació psicològica amb la terra com a font de riquesa. Aquí començarà la primera i discreta acumulació de capital de les famílies patrícies més antigues de Barcelona, que s'aniran fonent i formant una unitat composta peculiar gràcies a l'acció política del comte. El monarca, actuant la seva jurisdicció per la via de gràcia, regularà els equilibris interns entre famílies i evitarà així els efectes destructius de les rivalitats per al conjunt de la comunitat i per a la nova identitat que s'anava construint a Barcelona arran del buit de poder deixat a la ciutat per una noblesa urbana en retirada (1040-1140).

La fugida voluntària dels nobles obeeïa al fet que preferien consolidar la potestat privada en els seus territoris alodials del camp que no pas reconèixer i obtenir els beneficis hipotètics i condicionats d'una potestat pública i superior del comte a la ciutat de Barcelona.

A mitjan segle XII, els prohoms de Barcelona encara no formaven un grup estable i homogeni de burgesos preeminents. Tanmateix ja des del 1140 un grup significatiu d'aquests burgesos havia començat a establir un lideratge urbà i un conjunt comú d'interessos econòmics que s'anaven articulant en usos i costums. Aviat, juristes lletrats, educats en els nous corrents del dret romà canònic ensenyat a les universitats, ajudaran a assegurar aquests nous interessos econòmics amb la recepció o divulgació del *ius commune* europeu que han estudiat, el qual, amb la introducció de noves figures jurídiques de dret familiar, matrimonial, real, comercial, etc., protegirà eficaçment el nou estament dels patricis, les seves famílies i els seus béns.²⁰

Més endavant, el 1203, el primer privilegi del rei Pere I es dirigia als «prohoms i residents de Barcelona», de manera que els prohoms ja són reconeguts com un grup de ciutadans distingits que exerceixen un lideratge a la ciutat.

La clau d'aquest significatiu ascens polític i social dels prohoms de Barcelona es troba en quatre factors princi-

pals: (1) la producció menestral i el seu control, (2) els crèdits urbans i les seves funcions, (3) les finances reials i la jurisdicció urbana, i (4) el comerç i la seva protecció.²¹

Les noves activitats artesanes són fonts de riquesa que permeten prosperar de forma modesta. Amb tot, els grans propietaris i els inversors procuraran participar dels beneficis artesans amb arrendaments d'obradors i de parades i amb inversions creditícies. Els oficis predominants produeixen per al mercat local (pells d'animals, ferro, productes comestibles) o es dediquen a la prestació de serveis (fusters, sastres, taverners, carnisers). Tanmateix no són menys importants els oficis associats al comerç internacional (teixidors, mariners, mercaders i canviadors), als quals donen vida uns determinats productes estel·lars com són ara els draps, les espècies, l'argent i les pells.

L'activitat diària dels oficis donarà lloc a una identitat professional col·lectiva molt abans que aquests oficis s'organitzin majoritàriament en corporacions gremials reconegudes oficialment (segle XIV).²²

Durant el segle XII, el préstec amb penyora i les hipoteques són dues figures jurídiques que permeten al creditor entrar en possessió de les terres gravades amb la garantia i alhora rebre'n els productes en concepte d'interessos. Per això, moltes vegades els crèdits no retornats esdevindran un mitjà molt més barat d'adquirir la terra que no pas la compra.

Apareixen també en aquesta època el descompte i la transferència d'instruments de crèdit, així com les societats de creditors que reparteixen guanys i obligacions entre els seus membres.

Tot plegat, un conjunt d'instruments jurídics, que asseguren i permeten les inversions i els guanys dels ciutadans i dels prohoms i que promouen la interdependència entre les seves famílies. Les prohibicions canòniques de la usura pel Concili IV del Laterà (1215) i la manca de banquers professionals no aturaran aquestes operacions creditícies privilegiades —i encara reduïdes—, si bé s'haurà d'eludir la interdicció mitjançant la reformulació escrita de la usura il·lícita sota les figures lícites de negocis jurídics que, de fet, són ficticis, simulats o indirectes.

Les finances reials seran un dels camps d'inversió més destacats per als nous capitals acumulats dels prohoms barcelonins. Durant el segle XII les polítiques d'expansió territorial vers la Catalunya Nova i vers Occitània van requerir als monarques la disponibilitat de capitals, que van rebre dels ordes militars, de les esglésies i de financers urbans en qualitat de préstec i contra la cessió en penyora de tributs, peatges i dominis a la Catalunya Nova.

El regnat de Pere I (1190-1213) va iniciar una nova època en el món del crèdit, atès l'abast immens del deute compromès que va fer necessàries la realització d'operacions internacionals i la contractació de crèdits col·lectius de grans quantitats per part del monarca.

En aquest punt, els financers de Barcelona esdevenen una força política poderosa en beneficiar-se amb la contrapartida dels crèdits atorgats, que no solament consistia en la percepció d'interessos, sinó també en la participació

a les empreses reials i baronials i en l'adquisició de jurisdiccions urbanes i senyorials.²³

Per la via pacífica del crèdit els patricis de Barcelona esdevenen una autoritat pública o jurisdiccional a la ciutat. Una figura representativa d'aquesta situació és la de Guillem Durfort, prohoms de Barcelona i financer de Pere I. Durfort va organitzar una societat de prestamistes al rei que reunia unes grans masses de capital i que va consolidar un grup emergent de rics negociants de la ciutat. Tot amb tot, si l'èxit militar de Las Navas de Tolosa el 1212 va provocar una situació d'entusiasme especulatiu, la derrota de Muret de l'any següent (1213) abocarà a una crisi financera de gran abast en no poder complir la monarquia amb les obligacions creditícies pactades amb les cases principals de Barcelona.

Aquest esfondrament de les finances reials no es redreçarà fins als volts del 1220.²⁴

Tanmateix el patriciat de Barcelona havia obert una via de col·laboració amb la monarquia que ja no abandonarà quan es trobi de nou en la necessitat d'invertir els quantiosos guanys obtinguts amb el comerç internacional promogut per la política imperial de la Corona d'Aragó a la Mediterrània al segle XIII.

En definitiva, la política imperial de la dinastia comtal i la política comercial dels ciutadans de Barcelona no són dos mons incomunicats, sinó que es complementen i provoquen la integració de Barcelona als circuits mercantils mediterranis, cosa que produeix l'enriquiment i la prosperitat dels mercaders de Barcelona.²⁵ L'economia tributària basada en l'obtenció de guanys per la via expeditiva de la força militar (pirateria, imposició de tributs) no és incompatible amb l'economia de mercat basada en la llei de l'oferta i la demanda i en l'aprofitament de la diferència existent entre els preus d'un mateix producte en el lloc de compra i en el de venda.

Els privilegis de protecció comercial que obtindrà Barcelona a canvi del seu ajut als monarques en les seves polítiques d'expansió territorial vers la Catalunya Nova i vers Occitània (segle XII) i vers la Mediterrània (segles XIII-XIV) posen de manifest que la ruta de les espècies i la ruta de les illes (Balears, Sicília, Sardenya) són dos objectius de comunicació que s'alimenten recíprocament: obrir vies segures de comerç de productes lucratiu —amb el Llevant, Ifríqiya, el Magrib, Romania i Alexandria— on la competència estrangera militar i comercial —Gènova, Pisa, Tolosa— quedi situada en una posició inferior o de subordinació.

L'objectiu conjunt final s'assolirà quan els guanys del comerç internacional siguin superiors als guanys obtinguts pel saqueig i per la protecció. En aquest punt, els monarques obtindran molts més recursos de forma indirecta a través de fomentar el comerç exterior —i, per tant, la prosperitat del patricis de Barcelona— promovent la concentració dels mercaders forasters a l'alfòndec de Barcelona, organitzant una fira de negocis anual el mes de juliol i atorgant concessions d'urbanitzar en el barri comercial de la Ribera als financers principals de la ciutat.²⁶

Els canvis marítics, les comandes i les societats seran les figures jurídiques més utilitzades per facilitar les transaccions i el comerç internacional, mentre que els costums i els usos de la Mediterrània seran les normes que facilitaran l'activitat comercial marítima, duta a terme pels mercaders, navegants i homes de mar. Les seves redaccions escrites s'iniciaran a Barcelona al segle XIII i culminaran al segle XV amb la publicació del Llibre del Consolat de mar.²⁷

Les primeres generacions de patricis barcelonins enriquides amb les activitats artesanals, amb les inversions en les finances reials o amb el comerç internacional van voler perpetuar, consolidar i augmentar en el seu llinatge la prosperitat material i el lideratge social adquirits durant aquest període (segles XII-XIII). Per tant, era necessari reformar l'estructura familiar i assegurar unes determinades vies matrimonials i familiars d'acumulació i de transmissió de la propietat.

Ens fixarem ara en els punts significatius d'aquesta qüestió: (1) els antecedents, (2) la noció de parentiu, (3) les estratègies successòries, i (4) les esposes i les vídues davant el patrimoni familiar.²⁸

La historiografia europea anterior sobre famílies urbanes medievals no distingeix, per manca de perspectives més àmplies, entre un model familiar ciutadà i el model familiar de la noblesa rural. Segons la visió tradicional, existeix una reforma de les estructures dels parentius i de les institucions domèstiques a partir del segle XI, quan es passa d'un sistema familiar en què predominen les relacions cognatíes a un d'afiliació agnàtica en el qual la línia de descendència correspon, bé a tots els mascles, que exploten col·lectivament els béns heretats (terres, càrrecs, castells), bé a un sol mascle o hereu, que assegura la representació única de la família i del llinatge en cada generació.

Una raó d'aquest canvi es troba en la reforma gregoriana impulsada per l'Església, que dona caràcter indissoluble i sacramental al matrimoni, posant en valor la família nuclear, que defineix i prohibeix l'incest entre consanguinis i que legitima la paternitat i la condició d'hereu. Un altre motiu del canvi és la necessitat de no dividir el patrimoni rural dels senyors perquè ara és d'allí d'on extreuen les seves rendes principals, atès que les hosts i les cavalca-des han deixat d'ésser fonts apreciables de riquesa.

Tanmateix cal saber si aquest model familiar nobiliari, que s'origina en el món rural i s'insereix en la societat europea, s'adequa al cas de les famílies patrícies de la ciutat de Barcelona.

A Barcelona, no sembla produir-se la mateixa reforma de parentiu que acabem de descriure, atès que es manté la consciència de divisions àmplies entre els familiars materns i paterns i les respectives competències o influències que aquests parentius exerceixen sobre la nova família nuclear conjugal composta pel matrimoni i els fills. No endebades, molts documents notariais de compravenda de principis del segle XIII estableixen la identitat de les parts amb referència, no sols al pare, sinó també a la mare.

La mateixa noció de família o de casa al·ludeix en aquesta època a un conjunt de persones indefinides lligades per vincles de sang que formen grups nombrosos i confusos de parents.

Mentre la casa o família no és titular d'un patrimoni considerable no hi ha problemes successoris i les previsions legals contingudes en el *Liber iudiciorum* eren suficients per a resoldre com repartir-se els béns dels difunts pobres. Les regles bàsiques d'aquesta tradició visigoda vigent a l'alta edat mitjana a Catalunya estableixen: una quota legítima successòria molt àmplia en favor dels descendents, la preeminència d'aquests sobre els ascendents, el dret de tots els fills (homes i dones) a compartir l'herència a parts iguals, el dret del pare a millorar amb un terç de la legítima algun dels seus fills, i el dret del pare de testar lliurement pel que fa a una cinquena part dels seus béns (la part de l'ànima).

Però el professor Bensch, que ha examinat dos-cents seixanta-tres testaments de persones laiques de Barcelona entre el 1100 i el 1290, constata que la pràctica testamentària durant aquest període s'aparta considerablement de les previsions legals contingudes en el *Liber iudiciorum*. Entre el 1100 i el 1140 l'estratègia dels testadors era conservar les propietats familiars unides amb herències conjuntes i indivisibles.²⁹ Per tant, es rebutjava la divisió igualitària del patrimoni, promoguda pel *Liber iudiciorum*, malgrat que es respectés el principi igualitari en el moment d'establir les quotes indivises.

Vers el 1200, quan el monarca ofería la possibilitat d'efectuar inversions lucratives en les seves finances, els patricis de Barcelona van tendir a concentrar els recursos familiars més valuosos en mans d'un sol hereu, a fi de facilitar aquestes beneficioses inversions per a la família.

Amb tot, la propietat conjunta i indivisible no es va extingir, sinó que coexistia amb la figura de l'hereu, que anirà esdevenint majoritària, a partir del primer hereu testamentari conegut, l'any 1227.

L'hereu dels patricis barcelonesos no obeeix a una reacció defensiva, com la dels nobles europeus, perquè la seva potestat patriarcal i les seves facultats econòmiques estaran moderades pels drets dels germans i germanes legítims i per la posició que ocupen les esposes i vídues en l'àmbit patrimonial familiar.

És cert, però, que la legítima dels fills serà reduïda sensiblement pel costum, tal com ho fixarà finalment el privilegi del *Recognoverunt proceres* (1284),³⁰ que la limitarà des de catorze fins a vuit quinzenes parts del cabal hereditari.

La nova concepció sacramental del matrimoni introduïda a partir de la reforma gregoriana del segle XI considerava de dret natural la unió conjugal de marit i muller, així com la seva finalitat de procreació de nous cristians que salvaran la seva ànima dins de l'Església, a la qual, naturalment, també donaran vida.

Per tant, la família nuclear constituïda per pares i fills havia d'ésser protegida pel dret positiu i, en especial, s'havia de preveure un fons conjugal que assegurés la viabili-

tat terrenal i la independència d'aquesta família. Això volia dir que en endavant s'haurien de tenir en compte les dues parts constitutives del matrimoni.

A Barcelona es va iniciar en el segle XII la protecció econòmica del matrimoni nuclear partint i distorsionant les previsions del dret visigòtic que establia el dot marital consistent en una dècima part del patrimoni del marit i que podia justificar-se en l'antic preu de la núvia que l'esposò pagava a la família de l'esposa.

En el segle XII aquest dot masculí es transforma en esponsalici atorgat en concepte de garantia o de promesa de sosteniment futur de l'esposa.

Aquest esponsalici es va decantar vers una cessió àmplia a l'esposa d'uns drets sobre el conjunt del patrimoni del marit i no pas en la cessió d'uns béns específics.

La capacitat contractual de la dona per alienar o disposar *mortis causa* del dot marital o esponsalici va convertir moltes vídues de Barcelona en «majores i senyores» (*domina et potens*, 1192) i això comportava una certa gestió conjunta del fons conjugal i, per tant, del patrimoni del marit.

L'any 1194 ja trobem un contracte en el qual la figura del dot és una aportació de la dona al fons conjugal. Aquest dot femení, que també es coneixerà amb el nom d'aixovar, es relacionarà aviat amb l'esponsalici del marit o escriu (ja anomenat així el 1234), de manera que serà habitual que guardin entre si la proporció de dos a un. Així, el dot del marit es considera un augment en la meitat del dot aportat per l'esposa i la documentació jurídica d'ambdues figures —dot i escriu— ja es farà aviat en un sol document.³¹

Moltes vegades els dots de les dones anaven a compte de les seves legítimes paterna i materna, a les quals renunciaven, però a voltes el dot no exhauria el dret de legítima, que quedava tot o en part pendent de pagar a càrrec de la família de la dona.

A partir del 1250 es perd el costum majoritari del testador amb fills de designar les seves mullers com a administradores i usufructuàries de tot el patrimoni (senyores i majores), atès que la quantificació del dot i de l'escriu en feia fàcil la separació o restitució a favor de la muller o de la seva família.

A partir d'aquest moment, i amb la freqüent institució d'hereu, és ell qui esdevé el cap de família en lloc de la vídua usufructuària i qui té l'obligació moral de perpetuar el patrimoni per assegurar la reproducció de la família i de la seva posició social dirigent en les noves generacions.

Amb tot, per arribar a aquest objectiu el titular del patrimoni que vol lligar l'acció futura de les noves generacions haurà de comptar i de respectar la posició i els drets de les dones, atès que només amb les seves aportacions tangibles (dot) i intangibles (relacions i influències de la família de la dona) es fa possible constituir un nou matrimoni independent, que pugui afrontar les nombroses i fatigoses càrregues habituals que li sobrevenen.

En definitiva, les cases patrícies de Barcelona preferien cercar aliances entre famílies més que refermar la des-

pendència directa patrilínea. Els instruments jurídics que ajudaran a consolidar aquest grup social de patricis barcelonins seran els testaments, els dots i els capítols matrimoniais, els quals permetran perfeccionar la formalització d'aquestes estratègies familiars de reproducció social.³²

Per acabar aquest apartat, i com ja hem indicat al principi, ens resta examinar el procés de consolidació i de perpetuació del patriciat barceloní durant el període 1220-1300, així com les formes familiars utilitzades per a assolir els seus propòsits de lideratge social de Barcelona.

Des del regnat de Pere el Catòlic (1196-1213), els consellers urbans assisteixen per primera vegada a les assemblees de Corts de Catalunya.

A les Corts celebrades el 1228 per preparar la conquesta de Mallorca s'estableix un tribut general per a tot Catalunya per tal de finançar-la. L'esforç tributari es fa a través d'un ús alternatiu de la vella figura tributària del bovatge que abans anava destinada a garantir la pau del bestiar, dins del marc de les assemblees de pau i treva anteriors.

En contrapartida per aquesta contribució, Barcelona obtindrà la seva part en el repartiment de l'illa, però, encara més important que això, els habitants de Barcelona seran beneficiats posteriorment amb exempcions comercials a l'illa i amb exempcions de lleudes reials a tota la Corona d'Aragó.

La conquesta de Mallorca, a més a més, permetrà dominar la ruta del comerç al llarg de la costa sud de la Mediterrània i orientarà vers el sud i l'est l'expansió marítima de Barcelona.

Els efectes de la creació d'aquest imperi per a Catalunya seran un augment dràstic de la riquesa comercial, essent Barcelona la ciutat catalana que en treu més profit, com es comprova pel constant creixement econòmic durant aquest període, per l'augment demogràfic i per l'aparició de noves fortunes. Tot plegat provoca una nova estratificació social urbana que es concreta en la forma de tres estaments o mans diferenciades socialment i econòmica (major, mitjà i menor)³³ que apareixen esmentats per primera vegada l'any 1226 malgrat que la distinció antiga entre prohoms i ciutadans no desapareix perquè els prohoms o pròcers continuen conservant la seva *auctoritas* com a grup social més distingit i reconegut.

Les tensions socials que aquest creixement provocarà no són degudes a l'oposició entre una oligarquia conservadora (que monopolitza els càrrecs municipals, que viu de les rendes urbanes i que participa en activitats d'especulació immobiliària) i uns mercaders emprenedors que aprofiten l'expansió comercial per esdevenir nous rics.

Segons aquesta visió, la lluita popular dels artesans i els mercaders amb els patricis del Govern municipal reflectia una lluita entre faccions patrícies. Els patricis també participaven en activitats emprenedores i constituïen un grup social ben nombrós. Però la seva funció directiva no era fàcil de determinar, i per aquesta raó es produïen enfrontaments interns decisius que fixaven el lideratge social i polític d'una facció patrícia sobre tota la comunitat.³⁴

Els contractes de comanda i de préstec van permetre formalitzar les operacions de comerç internacional en què s'associaven el capital i el treball per assolir els màxims beneficis. El mercat del crèdit va fer néixer associacions bancàries concentrades que oferien interessos en diners líquids i no en espècies de la terra. Els jueus van exercir un paper important en aquest terreny després de les prohibicions de la usura del Concili IV del Laterà (1215), però els cristians van continuar participant en activitats prestamistes, si bé sense aflorar oficialment els seus resultats.

Existia ja al segle XIII una doble comptabilitat per tal d'amagar —i controlar alhora— els préstecs.

Les cases patrícies de Barcelona van participar en el comerç, primer amb el nord d'Àfrica (al Magrib) i després també amb Alexandria i Constantinoble. A tots aquests territoris es van constituir consolats que ajudaven i promovien l'exportació i la importació de productes comercials.

Així, s'exporten des de Barcelona productes locals (draps de lli, de fustany, cereals, oli d'oliva, vi, figues, cuir), productes del Llenguadoc (draps de llana) i productes del mercat negre local (armament, estris navals i gra). Les importacions duïen a Barcelona productes locals del Magrib (comí, pells de cabra, fruites) i productes d'Orient (gingebre, canyella, pebre, tints, alum).

D'altra banda, els patricis de Barcelona també exportaven productes des de València, Granada o el sud d'Itàlia (sucre, cotó, armes).

Vers el 1250, Barcelona era un dels emporis principals de la Mediterrània pel fet de poder fer servir un circuit complex de rutes que eren segures gràcies a la protecció militar i diplomàtica oferta pels reis de la Corona d'Aragó, així com per l'ajut comercial i logístic dels primers consolats.

El comerç va beneficiar molts emprenedors que no pertanyien al patriciat i petits inversors modestos que van anar acumulant una riquesa silenciosa. En aquest punt cal destacar que l'estratègia de les cases patrícies va ser la de cercar nous aliats entre els nous rics i no pas excloure'ls. Moltes vegades eren mercaders individuals els qui controlaven les xarxes comercials de Barcelona amb una gran independència de les famílies patrícies.

En definitiva, tots a Barcelona (majors, mitjans i menors) estaven a favor de desenvolupar el comerç exterior.

La prosperitat comercial va fer pujar el valor de les propietats urbanes i el creixement demogràfic va crear una gran demanda d'habitatges i de locals de negoci (obradors i parades) que provocà la urbanització dels raval i l'establiment i sotsestabliment emfitèutic dels immobles.

La divisió vertical del domini que comportava l'emfiteusi permetia la participació d'un nombre més gran de persones en els beneficis immobiliaris i, a més a més, oferia l'espai a qui el necessitava per poder viure i treballar.

La figura jurídica de l'emfiteusi ja s'utilitza a Barcelona el 1196 i la del lluïsmo el 1210. Recordem que al titular del domini directe (el *dominus* o senyor) li corresponen: (1) la fadiga (dret de retracte durant els trenta dies posteriors a

l'alienació), (2) el dret d'entrada (un pagament inicial de l'emfiteuta en el moment d'assumir la titularitat del domini útil de l'immoble com a conseqüència de la divisió o sotsdivisió del domini), (3) el lluïsmo (dret del senyor a un percentatge del valor de l'immoble per transmissió del domini útil), i (4) el cens anual o pensió.³⁵

A més a més, l'emfiteuta o titular del domini útil té el dret d'usar, de fruir i de posseir la casa, així com la facultat de sotsestablir-la.

La utilització massiva de l'establiment emfitèutic en el mercat immobiliari i la ràpida constitució d'una cadena de sotsestabliments va provocar una jerarquia de dominis que aviat generà serioses tensions socials entre els titulars superiors i els inferiors de la cadena de domini. A la fi, el menestral que era a l'obrador o el jornalero que vivia en un modest habitatge rebia una pressió creixent d'augment de les prestacions emfitèutiques que el carregaven, sense que pogués transferir-les a una altra persona. Per tant, en últim terme, els beneficis o rendes immobiliàries s'extreien del comerç, que també afavoria la prosperitat de menestrals i jornaleros.

Si en el pla privat l'emfiteusi va servir als patricis per a extreure'n valuoses rendes que procedien en últim terme del comerç, a nivell públic calia trobar uns mecanismes institucionals i unes noves figures tributàries que servissin per a col·lectar els quantiosos recursos públics que requeria la monarquia per a dur a terme les seves polítiques públiques imperials.

Segons la concepció jurídica dominant,³⁶ no es podia exigir una prestació pública (*munus o commune*) si no hi havia una causa justa que ho requerís. Aquestes causes eren ben definides per la doctrina teològicajurídica i lligaven de mans i peus el monarca quant a la seva potestat impositiva de tributs, que no era, de cap de les maneres, discrecional.

Per tant, el rei depèn més dels tributs generals irregulars i extraordinaris atorgats graciosament pels seus naturals que no pas dels tributs ordinaris i de les rendes del seu patrimoni.

L'origen del règim municipal concedit a Barcelona per una sèrie de privilegis reials (1249-1274) es troba en la necessitat de legitimar i d'executar la recaptació d'un gran volum de tributs sobre els ciutadans de Barcelona. Els paers del 1249 són alhora magistrats de la ciutat i financers reials encarregats de col·lectar grans sumes de diner per al monarca.³⁷ D'ací les competències inicials que el rei els dona per exigir un «comú»³⁸ o tribut als ciutadans de Barcelona, els quals estan obligats a satisfer-lo, ja que la seva indicció procedeix formalment de la mateixa institució municipal.³⁹

El 1226, Jaume I, davant les queixes dels ciutadans de Barcelona per l'exigència reial d'un tribut «sense causa» que consideraven una usurpació, va determinar que l'exacció es fes seguint una «justa causa» formal, és a dir, la quota tributària a pagar per cadascú havia d'ésser el resultat d'aplicar un principi de proporcionalitat a cada ciutadà segons la quantia del seu patrimoni (*per solidum et*

libram). Aquesta decisió va significar una classificació de la ciutadania per raó de la riquesa i no pas per raó de l'estatus social (mà major, mitjana i menor).

El règim municipal barceloní esdevindrà una eina per coordinar les energies i els recursos dels ciutadans, dels patricis i de la monarquia en el context d'un període d'expansió econòmica i política. El municipi no és un mitjà per apaivagar les faccions cíviques ni per reduir el control de fet dels patricis mitjançant la institució d'assemblees representatives.

El projecte imperial de la Corona d'Aragó, dirigit pels monarques del segle XIII, va complaure profundament els patricis de Barcelona, que hi van col·laborar de fet (des dels inicis de l'expansió) i de dret (des de la constitució formal de la Universitat de Barcelona el 1249), si bé hi ha un aiguabarreig d'aspectes d'ajuda mútua (comercials, militars, administratius, tributaris) que fa difícil separar la dimensió pública de la privada.

Barcelona serà el centre dels armaments navals de la Corona d'Aragó i l'èxit comercial i polític de l'expansió mediterrània promourà la formació d'un consorci bancari de ciutadans de Barcelona que invertirà els seus fons al comerç exterior.

El 1268 el monarca prohibirà establir a Barcelona taules de canvi estrangeres i després de la conquesta de Sicília (1282) el rei podrà pagar amb comoditat els seus creditors concedint-los drets d'importació de blat sicilià. A més a més, el 1293 un d'aquests grans banquers creditors del monarca, el ciutadà de Barcelona Arnau çà Bastida, serà nomenat mestre racional de la Cort per Jaume II, amb la qual cosa es posa en mans de les grans societats de creditors del monarca la fiscalització economicoadministrativa de tots els oficials reials de la Corona d'Aragó.⁴⁰

L'aliança entre el rei i els patricis de Barcelona és ben evident. Els patricis confien en el monarca i en les seves polítiques i inverteixen grans sumes en les finances reials per tal d'obtenir-ne el patronatge. Tanmateix les tensions fiscals per mantenir un imperi tan dispers són molt grans, de manera que la pressió es fa insostenible i el rei finalment no pot satisfer els seus creditors de Barcelona, cosa que provoca la primera crisi bancària greu (1300).⁴¹

Aquesta aliança entre el rei i els patricis de Barcelona també ens pot explicar l'origen i la resolució dels aldarulls i greus conflictes socials, amb brots de violència, esdevinguts a la ciutat durant la segona meitat del segle XIII, i que es deuen més a la competència entre cases patrícies per explotar nous recursos i guanyar l'accés al rei que no pas al ressentiment popular davant la posició elevada dels dirigents.

Així, la rivalitat entre patricis al barri de la Ribera per controlar els comerços i les rendes seria el motiu principal que va ocasionar l'assassinat de l'explotador immobiliari Bernat Marquet⁴² i la crema de les seves cases i béns.

Jaume I, amb l'erecció de la Universitat de la Ribera el 1258 i la concessió de competències en matèria fiscal, de defensa i d'urbanització, així com amb la subsegüent aprovació d'ordinacions sobre els afers comercials i ma-

rítims, no estaria legitimant una secessió mercantil, com han sostingut Batlle⁴³ i Font,⁴⁴ sinó que es volia establir una situació social explosiva i alhora controlar el barri de la Ribera. Els brots de violència del 1271 també eren deguts a qüestions de parentiu, de veïnatge i de patronatge i no pas a conflictes ideològics o d'interessos econòmics.

Les reformes municipals de Barcelona (1249-1274) anaven dirigides a assolir l'estabilitat de les faccions patrícies i, segons Bensch, que en aquest punt no comparteix la visió de Font,⁴⁵ no són el resultat d'una evolució natural i pacífica d'una classe privilegiada de ciutadans.

La greu torbació de Berenguer Oller del 1285,⁴⁶ que havia organitzat el poble menut perquè s'oposés als dirigents de la ciutat, va posar de manifest el suport decidit del monarca als patricis, en reprimir i executar sumàriament Berenguer i els seus seguidors més propers, però alhora aquests avalots van palesar el control per determinades faccions patrícies de les importacions de cereals i els abusos dels grans explotadors de béns immobles, coses que van permetre d'obtenir suports plurals a la revolta.

Per tal de perpetuar la identitat familiar i el patrimoni i consolidar la seva influència, el patriciat de Barcelona, al voltant del 1250, va fomentar les unions matrimonials entre les seves cases. D'aquesta manera, a finals del segle XIII una xarxa intricada d'afinitat i de consanguinitat relacionava totes les cases patrícies principals de Barcelona. Tots els seus membres eren entrepresents.

A més a més, les cases patrícies estaven arrelades a una residència física: la *domus*, que generava una identitat compartida entre tots els seus residents.

La vida en comú aflorava lligams econòmics i emocionals amb la casa així com el deure moral de treballar per continuar mantenint-la unida.

Aquest deure al segle XII era una responsabilitat compartida per tots els membres mascles que cooperaven per fer tirar endavant la família i per preservar el bon nom de la casa, tot coordinant els seus interessos generals comuns amb els particulars i especials de cadascun dels seus membres.

Al segle XIII, la reestructuració de la família patrícia comportarà més autoritat paterna i la seva transferència exclusiva a un sol hereu, utilitzant amb aquesta finalitat els consells tècnics dels juristes i dels notaris (teòrics i/o pràctics en el nou *ius commune* europeu)⁴⁷ que assessoraven els atorgaments dels testaments, les donacions i els capítols matrimonials. Aquest fenomen suposarà una estabilització del patrimoni patrici, per bé que a costa de reduir i limitar la cooperació anterior.

La concentració del poder en una línia familiar es reflectirà amb la concentració de les sepultures dels avantpassats i dels futurs membres de la casa en la fossa familiar del cementiri parroquial o de l'església d'un determinat convent beneficiat per la família. El culte religiós als avantpassats (misses, llànties, capelles, fundacions religioses, etc.) contribuirà també a l'enfortiment de la identitat familiar.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Aquest treball s'inscriu dins el marc dels projectes de recerca «Els drets històrics i l'autogovern dels pobles d'Espanya», finançat per SGR, AGAUR, Generalitat de Catalunya, de referència 2005SGR00117, i «El derecho histórico en los pueblos de España: ámbitos público y privado (siglos XII-XXI)», finançat pel MEC i de referència SEJ2006-15051-C03-01. Agraïexo al professor Jaume Ribalta la lectura del manuscrit i les observacions crítiques que m'han ajudat a millorar-ne el contingut.
- [2] Francesco CALASSO. «Medio Evo del Diritto», *Le Fonti*, I, Milà 1954, p. 26-27.
- [3] Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS. «Els orígens de la institució municipal barcelonina. Segles XI-XIII (v. 1000-1276)». *Història de l'Ajuntament de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, en premsa.
- [4] José María FONT RIUS. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. I, 1-2, «Textos. Introducción. Diplomático. Presentación monográfico-local e índices». Madrid-Barcelona, 1969; II, «Estudio. Apéndice al vol. I». Madrid-Barcelona, 1983. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS. *Estudi jurídic del «Llibre Verd de Barcelona»*, edició facsímil. Base, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2004, p. 59-98.
- [5] Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents 1096-1291*. Proa, Barcelona 2000. L'obra original d'aquest autor era: *Barcelona and its rulers, 1096-1291*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, col. I. «Cambridge Studies in Medieval Life and Thought», núm. 26.
- [6] *Ídem*, p. 3.
- [7] Sobre aquest període, vegeu *Catalunya a l'època carolíngia. (Marc històric. Territori)*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 1999, p. 19-119.
- [8] Pierre BONNASIE. *La Catalogne du milieu du xe siècle à la fin du xie siècle: croissance et mutations d'une société*. Universitat de Tolosa-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc 1975-1976, 2 v. N'hi ha una traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle X al final del segle XI*. Edicions 62, Barcelona 1979.
- [9] Sobre la noció d'aquesta figura política que formarà part de la monarquia hispànica durant gairebé cinc segles, vegeu Jesús LALINDE ABADÍA. *Depuración histórica del concepto de Corona de Aragón*. A: E. SARASA, E. SERRANO (coord.). *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos XV-XVI*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1997, p. 433-460.
- [10] Ramon d'ABADAL I DE VINYALS. *Catalunya carolíngia*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1926-1950, vol. II, primera part, p. III-XX.
- [11] Que moltes vegades consisteix en la llei visigoda (*propria lex*) encarnada en costums.
- [12] Sobre el feudalisme a Catalunya, fenomen correlatiu a aquesta crisi de poder públic comtal, vegeu *supra*, nota 8.
- [13] Sobre el procés de construcció del sistema fiscal a Catalunya, vegeu Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*. Eumo, Vic 1995. Sobre Barcelona en especial, Pere ORTÍ. *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*. Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona 2000. També cal consultar els treballs sobre la gènesi de l'autonomia fiscal del municipi reunits a *Quaderns d'Història* (Barcelona), 2/3 (1996), i en especial els treballs de Pere ORTÍ. «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XIII-XIV», p. 17-34, i de Manuel ROVIRA, Sebastià RIERA. «Les ajudes concedides per la ciutat de Barcelona a Jaume II, 1314-1326», p. 35-52.
- [14] Sobre aquest punt, vegeu Thomas N. BISSON. *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. University of California Press, Berkeley 1984.
- [15] Cf. *supra*, nota 3, nota 5: «L'ordenament jurídic especial de Barcelona, I: el dret (costums, privilegis i ordinacions)».
- [16] Joan BASTARDAS. «Dos judicis antics (s. IX i XI). La pràctica judicial en el període de la formació nacional de Catalunya». A: *Documents jurídics de la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Barcelona 1992, p. 23-30.
- [17] Jesús LALINDE ABADÍA. *La jurisdicción real inferior en Cataluña: corts, veguers, batlles*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1966. Flocel SABATÉ. *El veguer a Catalunya: anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1994. Flocel SABATÉ. *El territori de la Catalunya medieval: percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Rafael Dalmau, Barcelona 1997.
- [18] Vegeu-ho a Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*
- [19] *Ibidem*. En aquest punt cal recordar que l'usatge de Barcelona «Alium namque» recollia ja el costum segons el qual el comte repartia les paries entre els magnats de la seva cúria, si acceptem la crítica textual que d'aquest usatge va formular el jurista humanista Antoni Olibà al segle XVI segons la qual on diu *pallias* ha de llegir-se *parias*. Vegeu el text d'aquest usatge a Ramon d'ABADAL I VINYALS, Ferran VALLS TABERNER (eds.). *Usatges de Barcelona*. Impremta de la Casa Provincial de Caritat, Barcelona 1913, us. núm. 114. Vegeu el text utilitzat per Olibà a Antonii OLIBANI civis honorati Barcinonae in albo conscripti et regii senatoris ac fisci patroni, *Commentarius, ad usat[icum] Alium namq[ue] de Iure Fisci, lib.10, Constit[utionis] Cathalonia*. Barcelona 1600, p. 21:

«Latina impressio Antiqua

Alium namque supradicti Principes nobilem et honestum et utilem miserunt usaticum, quem illi tenuerunt, et successoribus suis tenere in perpetuum mandaverunt, scilicet ut tenerent curiam et magnam familiam, et fecissent conductum, et darent soldatas, et facerent emendas, et tenerent iustitiam, et iudicaret per directum, et manutenerent oppressum, et occurrerent oppresso, et quando vellent edere, facerent cornare, ut nobiles et ignobiles venirent prandere, et ibi distribuerent pallias, quas haberent in magnatibus et in eorum familia, et ibi mandarent hostes, cum quibus irent ad destruendam Hispaniam et facerent novellos milites.»

- [20] Sobre la recepció del *ius commune* a Catalunya, vegeu José María FONT RIUS. «La recepción del derecho romano en la península ibérica durante la edad media». A: *Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'histoire du droit et des institutions des anciens pays de droit écrit*, fasc. VI. Montpellier 1967, p. 85-104, i Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS. «La recepció del dret tributari comú a la Corona d'Aragó». A: *El territori i les seves institucions històriques. Actes. Ascó, 28, 29 i 30 de novembre de 1997*. Fundació Noguera, Lleida 1999, p. 361-383.
- [21] Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*
- [22] Sobre aquest tema, vegeu Antoni RIERA. «La aparición de las corporaciones de oficio en Cataluña (1200-1350)». A: *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa medieval. XIX Semana de estudios medievales. Estella, 20 a 24 de julio de 1992*. Gobierno de Navarra, Pamplona 1993, p. 285-318.
- [23] Sobre el procés de construcció de poders públics a Europa amb una nova figura jurídica, vegeu Pietro COSTA. *Iurisdictio. Semantica del potere politico nella pubblicistica medievale (1100-1433)*. Giuffrè, Milà 1969 (reed. Milà 2002).
- [24] A aquest redreçament va contribuir-hi la introducció de la moneda de doblenc per Jaume I el 1222, que va generar quantiosos beneficis a les finances de la Corona administrades en aquells moments pels templers.
- [25] És la conclusió a què arriba Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*
- [26] Aquesta urbanització plantejarà segurament diversos problemes derivats del veïnatge dels predis i de les noves edificacions que seran resolts de forma pràctica segons uns criteris de solució que esdevindran costums. La redacció i compilació de molts d'aquests costums i d'altres en forma de capítols donarà lloc en últim terme a la compilació oficialment coneguda com a *Consuetuts de la ciutat de Barcelona sobre les servituds de las casas e honors*. Sobre aquest punt, vegeu Jaume RIBALTA I HARO. *Ordinacions d'en Sanctacília. Servituds, relacions de veïnatge i límits al dret de propietat en el dret (històric) català*, en premsa. Jaume RIBALTA I HARO. *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005, «Col·lecció d'estudis d'història del dret», núm. 1, p. 33-38.
- [27] Germà COLON, Arcadi GARCIA. *Llibre del Consolat de Mar*, vol. I-IV. Fundació Salvador Vives Casajuaña, Barcelona 1981-1983.
- [28] Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*
- [29] *Ídem*, p. 221-236.
- [30] Sobre aquest text i el seu significat, vegeu Josep M. FONT I RIUS. «Estudi introductori». *Constitucions de Catalunya. Incunable de 1495*. Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Barcelona 1988, p. CV-CIX. Podeu veure'n la versió catalana a *Recognoverunt Proceres, Versión medieval catalana del privilegio así llamado*. Universitat de Barcelona, Facultat de Dret, Barcelona 1927.
- [31] Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 237-249.
- [32] Sobre totes aquestes figures jurídiques en la història del dret català, vegeu Guillermo M. de BROCA. *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil, y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el código civil de España y la jurisprudencia*. Gili, Barcelona 1918 (2a ed. facsímil: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1985), p. 231-252 i 682-874.
- [33] Carme BATLLE I GALLART. «Estudi històric. El «Llibre del Consell», font de coneixement del municipi i de la societat de Barcelona del segle XIV». A: C. BATLLE, M. T. FERRER, M. C. MAÑÉ, J. MUTGÉ, S. RIERA, M. ROVIRA. *El «Llibre del Consell» de la Ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*. Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institut de Cultura, Arxiu Històric de la Ciutat, Barcelona 2007, p. 11-47.
- [34] Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 253-258.
- [35] *Ibidem*, p. 277-287.
- [36] Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS. «La recepció del dret tributari comú a la Corona d'Aragó». *El territori i...*, p. 361-383.
- [37] Stephen P. BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 287-298.
- [38] Sobre la noció de comú, vegeu Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS. «La doctrina medieval sobre el Munus y los Comuns de Tortosa». *In Memoriam. Homenaje al profesor Carlos Díaz Rementería*, Huelva, (1998).
- [39] Vegeu *supra*, notes 3 i 12.
- [40] Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS. *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*, 2 v. Virgili i Pagès, Lleida 1987, vol. I, p. 157-172.
- [41] Stephen P. BENSCH. «La primera crisis bancaria de

- Barcelona». *Anuario de Estudios Medievales*, num. 19. (1989), p. 311-328.
- [42] Sobre Bernat Marquet i la seva família, vegeu C. BATLLE, M. T. FERRER, M. C. MAÑÉ, J. MUTGÉ, S. RIERA, M. ROVIRA. *El «Llibre del Consell»...*, p.135-267.
- [43] Carmen BATLLE GALLART. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*. Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, Institut d'Història Medieval, Barcelona 1973, vol. I, p. 71-72: «la mencionada tentativa de independització de los mercaderes, menestrales y marineros de la Ribera no gustaría nada a los ciudadanos honrados, que se opondrían a la misma inmediatamente.» Si bé la professora Batlle afegeix a continuació que «este antagonismo es sólo una hipótesis.»
- [44] Vegeu aquest punt en el treball de referència sobre aquesta matèria: José María FONT RIUS. «La Universidad de prohombres de Ribera de Barcelona y sus ordenanzas marítimas (1258)». *Estudios de Derecho mercantil en homenaje al profesor Antonio Polo*. Edersa, Madrid (1981), p. 209.
- [45] Tanmateix aquest autor té ben present que «tal fue la estructura fundamental del municipio barcelonés, fruto, según acabamos de ver, de una elaboración meditada y experimentada que se extiende desde 1249 hasta 1274»: José María FONT I RIUS. «Orígenes del régimen municipal en Cataluña». A: *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1985, p. 495. Sobre aquest punt vegeu també Carmen BATLLE GALLART. *La crisis social y económica...*, vol. I, p.65-75.
- [46] Sobre aquesta revolta popular, vegeu Carmen BATLLE GALLART. *La crisis social y económica...*, vol. I, p. 36-44.
- [47] Vegeu *supra*, nota 20.

NOTA BIOGRÀFICA

Tomàs de Montagut i Estragués es llicencià en dret el 1975 i en filosofia i lletres (secció d'història medieval) el 1977 a la Universitat de Barcelona. El 1982 es doctorà en dret per la mateixa universitat. Inicià la seva carrera docent a la càtedra d'Història del Dret del doctor Josep M. Font i Rius, primer com a professor ajudant (1976), després com a professor adjunt (1982) i finalment com a professor titular. Va guanyar per concurs oposició la càtedra d'Història del Dret de la Universitat de Santiago de Compostel·la (1991) i per concurs de mèrits la de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona (1993), on actualment és catedràtic d'Història del Dret i de les Institucions. Les línies d'investigació, dins de les quals s'inclouen la majoria de publicacions, activitats de recerca i tesis dirigides, són la història de les institucions polítiques i financeres de Catalunya i de la Corona d'Aragó; la història de la recepció del *ius commune* a Catalunya i la història dels juristes catalans i de les seves doctrines. És membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans per l'especialitat Història del Dret de la Secció Històrico-Arqueològica (2001) i membre corresponent de la Real Academia de Córdoba de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes (2007).

Vida, pensament i context de Ramon Llull

Josep Maria Ruiz, Albert Soler*

Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona

RESUM

Presentació de la vida, el pensament i l'obra de l'escriptor, filòsof i missioner mallorquí Ramon Llull (c. 1232-1316) en el context de la política, la universitat, l'espiritualitat i els corrents de pensament del seu temps. En comptes de la imatge que s'ha difós sovint de Llull com a personatge extravagant i excèntric, en resulta una personalitat coherent, que desenvolupa una acció i una obra plenament integrades en el món que li va tocar viure.

PARAULES CLAU: Llull, lul·lisme, filosofia medieval, diàleg interconfessional

LLULL, UN HOME DEL SEU TEMPS

Presentar Ramon Llull com un personatge extravagant que emprèn uns projectes insòlits i forassenyats és un tòpic de gran abast.¹ Durant molt de temps Llull ha estat considerat com un geni l'aparició del qual seria difícil d'explicar, en el millor dels casos; o, en el pitjor, com un foll incompreensible. Però els estudis lul·lians moderns han fet aportacions decisives per a la contextualització del personatge. Vegem-ho en tres àmbits fonamentals de la seva actuació.²

En primer lloc, l'impuls que hi ha en el seu canvi de vida radical i sobtat, l'abandonament de la seva vida mundana i de la seva família, i la tenacitat a difondre un missatge missional durant els següents cinquanta anys, els hem de posar en relació amb les inquietuds espirituals que s'estenen entre els laics cristians al llarg dels segles XII i XIII. Es tracta d'un desig d'imitació evangèlica de Jesús i dels apòstols, resolt com a vocació personal cap a la santedat; l'espiritualitat reservada als especialistes, els monjos, que s'aïllen del món i que exerceixen com a intercessors dels laics, produïa una insatisfacció manifesta. Francesc d'Assís (1181/82-1226) és el resultat més significatiu d'aquestes tendències i un model que l'Església s'afanya a oferir per la seva ortodòxia. Llull no és, doncs, l'únic laic cristià que se sent cridat a lliurar la seva vida per l'eixamplament de la fe sense deixar mai de ser laic, és a dir, sense fer-se religiós.³

Un exemple coetani, proper a Llull, d'alta sensibilitat religiosa, el tenim en Arnau de Vilanova (c. 1238/1240-1311); cap al 1288, quan ja és un metge prestigiós, al servei de la casa reial catalana, comencen les seves preocupacions espirituals. Se centren, principalment, en la vinguda imminent de l'Anticrist; la fi dels temps i les tribulacions que durà l'Anticrist el porten a exhortar els fidels i la jerarquia eclesiàstica a dur una vida més evangèlica i a reformar-se, amb una insistència i una vehemència que el duren fins al conflicte obert amb els teòlegs.⁴

En segon lloc, és excepcional que un laic sense estudis reglats acabi produint una obra intel·lectual fabulosa per la seva ambició i per les seves dimensions (260 títols sobre les matèries més diverses!) com la que desenvolupa Llull; però no es pot perdre de vista que tot al llarg del segle XIII es detecta en tots els estaments del laicat una inquietud particular per accedir al saber que fins llavors estava reservat als clergues, ja sigui el saber filosòfic, el teològic o el que es vinculava a la cura de la salut o al coneixement del món. Es tracta d'un veritable esfondrament de les barreres que separaven els continguts de la formació cultural dels diversos estaments socials. Una mostra clara d'aquesta tendència són les traduccions d'obres científiques a les llengües vernacles que comencen a circular just a partir d'aquest moment. La presència social de la llengua vernacle en la difusió dels sabers científic i tècnic a partir de principis del segle XIV, contraposada al llatí de la ciència oficial de les universitats i de l'Església, pot ajudar a comprendre per què Llull va utilitzar el català en una part de la seva producció de caràcter científic i filosòfic en unes dates molt primerenques (és a dir, a partir del 1274): Llull es dirigia en la llengua vulgar al mateix públic urbà, burgès o aristocràtic, que aviat consumiria la prosa tècnica dels tractats sobre la salut, l'astrologia o la pràctica mercantil dels quals tenim notícia.⁵

* Adreça de contacte: Albert Soler. Centre de Documentació Ramon Llull. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes 585. 08007 Barcelona, Catalonia, EU. Tel. +34 934035629. Fax: +34 934035698. E-mail: albert.soler@ub.edu <<http://www.ub.edu/centrellull>>

En tercer lloc, que la conversió dels no-cristians ocupi un lloc central en els projectes de Llull, és un aspecte relacionable amb el fet que, al segle XIII, els ordes mendicants, tot just acabats de fundar, donin una nova dimensió i un nou impuls a les missions i a les polèmiques amb jueus i musulmans; és per això que R.I. Burns ha parlat del «somni de la conversió al segle XIII». El desig de Ramon Llull, repetidament expressat, de donar la vida per aquesta causa entronca molt directament amb el model de les missions franciscanes, que giren al voltant del testimoniatge personal i del martiri; en canvi, la proposta sostinguda al llarg de tota la seva vida d'aconseguir la fundació d'escoles de llengües i de formació per a missioners és molt pròpia de la línia que van seguir els dominics.⁶

Ramon de Penyafort (c. 1185-1275), que va ser mestre general de tot l'orde dominic (1238), va promoure la fundació de monestirs per a la instrucció de missioners en les llengües orientals i per a l'estudi de la Torà, el Talmud, l'Alcorà i la *haddith*; el primer *studium arabicum* dominic sembla que es va establir a Palma cap al 1232 i que va tenir un funcionament més o menys regular fins al 1259, però se'n van fundar molts d'altres (Xàtiva, Múrcia, València). L'estratègia consistia a conèixer les llengües i els textos bàsics dels no-cristians per després demostrar-ne els «errors». Penyafort va intervenir també en l'organització de disputes teològiques entre missioners i representants d'altres religions; especialment en la que va tenir lloc a Barcelona, el 1263, entre el rabí jueu Moisès ben Nahman (Nahmànides) i el dominic Pau Cristià, un jueu convers, al palau reial de Barcelona, en presència de Jaume I. Aquestes disputes públiques, tanmateix, no donaven lloc a cap conclusió clara ni obtenien cap resultat palpable; la tècnica dels dominics de fonamentar els seus arguments en les autoritats (textos i autors) de l'adversari, en realitat, desembocava en discussions inacabables sobre la interpretació d'aquestes autoritats.⁷ Llull ho resumeix molt bé a la seva *Disputació de cinc savis* (1294):

«[...] com sia açò que auctoritats pusca [= pugui] hom espondre en diverses maneres e haver d'elles diverses opinions, per les quals se multipliquen paraules e esdevé l'enteniment en confusió».⁸

Ramon de Penyafort, d'altra banda, és al darrere de la producció de diverses obres apologetiques i polèmiques per part del dominic català Ramon Martí (1230-1284), com ara el *Pugio fidei contra Iudaeos* (1278); el títol, «la daga de la fe contra els jueus», és ben indicatiu de la duresa de les intencions de l'obra, un immens manual sobre el judaisme per a ús dels missioners. És possible que Martí també sigui l'autor d'un vocabulari àrab-llatí i llatí-àrab, conegut com a *Vocabulista in arabico*, que, en tot cas, va ser compost en àrea mallorquina o valenciana i al segle XIII.

Llull explica en diverses obres seves una anècdota que exemplifica el refús dels infidels de deixar una religió per abraçar-ne una altra motivats per la sola fe. Resulta que

un missioner hauria aconseguit convèncer el soldà de Tunis de l'error en què es trobava la fe musulmana que professava, però, en contrapartida, no hauria pogut oferir-li sinó el credo cristià perquè se'l cregués, cosa que havia decebut el soldà enormement; en conseqüència, el missioner no només no hauria aconseguit un nou cristià sinó que hauria provocat la pèrdua de tota fe en el seu interlocutor. Llull insisteix que els infidels no volen canviar una opinió per una altra, sinó per un veritable coneixement. Es per això que que no els serveixen les «autoritats» i que volen «raons (necessàries)».⁹

D'altra banda, tenim notícia d'un mercader, de nom Inghetto Contardo, personatge ben documentat, molt rellevant en la vida econòmica i política de Gènova, que el 1286, tot just a Mallorca, sostenia disputes amb la comunitat jueva de l'illa. Segons la *Disputatio contra iudeos* (una recreació anònima posterior d'aquests debats), el laic Inghetto substituïa amb èxit i competència qualsevol frare missioner, per la seva habilitat dialèctica, apresada en el seu ofici de negociant, i la seva preparació teològica. Els paral·lelismes entre el cas de Llull i el de Contardo, que a més són estrictament coetanis i es mouen en uns espais geogràfics molt similars (encara que no tinguem cap indicatiu de contacte real), són molt clars. Llull, al *Liber per quem poterit cognosci quae lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera* (1313), constata el fenomen dels mercaders que entren en contacte amb els no-cristians per causa de la seva activitat i hi disputen sobre la fe; la diferència és, però, que Ramon Llull ens parla de la ignorància d'aquests laics i de la conveniència de dotar-los d'instruments per a la defensa de la fe.¹⁰

El «fenomen Llull» apareix en aquest context d'inquietuds espirituals, intel·lectuals i missionals dels laics cristians de la tardor de l'edat mitjana que ajuda a explicar-lo.

CRISI A LA MEITAT DE LA VIDA

Ramon Llull va néixer a Mallorca cap al 1232. El 1229, el rei Jaume I havia ocupat l'illa i l'havia incorporat a la seva corona. Llull era fill d'uns rics colons barcelonins que seguien l'obra d'expansió del rei i que trobaven en els nous territoris un medi per a la prosperitat. Mallorca, durant tota la joventut de Ramon Llull, va ser un món bigarrat i complex, un món amb diversitat de credos, d'interessos i de races i costums: d'una banda, hi havia la colonització d'un país que havia estat musulmà durant tres segles; d'altra, la permanència a l'illa d'un gruix importantíssim de població islàmica que ara vivia sotmesa; i no podem oblidar la presència a diverses viles mallorquines de comunitats de jueus.¹¹ Aquest aiguabarreg havia de marcar anys més tard els ideals lul·lians.

Llull devia rebre l'educació corrent dels fills de burgesos: uns coneixements doctrinals bàsics, rudiments de lectura i d'escriptura (potser, fins i tot, en llatí)... més tot un rerefons cultural i ideològic propi de la classe dominant (costums, normes, llegendes, lectures, etc.). És difí-

cil de precisar; però en aquest cas hem de comptar amb les limitacions que imposava un medi poc estructurat en un territori acabat de conquerir. El jove Ramon Llull va tenir una relació amb la casa reial que no podem determinar amb seguretat; sembla que va arribar a ocupar algun càrrec a la casa del segon fill del rei Jaume, el futur Jaume II de Mallorca. El pas per la cort (encara que sigui una cort tan secundària) l'havia de familiaritzar amb el món polític i administratiu. El que és segur és que va gaudir d'una posició econòmica i social reconeguda i còmoda, ja que la seva família tenia a l'illa unes possessions considerables.

Ramon Llull es va casar amb una tal Blanca Picany, de qui va tenir fills (almenys en coneixem dos, Domènec i Magdalena). Ell mateix confessa diverses vegades a les seves obres que va dur una vida dissipada i desordenada, lliurat a la mundanitat i al menyspreu de Déu; no gaire més del que era normal en les formes de vida dels laics benestants.¹² Però hi va haver un trencament absolut.

Tenim una font d'informació sobre la vida de Ramon Llull en un document contemporani excepcional que anomenem *Vita coetanea*; es tracta d'una biografia que va escriure un monjo de la cartoixa de París basant-se en una narració que li va fer el mateix Llull quan ja tenia prop de vuitanta anys (1311).¹³ A l'inici de la *Vita* se'ns explica un procés de canvi de vida que comença amb un fet sobrenatural, típic de les vides de sants. Una nit, mentre Ramon Llull escrivia una cançó d'amor a una dama, se li aparegué Jesús crucificat; esgarriat, abandonà la seva tasca i es ficà al llit. Llull va voler oblidar el senyal aterridor, però una setmana després es repetí la visió; i així fins a un total de cinc vegades. Tot això s'hauria esdevingut cap al 1263, quan Ramon Llull tenia uns trenta anys. Llull entengué que Déu li demanava un canvi radical. El text de la *Vita* en diu una «conversió a la penitència», és a dir, l'adopció de les formes de vida pròpies dels laics que, sense deixar de ser-ho (sense esdevenir religiosos pròpiament dits), duïen una vida especialment significada per la pietat, la sobrietat, la caritat i la penitència, i que es distingien vestint una mena d'hàbit religiós.¹⁴

En el procés de conversió de Ramon Llull va tenir un paper important el model de vida, no gaire llunyà en el temps, de sant Francesc: aquell jove burgès d'Assís que, també enmig d'una vida dissipada, va sentir-se cridat a abandonar-ho tot i a viure amb una fidelitat total el missatge evangèlic. Llull, en efecte, va abandonar el món: va deixar la seva dona i els seus fills, encara que sabem que amb aquests sempre hi va mantenir una certa relació; i, en part, va abandonar les seves possessions. Tenim un document del 1276 en què Blanca Picany denuncia al rei Jaume II de Mallorca que el seu marit «s'ha tornat tan contemplatiu que no s'ocupa de l'administració dels seus béns temporals i així els seus béns es perden i són destruïts» i implora que sigui nomenat un administrador.¹⁵ Llull inicià aleshores un llarg pelegrinatge, al santuari de Santa Maria de Rocamadour (al migdia de França) i a Sant Jaume de Galícia.

De mica en mica defineix un projecte de vida al servei d'una triple causa: treballar per la conversió dels no-cristians fins a arribar a donar la vida per aquest objectiu, escriure el millor llibre que mai s'hagués fet contra els errors dels no-cristians i promoure la fundació de monestirs de missioners que estudiessin les llengües dels no-cristians. És fàcil d'adonar-se que la centralitat del problema dels no-cristians en el triple propòsit de Llull té al darrere una situació social molt concreta: Mallorca, un país de frontera (més cruïlla que no illa), en què l'existència de tres cultures diferents (cristiana, musulmana i jueva) era ben palpable.

FORMACIÓ AUTODIDACTA

Ramon Llull era ben conscient de les limitacions de la seva formació: d'una banda, no sabia prou bé el llatí, la llengua de la cultura i de l'escola, i hem de tenir en compte que l'estudi del llatí comportava el domini de la gramàtica i de la retòrica; ni tampoc àrab, la llengua que per força havia de dominar qui volgués comunicar-se eficaçment amb els musulmans, el grup més nombrós i també més poderós dels no-cristians.

La *Vita* en aquest punt ens diu que Llull s'entrevistà a Barcelona amb Ramon de Penyaafort (c. 1185-1275), que havia estat general dels dominics, conseller del rei Jaume el Conqueridor, fundador d'escoles de missioners per als seus frares i canonista reputat a Roma. Llull li consultà la possibilitat d'anar a estudiar, a París, a la universitat més important de tota la cristiandat. La *Vita* explica que el dominic li ho desaconsellà i el convencé perquè retornés a Mallorca. No sabem exactament com devia anar aquesta trobada; és possible que Ramon de Penyaafort no entengués gaire els plans d'aquell mallorquí tan peculiar. Però tampoc no podem descartar que Llull utilitzés aquest episodi i el prestigi d'un Ramon de Penyaafort per justificar la seva falta de formació acadèmica ortodoxa.¹⁶ Sigui com sigui, la decisió de no anar a cursar estudis a una universitat i de tornar a Mallorca és d'una gran transcendència perquè tot el sistema de pensament de Llull, i tota la seva actuació, són d'una originalitat difícil de ponderar. Allò que explica la manera de fer de Llull és, en part, que la seva formació autodidacta va evitar que incorporés els *hàbits* acadèmics i que, per tant, el va mantenir al marge de les valoracions implícites en aquests hàbits (o li va permetre de qüestionar-les). És fàcil d'entendre que si Llull hagués accedit al món universitari al principi de les seves inquietuds, molt probablement hauria adoptat el sistema i el llenguatge establerts que se li oferien. Per exemple, la tendència de la cultura medieval d'amagar la novetat sota el vel de la repetició (un dels hàbits que fa al clergue) s'aprenia a les aules, comentant els comentaris dels autors, legitimant amb autoritats cada comentari, sempre amb l'aire de no dir res de nou. Llull (el laic) no té aquest hàbit i fingeix innovar fins i tot quan repeteix. I és potser en part perquè no té aquest hàbit que valora d'una altra

manera les «autoritats» i la seva relació amb la raó. L'originalitat del pensament de Llull té poc a veure, d'entrada, amb l'originalitat de les seves doctrines sobre matèries concretes. Com veurem, l'Art, entès com a sistema de produir discurs, és, en ell mateix una alternativa a la *manera* escolàstica. Aquesta originalitat va ser la causa de moltes de les dificultats de comunicació que va tenir Llull.

Llull a Mallorca hi va aprendre el llatí i l'àrab suficients per poder-se expressar, buscant més l'eficàcia que no pas la correcció o l'elegància.¹⁷ I també va familiaritzar-se amb algunes obres bàsiques de la cultura cristiana, musulmana i potser hebrea, encara que no és fàcil de determinar quines. Més que no pas a l'illa de Mallorca, Llull podia trobar formació i llibres a Montpeller, ciutat occitana, on havia nascut el rei Jaume i que pertanyia a la corona catalanoaragonesa; la ciutat va quedar incorporada a la corona balear amb la partició del regne a la mort de Jaume I el 1276 i, per tant, va tenir unes relacions estretíssimes amb Mallorca. Montpeller comptava des d'antic amb una prestigiosa escola de medicina i, des del 1242, va tenir una facultat d'arts; com se sap, el nucli del currículum de la facultat d'arts era la lògica i la filosofia (que s'aprenien «comentant» Aristòtil), tot i que també s'ensenyava gramàtica i s'oferien alguns rudiments d'altres arts liberals (com l'astronomia). Era una ciutat oberta, amb un important nucli jueu i una gran activitat traductora d'obres científiques d'origen àrab. Sabem que Llull va ser a la ciutat algunes vegades entre el 1275 i el 1287 i hem de pensar en una possible influència de l'ambient intel·lectual montpellerí.¹⁸

EL LLIBRE DE CONTEMPLACIÓ

Al final del llarg període de formació que va seguir la seva conversió a la penitència i el temps que va dedicar a la peregrinació, Llull va escriure les primeres obres: el *Compendium logicae Algazelis* (1271-1272?), del qual es disposa d'una versió llatina i d'una posterior traducció catalana en rims, i el *Llibre de Contemplació en Déu* (1273-4?).¹⁹ La primera és, bàsicament, un resum de la part lògica de *Les tendències dels filòsofs* del pensador musulmà Gatzell, una obra que, tot i que ja circulava en llatí, Ramon Llull compendia des de l'original àrab. Llull va presentar la seva versió llatina com un manual per als escolars que s'iniciaven en la filosofia i la teologia i la seva versió catalana com el producte de la seva voluntat de divulgar els rudiments de la lògica i la filosofia entre els laics desconexors del llatí i de l'àrab. Però, com apunta Tomàs Carreras Artau, el *Compendium* també ofereix l'aspecte d'un quadern de treball.²⁰ Ramon Llull no es limita a resumir, reordenar i completar, *ad consolationem scholarium* i segurament també per a ús propi, els rudiments de la lògica exposats per Algatzell, sinó que hi afegeix qüestions extretes de la part filosòfica d'aquesta mateixa obra i algunes consideracions de matèria teològica que no provenen del text del

pensador musulmà, com la referent a la relació entre la fe i l'enteniment en les proves sobre la trinitat i l'encarnació. La selecció dels materials que s'hi interpolen reflecteix quina era la direcció dels interessos de Llull en aquest moment. D'acord amb la decisió de dedicar la vida a la conversió dels «infidels», la seva recerca s'orientava a l'estudi de l'aplicabilitat de les tècniques de la lògica escolàstica sobre l'argumentació i sobre la disputa a les qüestions teològiques, un tema que també és molt present al *Llibre de contemplació*.

El *Llibre de contemplació* ocupa set generosos volums en l'edició de les *Obres de Ramon Llull* i prop de 1.200 atapeïdes pàgines, a doble columna i amb tipografia minúscula, en la de les *Obres essencials*. És una obra monumental, la més extensa de la producció lul·liana. Està formada per 355 capítols, repartits en quaranta distincions i ordenats en cinc llibres, als quals s'afegeix un últim capítol, el 366, no inclòs ni en la sèrie dels llibres ni en la de les distincions. Cadascun dels capítols segueix la mateixa estructura: trenta paràgrafs o versicles, repartits en deu grups de tres versicles cadascun. L'autor justifica aquesta rígida ordenació del material de l'obra fent referència a un simbolisme múltiple. Els llibres són cinc en record de les nafres de la crucifixió. Les distincions, quaranta pels dies de dejuni que Jesús va passar al desert. El nombre de distincions que forma cada llibre és variable però també respon a raons simbòliques. El primer en té nou, pel nombre dels cels; el segon, tretze, pels dotze apòstols més Crist; el tercer, deu, pels cinc sentits corporals i els cinc sentits espirituals... Els 365 capítols que s'apleguen en aquestes quaranta distincions es corresponen amb els dies de l'any i el capítol addicional, quadripartit, respon al dia que s'afegeix, cada quatre anys, als anys de traspàs. Finalment, les deu parts de cada capítol remetent als manaments, les tres parts de cadascuna de les parts anteriors a la Trinitat i les trenta parts que resulten d'aquesta divisió fan referència a les monedes rebudes per Judes com a pagament de la seva traïció. Tot plegat ordenat en tres volums i sota un nom, *Llibre de contemplació en Déu*, en record de la unitat divina.²¹

Els continguts que es despleguen a través d'aquesta estructura responen, formalment, a un enfocament enciclopèdic. Però la naturalesa i la finalitat de l'obra són essencialment místiques, s'orienten a la contemplació; per bé que, en Llull, la contemplació sempre acaba conduint a l'acció ja que, al seu entendre, el coneixement correcte de Déu és inseparable de l'amor per ell i aquest amor és incompatible amb la renúncia a retre-li, en la pràctica, tot allò que li és degut i, de manera molt concreta, a fer tot allò que sigui possible per la conversió dels «infidels». Atenent a les rúbriques que sintetitzen el tema de cada distinció, es pot veure que el primer llibre tracta de les «propietats» de Déu considerat en ell mateix i el segon, de les virtuts de Déu com a creador i ordenador del món; el tercer, d'acord amb el simbolisme numèric que determina el nombre de les seves distincions, s'ocupa dels sentits corporals i espirituals de l'home; el quart, que conté qües-

tions relatives a la filosofia natural i a la teologia cristiana, gravita entorn del problema de les relacions entre la fe i la raó, i assaja vies d'argumentació filosòfica dels articles de la fe catòlica; finalment, el cinquè tracta de l'amor i de l'oració, i els ordena cap a Déu com a causa final. La successió d'aquestes rúbriques dibuixa, en definitiva, un itinerari contemplatiu circular en el qual, d'acord amb el tradicional esquema de processió i retorn, Déu és l'origen i la fi. Primer és considerat en la seva essència, després en la seva obra i finalment com a bé suprem objecte de l'amor i oració. El llibre central s'ocupa de l'home i dels seus sentits, considerats com la condició de possibilitat de l'ascens de l'ànima des de la naturalesa al seu creador. Els dos últims llibres ofereixen bàsicament «arts e maneres» que permeten de portar a terme d'una manera eficaç aquest ascens. En qualsevol cas, l'itinerari enciclopèdic que superficialment dibuixen les rúbriques oculta la realitat d'un text en el qual els discursos sobre allò diví i sobre allò humà es presenten barrejats perquè avança, com una oració interminable, a través de l'establiment i de l'ampliació de paral·lelismes antitètics, d'oposicions que responen a finalitats exhortatives, entre les perfeccions de Déu i les imperfeccions humanes.

Josep E. Rubio descriu, encertadament, el *Llibre de contemplació* com un primer assaig d'ordenació del material que Llull havia anat recollint en la seva aventura de formació intel·lectual.²² Llegida des d'aquest punt de vista, l'obra reflecteix tant els interessos que polaritzaven la seves lectures com els límits d'aquesta formació en el moment de redactar-la. Tot i que es pugui dir, convencionalment, que el *Llibre de contemplació* posa fi al període d'aprenentatge lul·lià, resulta obvi, comparant els continguts d'aquesta obra amb els de les que va escriure amb posterioritat, que Ramon Llull mai no va deixar de dedicar bona part del seus esforços, particularment a les seves estades a París, a posar-se al dia pel que fa tant als continguts lògics, filosòfics i teològics propis del currículum universitari com a les qüestions disputades més candents. De tota manera, en aquesta obra ja tenen un gran protagonisme tres doctrines que seran fonamentals al llarg de tota la producció lul·liana: la teoria dels atributs divins (entesos com a idèntics a l'essència divina i, per tant, com a equiparables entre ells), la doctrina de la primera i la segona intenció (que troba la seva font primera a Aristòtil i que regula la relació entre la causa final i allò s'hi ordena com a mitjà) i l'afirmació de la demostrabilitat dels dogmes de la fe catòlica.²³ Aquestes tres doctrines ja es trobaven esbossades al *Compendium logicae Algazelis*.

L'existència d'un suposat original àrab (avui perdut) de la totalitat o de part de l'obra és, des de fa anys, una qüestió debatuda entre els estudiosos de Llull, que discuteixen la interpretació que cal donar als passatges que podrien apuntar en aquesta direcció. La qüestió resta encara irresaolta. Però, entre el material que es recull i s'ordena al *Llibre de contemplació*, no hi falta el de procedència àrab. Aquest sembla ser el cas, d'una manera molt concreta, del llibre V, que, segons Dominique Urvoy, pot llegir-se com

un assaig d'integració (amb finalitats polèmiques) de la substància del pensament musulmà conegut aleshores per l'autor.²⁴

L'aparentment ingènua afirmació que es troba en l'últim dels seus capítols, el 366, sobre el fet que el segon volum és millor que el primer i el tercer millor que el segon apunta, d'altra banda, entre línies, el caràcter de *work in progress* del *Llibre de contemplació*.²⁵ L'ordre en què es presenta el material que s'hi recull reflecteix l'aprofundiment progressiu de Llull en les matèries filosòfiques, teològiques i metodològiques que centraven el seu interès en un procés en el qual no són absents els canvis en la terminologia utilitzada i algunes contradiccions conceptuals entre les doctrines d'arribada i les de partida.

El capítol 366 del *Llibre de contemplació* també enumera, abans d'oferir al lector les instruccions per al seu ús, les virtuts de l'obra. Una de les principals bondats que se n'assenyalen és que ensenya a disputar i a convertir aquells que són en l'error. Segons Llull, tot el món podria ser convertit a la fe catòlica seguint la manera d'aquest llibre que, per altra banda, serveix per augmentar l'honor, el poder i la riquesa de l'Església romana.²⁶ La preocupació, que ja hem indicat pel que fa a les versions sobre la *Lògica* de Gatzell, pel problema de l'aplicabilitat de les tècniques de l'argumentació i de la disputa a les matèries teològiques i, particularment, al tractament d'aquelles qüestions que separaven les diverses lleis religioses, un problema indistriablement lligat al de la conversió dels «infidels», resulta ben palesa en el tercer volum de l'obra, que aplega els llibres quart i cinquè. Aquests llibres reflecteixen l'esforç gairebé compulsiu de Llull per buscar mètodes («arts e maneres») que permetin de portar a terme les activitats pròpies dels missioners d'una manera eficaç. Aquest esforç, que de manera més moderada ja havia guiat anteriors versions del *Llibre*, apareix ara entrelaçat a l'aposta per organitzar la matèria conceptual amb què es treballa en aquests llibres a través de «figures», bàsicament arbres i lletres simbòliques. El llibre quart, per exemple, s'estructura a través del simbolisme de l'arbre. Cadascuna de les seves distincions es correspon amb un arbre i els capítols que formen cada distinció amb una branca d'aquest arbre. I, ja en el llibre cinquè, en l'última i més llarga de les distincions de l'obra, Llull recorre al mètode algebraic substituint els elements conceptuals de l'argumentació per lletres. Els capítols d'aquesta distinció, ofereixen, fent ús d'aquest recurs, diverses arts que permeten de tecnificar les activitats que l'autor considera que, segons la doctrina de les dues intencions, haurien de ser les adients per a aquells que llegeixen el seu llibre: l'ascens de les potències de l'ànima cap a Déu, la contemplació... Una d'aquestes arts, d'acord amb una de les preocupacions més característiques de Ramon Llull en aquest període de la seva obra, és l'art «per la qual [hom] coneix com l'enteniment reep en conclusió figura drete o torta», en què es troba la proposta de completar amb una quarta figura, la «figura teològica» — formada per lletres que simbolitzen els atributs divins — les tres figures que segons els *Analytica priora*

d'Aristòtil poden usar-se en l'argumentació sil·logística.²⁷ Les dues últimes arts que proposa Llull són una art del coneixement de la veritat en la disputa i una art de la manifestació de la veritat i la falsedat que pretén compendiar la resta d'arts que s'han ofert i en la qual les combinacions sistematitzades de lletres en cambres assoleixen el protagonisme que serà característic de les Arts posteriors a aquesta obra.²⁸ El *Llibre de contemplació*, que, com hem vist, tenia com una de les seves autoproclamades virtuts la d'ensenyar a disputar i a convertir aquells que són en l'error ja apuntava, en els seus últims capítols, la possibilitat de portar a terme aquestes activitats d'acord amb una única Art, amb una sola tècnica, que n'ofereís els principis i les regles.

L'ART I LA «IL·LUMINACIÓ»

Els assaigs de tecnificació de la disputa interreligiosa que Llull havia intentat regular i unificar al *Llibre de contemplació* són el precedent immediat de la compilació de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (c. 1274), escrita just després i que incorpora algunes d'aquestes temptatives.²⁹ Aquesta *Ars*, la primera de les quatre grans arts lul·lianes, va ser pensada com un manual, com una obra destinada a l'ensenyament i a l'aprenentatge que contenia les nocions essencials de la disciplina de què tractava i que havia de resultar útil a l'hora de fer-ne una consulta ràpida. Com s'esdevé sovint amb els manuals, el seu títol coincidia amb la seva matèria. Però, en aquest cas concret, també remeïa, i no per casualitat, al nom d'una altra disciplina ben coneguda en les facultats d'arts de les universitats medievals, la dialèctica, que tradicionalment era denominada *ars inveniendi* i que era estudiada per mitjà de la lectura dels *Tòpics*, l'obra que Aristòtil va dedicar a l'art de disputar en general. L'*ars inveniendi* aristotèlicoescolàstica és la matriu de l'Art lul·liana. L'Art de Llull va ser configurada, a semblança de la dialèctica, com una art de trobar la veritat que tenia com a objectiu la solució de qüestions (interrogacions dobles, amb un enunciat afirmatiu o negatiu com a possibles respostes) i que argumentava a partir de tòpics o llocs (el que Llull anomena «universals»), és a dir, de principis generals que havien de permetre falsar o verificar les afirmacions o negacions (els «particulars») que podien donar resposta a aquelles qüestions. D'altra banda, Llull pretenia que, tot i haver estat confegida a mida per a la disputa sobre la fe, la seva Art també estava dotada de dues de les virtuts més característiques de la vella dialèctica: la seva capacitat d'argumentar sobre qualsevol matèria i el poder d'examinar la pertinència dels principis de totes les ciències, un poder que la convertia en una mena d'art de les arts.³⁰

Després de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, Llull va escriure altres versions de la seva Art. Llegides una rere l'altra, posen de manifest el gran esforç que va portar a terme per perfeccionar-ne els tòpics i per augmentar la seva productivitat com a màquina de fer argu-

ments. Art rere Art, Ramon Llull proposa nous llocs o elimina o perfecciona (simplificant-los en uns casos, sofisticant-los en d'altres) els ja existents. Els llocs per excel·lència de l'Art són, en totes les seves versions, les figures, aquelles figures que actualment tant sorprenen aquells lectors que s'apropen per primer cop a una de les obres artístiques de Llull. A les Arts lul·lianes hi ha: 1) figures circulars bàsiques, simbolitzades, a semblança de l'àlgebra, per lletres (cadascuna d'aquestes figures aplega una sèrie de principis simples o termes relatius a una determinada matèria, que també són representats per lletres), 2) figures circulars complexes o combinatòries (amb diversos cercles concèntrics mitjançant la rotació dels quals es poden formar diverses combinacions entre els principis simples o les figures bàsiques) i 3) figures tabulars o de combinacions (on es presenten les relacions binàries o ternàries que es poden obtenir a partir del mecanisme combinatori representat per una figura circular complexa). Aquestes tres menes de figures constitueixen l'arsenal, el magatzem d'«universals» que ofereix l'Art lul·liana en les seves versions successives.³¹ A partir d'elles, els usuaris poden construir els arguments que els han de permetre de solucionar qüestions. L'establiment d'un nombre limitat d'elements primitius, fàcilment recordables gràcies a l'ús de les figures i de la notació alfabètica, unit al recurs de la combinatòria, que permet de trobar sistemàticament totes les seves possibles relacions, és la condició de possibilitat de la compendiositat a què al·ludeix el títol de la primera de les seves concrecions literàries. La combinatòria permet, en definitiva, que els elements primitius, els principis de l'Art, tot i ser «mínims en quantitat», siguin, per dir-ho d'acord amb una dita aristotèlica que descriu a la perfecció la gran virtut del raonament tòpic, màxims «en potestat» (és a dir, en el seu poder de trobar un gran nombre d'arguments).

La *Vita coetanea* posa en relació la confecció de l'Art amb el poderós dictamen de la ment que hauria entrat al cor de Llull, després que el Crucificat se li hagués aparegut cinc vegades i que ell hagués decidit de posar-se al seu servei dedicant la resta de la vida a la conversió dels musulmans: «que ell mateix amb el temps havia de fer un llibre, el millor del món, contra els errors dels infidels». Explica que, molt més endavant, després de la seva conversió a la penitència, de les seves peregrinacions i d'uns anys d'estudi, el Senyor va il·lustrar la seva ment dalt d'una muntanya, donant-li la «forma i manera» de fer l'esmentat llibre. La narració continua dient que, un cop rebuda aquesta il·luminació, Llull va donar infinites gràcies a l'Altíssim, va baixar de la muntanya i es va posar a ordenar i a escriure el millor de tots els llibres, «que primer va anomenar *Art major* [l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*] i més tard *Art general* i d'acord amb els principis del qual va escriure'n molt altres».³² En realitat, Llull mai no va fer cap referència a aquesta pressumpta il·luminació fins uns vint anys després del seu pretès esdeveniment. No és fins a mitjan de l'última dècada del segle XIII que, convertit en propagandista de la croada, comença a presentar la seva

Art com una art donada per Déu. La primera referència a aquesta donació es troba, probablement, a la *Petitio Raymundi pro conversione infidelium ad Coelestinum V papam* (1294).³³ Ramon Llull, que, al *Llibre de contemplació*, ja havia expressat el seu temor per les conseqüències que per a la seva obra podia comportar la seva «poca autoritat» mai no va deixar de buscar estratègies literàries que permetessin de superar aquesta mancança.³⁴ I la referència a la donació de l'Art podia ser efectiva, davant de determinats públics.

Llull, que havia concebut l'Art com una tècnica per disputar eficaçment sobre els assumptes de la fe, també la va presentar, de bon principi, com una ciència. Com hem vist, Ramon Llull estava convençut que ningú no adopta una nova creença perquè se li hagi mostrat dialècticament que la seva creença antiga era falsa si no se li mostra per «raons necessàries» (és a dir: científicament) la veritat dels continguts de la fe de recanvi. L'evolució de l'Art de Llull respon en bona part a la voluntat del seu autor d'adaptar els seus principis i el seu funcionament a aquesta pretensió de científicitat. Si el primer manual de l'Art de Llull tenia una denominació que remetia a la concepció que l'escolàstica tenia de la dialèctica, el manual en què va cristal·litzar la segona de les seves versions (*l'Art demostrativa*, c. 1283) portava, i no per casualitat, un títol que coincidia amb la denominació d'aquella part de la lògica, *l'ars demonstrandi*, que, segons l'escolàstica, oferia les regles del coneixement científic, un coneixement els principis i les regles del qual s'aprenien llegint els *Analytica posteriora* d'Aristòtil. En la introducció de l'obra, Llull, tot i que no esmentava obertament l'autoritat d'Aristòtil, donava la raó de la nova denominació de la seva tècnica justificant la naturalesa demostrativa de l'Art per mitjà de la indicació que aquesta ensenyava a argumentar a partir de tres menes de demostracions, dues de les quals eren la *propter quid* (provant l'efecte a partir de la causa) i la *quia* (provant la causa a partir de l'efecte), és a dir, les dues menes de demostracions de què es parlava als *Analytica posteriora* i que els escolàstics consideraven les pròpies de la ciència. A aquestes dues menes de demostracions ja conegudes pels «antics», Llull n'afegia una de collita pròpia: la *per equiparantiam* (per equiparació o per establiment d'igualtats), que, al seu entendre, però d'acord amb una determinada lectura dels principis escolàstics sobre el grau de necessitat de les proves, permetia d'assolir un grau de certesa superior a la demostració *propter quid*, que era considerada més demostrativa que la *quia*, o, fins i tot, com l'única demostrativa en el sentit estricte del terme.³⁵

Posant en circulació una Art que pretenia ser alhora inventiva i demostrativa, Llull presentava un mètode que implicava, si més no sobre el paper, la superació de l'escissió típicament escolàstica entre la demostració i l'heurística. Però aquesta no era l'única novetat que la caracterització de l'Art suposava en relació amb el sistema de les arts i les ciències del seu temps. Atès que, com ja s'ha apuntat, l'Art lul·liana també es presentava, a semblança de la dialèctica aristotèlica, com una art capaç d'ocupar-se de

qualsevol matèria i dels principis de totes les ciències, i atès que, d'acord amb la seva naturalesa d'*ars demonstrandi*, pretenia fer-ho científicament, aquesta Art també volia encarnar una nova ciència que segons els *Analytica posteriora* aristotèlics era impossible però que, en el cas d'existir, seria la més desitjable: la ciència universal.³⁶

L'evolució de l'Art lul·liana no solament s'explica per la voluntat del seu autor de millorar la seva eficàcia com a tècnica per trobar arguments i pel seu interès per fer que aquests arguments es corresponguin, cada cop més, amb les característiques pròpies de la demostració. També té molt a veure amb el procés de reflexió per part del Doctor Il·luminat sobre les condicions de possibilitat de la universalitat d'aquesta nova ciència i sobre la naturalesa del caràcter general dels seus principis. Els estudiosos actuals de Llull solen distingir dues grans etapes en l'evolució de l'Art, que reben, respectivament, la denominació d'etapa «quaternària» i «ternària» pel nombre de principis que apleguen les seves principals figures (16, és a dir, 4 x 4, les primeres; 9: 3 x 3, les darreres). Les dues Arts que he esmentat fins ara, *l'ars compendiosa inveniendi veritatem* (c. 1274) i *l'Art demostrativa* (c. 1283), formen part de la primera d'aquestes etapes. Simplificant es podria dir que, d'acord amb els plantejaments lul·lians, la universalitat dels seus principis tenia a veure amb el fet que tota afirmació o negació sobre qualsevol matèria implica també una afirmació o una negació sobre Déu o sobre la manera com aquell que les enuncia s'hi relaciona. Les primeres arts ofereixen uns principis que regulen les afirmacions i les negacions que resulten pertinents a propòsit de Déu i sobre la manera com cal relacionar-s'hi i, per tant, són universals en la mesura que permeten de verificar o falsar les afirmacions o negacions que, respectivament, concorden o contradiuen aquells principis. La universalitat dels principis de les Arts de la segona etapa, una etapa que s'inicia amb *l'ars inventiva veritatis* (1290) i culmina amb *l'ars generalis ultima* (1305-1308) i amb *l'ars brevis* (1308), que la resumeix, és d'una altra naturalesa. Tenint molt en compte la funció que Aristòtil atribueix a la causalitat en la demostració, Llull passa a pensar aquesta universalitat a partir d'una concepció neoplatonitzant de les relacions causals legitimada de manera tàcita en la filosofia de Procle i la teologia del pseudo-Dionís, una concepció que li permet d'establir ontològicament la generalitat dels principis simples de l'Art a través de l'afirmació de la seva presència en Déu com a causes eminentíssimes i en els seus efectes com a semblances d'aquestes causes. En les últimes obres de l'etapa quaternària, obres que encara depenien de *l'Art demostrativa*, Llull va començar a reflexionar a partir d'aquesta teoria de la causalitat, una teoria que li permetia de mantenir que tots els éssers creats són constituïts, en major o menor grau, per les semblances divines, sobre la manera com la seva Art era demostrativa i general. En *l'ars inventiva veritatis*, la primera de les Arts ternàries, a més de reduir el nombre de les figures i dels principis d'aquestes figures, va transformar els mecanismes artístics tenint en compte els resultats assolits en

aquest procés de reflexió. La teoria dionisianoprocliana de la causalitat a través de la semblança li va permetre de pensar en els principis de la seva Art com a principis que es podien predicar unívocament (d'acord amb la mateixa definició) de tots els éssers de què fossin predicables sense que per això s'esborressin les diferències que separen els subjectes de què es predica. La semblança feia possible que éssers diferents tinguessin la mateixa qualitat, però també que la tinguessin de manera diferent, en diversos graus. I la mena de generalitat dels principis que permetia fonamentar va fer possible que Llull construís una Art en la qual els principis del conèixer coincidien amb els de l'ésser.³⁷ En *l'Ars generalis ultima* (en el pròleg de la qual Llull legitima, a partir de la teoria de la ciència aristotèlica, la possibilitat de la nova Art) s'exploten a fons les virtuts d'aquesta coincidència.³⁸

Llull no podia evitar de buscar la legitimació de la seva ciència universal en la teoria d'una ciència, l'aristotèlica, que, al segle XIII, s'identificava amb la ciència sense adjectius. Però mantenia que la seva Art superava les greus deficiències que, al seu entendre, limitaven aquesta ciència. El Doctor Il·luminat insisteix en les seves obres en el fet que la ciència aristotèlica comporta anomalies i no satisfà les necessitats del que anacrònicament podríem denominar la «comunitat científica» pel que fa, per exemple, a la fonamentació de determinades ciències (com la medicina o la teologia) sobre bases sòlides. Cal recordar, d'altra banda, la situació de la Universitat de París, la principal universitat de l'època, en el moment en què Llull va confegir el seu mètode. L'època en què Llull va començar a elaborar la seva Art (c. 1274) és la de les condemnes, per part del bisbe d'aquella ciutat (el 1270 i el 1277), d'un gran nombre de tesis relacionades amb la introducció en el currículum de la facultat d'arts, després de les prohibicions inicials (1210 i 1231), de les obres filosòfiques d'Aristòtil, un filòsof que en els segles anteriors només havia estat llegit en l'occident llatí com a autor de tractats de lògica. És l'època, en definitiva, en què es va posar en evidència la crisi del projecte eclesiàstic d'edificar, a les universitats, una saviesa cristiana que tingués els seus fonaments en la ciència aristotèlica; una crisi paral·lela a la que unes dècades abans, com sabia prou bé el mateix Llull, havia portat a la prohibició de l'ensenyament de la lògica i la filosofia aristotèliques pel soldà almohade Abu Yusuf i a la que, en aquells mateixos anys, hi havia al darrera de la querella sobre els estudis filosòfics que enfrontava els savis jueus residents en els països cristians de la Mediterrània.³⁹ Aquell era, en definitiva, el període en què es va fer palès que la teologia i la filosofia oferien «veritats dissonants». I, tot i haver estat concebuda primordialment com una art de la disputa interreligiosa, l'Art també pretenia donar una resposta a aquesta crisi. No solament havia de servir per vèncer els «infidels», sinó també aquells que, com els «averroistes» que Llull va combatre amb abundant literatura durant la seva última estada a París (1309-1311), practicaven una filosofia independent de la teologia i arribaven a conclusions que plantejaven problemes a la fe.

Des d'aquest punt de vista, l'Art va ser presentada per Llull, que com els neoaugustinians del seu temps s'oposava al procés de secularització del pensament afavorit per la aristotelització dels currículums, com una alternativa a una ciència, l'aristotèlica, que semblava fer impossible la concordança entre la filosofia i la teologia. L'absoluta generalitat dels principis de l'Art, que també eren, per tant, generals respecte a aquestes dues disciplines, permetia, segons el Doctor Il·luminat, no només la concordança entre aquestes dues disciplines, sinó també —donats els continguts d'aquests principis— la subordinació de la primera a la segona. I també feia possible, sempre segons Ramon Llull, la constitució de la teologia com una ciència no dependent epistemològicament de la fe (que només oferiria hipòtesis a confirmar o a falsar), sinó d'uns principis, els de l'Art, que serien evidents per ells mateixos. Era precisament per aquest fet, perquè considerava aquests principis com a evidents i, per tant, com a no específicament cristians, que Llull podia presentar l'Art com una ciència neutral capaç de convertir la disputa interreligiosa en un afer científic, tot i que, en la pràctica, les conclusions dels seus arguments demostratius sempre verificaven les hipòtesis ofertes pel credo catòlic i falsaven la resta.

L'Art pretenia, en definitiva, fer possible tot allò que, per a Llull, era necessari, sobretot la concordança de la filosofia i la teologia, la subordinació de la primera d'aquestes disciplines a la segona, la constitució de la mateixa teologia com una veritable ciència i, evidentment, la conversió dels sarraïns. El Doctor Il·luminat mai no va deixar de pensar la seva Art com una arma de conversió massiva al servei de l'eliminació de l'islam i de la cristianització de tota la humanitat. I si la primera de les seves concrecions literàries va ser concebuda com un manual per a una escola de missioners situada en un paisatge apartat i idíl·lic, *l'Ars generalis ultima* i la seva versió portàtil, *l'Ars brevis*, van ser pensades com a armes espirituals indispensables per als croats que havien de conquerir, per la força de les armes materials, i en el context d'una gran operació bèl·lica per terra i per mar, els dominis dels «infidels». En qualsevol cas, la fortuna de l'Art en la història del pensament té menys a veure amb totes aquestes prestacions que amb el fet que aquest estrany artefacte epistemològic plantejava la possibilitat de descompartimentar la «vella ciència»: de trencar amb el prejudici de la incomunicabilitat entre els principis i els àmbits de les diverses ciències, i d'establir ponts entre l'àmbit de la doctrina científica i el del descobriment dels seus coneixements.

Però l'Art també era, com s'apunta entre línies en el passatge de la *Vita coetanea* en què es parla de la seva donació, una «forma e manera» de fer llibres. Ramon Llull tendeix a expressar la relació entre les seves quatre Arts principals en termes de filiació: cada nova Art «descendeix» de l'anterior. Però alhora cadascuna d'aquestes Arts encapçala una nova generació d'obres, que n'adopten els principis i els procediments i en fan «lectures», «comentaris», «introduccions», «aplicacions» o «pràctiques» o, fins i tot, transmuten la seva ciència en literatura destinada a

la formació i a l'edificació dels laics.⁴⁰ Resulta impossible entendre correctament la producció de Llull si es fa abstracció d'aquest aspecte genealògic que també afecta les seves obres més convencionalment «literàries», com les seves dues novel·les: el *Blaquerna* (ca. 1283) o el *Llibre de meravelles* (1288-1289).

L'ACOSTAMENT AL PODER; VIATGES A L'OCCIDENT CRISTIÀ

El 17 d'octubre del 1276 una butlla papal havia confirmat la fundació d'un monestir a Miramar (Mallorca) sufragat per Jaume II, on, d'acord amb un projecte de Llull, tretze franciscans s'havien de posar a estudiar l'àrab i l'Art. Però, des del 1282, els territoris catalans es van veure trasbalsats per tota mena de conflictes: aquell any Pere el Gran s'havia annexionat Sicília, i tres anys després Felip III de França havia intentat una invasió de Catalunya, beneïda com a croada pel papa, que havia acabat costant la vida al rei francès i, al cap de poc, també al rei català; posteriorment (1285) Alfons III de Catalunya-Aragó va desposseir el seu oncle (i senyor natural de Ramon Llull) Jaume II de les seves possessions insulars. Aquest, que comptava amb el suport incondicional del papat davant del seu germà Pere i que, com a senyor de Montpeller, era vassall del rei de França, havia estat aliat dels francesos en la croada contra Catalunya. La vida de Llull durant aquest període i fins a la pau d'Anagni (1295) no s'entén fora de l'eix Roma-França-Mallorca. Des del 1282 fins al 1294, no va posar els peus ni a l'illa de Mallorca ni als dominis catalanoaragonesos (només al 1294, quan ja eren en marxa les negociacions pel tractat d'Anagni passa per Barcelona, tornant de Nàpols, i refà les relacions amb el rei Jaume II d'Aragó, fill del difunt Pere el Gran). Un cop acabada a Montpeller la primera de les seves revisions de l'Art (*l'Art demonstrativa*), Llull va creure imprescindible atènyer els cercles més alts del poder de la cristiandat llatina per difondre l'Art i fer realitat els seus projectes. Ramon Llull sabia perfectament que qualsevol èxit en la seva empresa comportava interessar la cort romana, la casa reial francesa i la universitat parisenca.

La capital de França era el centre del món intel·lectual i la capital del regne més poderós d'Occident. Llull hi va ser almenys en tres ocasions.⁴¹ A la primera, entre mitjan 1287 i final del 1289, va aconseguir de ser rebut a la cort reial, però es va produir el primer gran problema de comunicació de Llull: el seu sistema de pensament i el seu llenguatge eren massa diferents dels universitaris i també massa complexos; l'exposició que va fer de l'Art a la universitat va resultar un fracàs.⁴² En tornar a Montpeller, emprengué la reformulació del seu sistema en *l'Ars inventiva veritatis* (1290) a la qual ja ens hem referit.

La segona estada a la capital francesa tingué lloc al cap de deu anys, entre el 1297 i el 1299 i va ser menys traumàtica. Va tornar a entrevistar-se amb el rei Felip IV el Bell, a qui dedicà *l'Arbre de filosofia d'amor* però de qui no ob-

tingué res de concret. També aprofità per ensenyar públicament l'Art; és aleshores que establí una relació amb Tomàs Le Myésier, el seu principal deixeble a París, compilador de *l'Electorium* i del *Breviculum*, que havia de tenir una gran transcendència.⁴³

La darrera presència de Llull a París és entre la tardor del 1309 i fins a la tardor del 1311.⁴⁴ Hi va aconseguir, per fi, un cert reconeixement per part de la universitat i del rei de França: quaranta mestres i batxillers de les facultats d'arts i medicina aprovaren les seves lliçons sobre *l'Art breu* (un resum de *l'Ars generalis ultima*) i el canceller de la universitat i Felip IV li lliuraren cartes de recomanació.⁴⁵ És durant aquest període que el Doctor Il·luminat, com ja hem vist abans, es dedica a combatre, amb abundant literatura, els «averroistes» de la facultat d'arts i pretén que el rei de França prohibeixi la lectura en la universitat de les obres d'Averrois.

Les seves estades a la cort pontificia tampoc no va ser gaire fructíferes.⁴⁶ El 1292, Nicolau IV era el primer franciscà que accedia a la seu pontificia i això infonia a Ramon Llull (a qui un parell d'anys abans el general dels franciscans Ramon Gaufredi havia autoritzat, com a «amic de l'ordre», a predicar en els convents d'Itàlia) noves esperances de ser escoltat a Roma. Tot va ser debades: la cúria romana estava massa ocupada en problemes interns. Per contra, el 1291, la ciutat d'Acra, l'última plaça forta que els cristians conservaven a Terra Santa, queia en mans dels musulmans; l'islam avançava i ni els prínceps catòlics ni els dirigents de l'Església semblaven adonar-se'n.

El 1294, a Nàpols, adreçà una *Peticció* exposant els seus projectes al nou papa Celestí V, Pietro da Murrone, un ermità que només va ser papa durant cinc mesos.⁴⁷ El 1295, altre cop a Roma, feia una *Peticció* en els mateixos termes al seu successor Bonifaci VIII.⁴⁸ A la ciutat eterna escrigué en el temps rècord de sis mesos un dels llibres més llargs i complexos que mai va compondre, la grandiosa enciclopèdia *Arbre de ciència*. Abandonà Roma el 1296 sense haver obtingut res del pontífex; amb una certa amargor escrigué llavors el *Desconhort*, una lamentació en vers pel poc esment que mereix la seva missió.

El 14 de novembre del 1305 Llull assisteix a la coronació de Climent V, un papa sotmès als interessos de la casa reial francesa, que trasllada el solí pontifici a Lió; Ramon Llull també li adreça una petició, però és en va.

El 1311 el papa Climent V convocà un concili general a la ciutat de Vienne del Delfinat i Llull, amb l'aprovació obtinguda a París, s'hi adreçà. La *Vita coetanea*, que narrà als cartoixos parisencs, va ser concebuda aleshores com una mena de carta de presentació per a Vienne. En aquest moment escrigué també una obra sorprenent en què, defensant-se d'aquells que l'acusen de boig pel seu entestament en els projectes que havia emprès a major glòria de Déu, sosté un diàleg enfront d'un mal clergue que només procura pel seu bé. És el *Phantasticus*; i així hi parla Ramon Llull:

«Jo era un home casat, amb fills, bastant ric, dissolt i mundà. Tot això ho vaig deixar lliurement, a fi de po-

der procurar l'honor de Déu i el bé públic, i exaltar la santa fe. Vaig aprendre l'àrab; diverses vegades vaig anar a predicar als sarraïns; per la causa de la fe he estat arrestat, empresonat i ferit. Durant quaranta-cinc anys he intentat moure l'Església i els prínceps cristians a actuar pel bé públic. Ara sóc vell i pobre, però continuo en el mateix propòsit, i en el mateix propòsit continuaré fins a la mort, si Déu vol.»⁴⁹

A Vienne Llull obtingué la resolució del concili de crear diverses escoles de llengües per a missioners, tot i que sembla que aquest propòsit no es dugué mai a terme.

Sense perdre mai de vista els objectius que es proposava, Llull sabia variar els mitjans a emprar. Així, cap a final del 1299 era a Barcelona, on s'entrevistava amb Jaume II d'Aragó (de qui, atès que el rei de Mallorca tornava a ser-ne feudatari, era súbdit) i rebia la seva autorització per predicar a les sinagogues i mesquites catalanes. I el 1305 presentava al mateix rei la seva obra més important sobre la croada, el *Liber de fine*, que també va fer arribar al papa Climent V. Fins a la seva mort, Llull va estar en contacte amb Jaume II d'Aragó.⁵⁰

Ramon Llull també tingué relacions polítiques amb repúbliques italianes com Pisa i Gènova;⁵¹ o amb un altre sobirà del casal de Barcelona, Frederic de Sicília, germà de Jaume II d'Aragó, que professava públicament idees espirituals molt radicals, pròximes a Arnau de Vilanova, però amb qui Llull no sembla que acabés de travar una bona entesa, malgrat l'estada que va fer a l'illa entre el 1313 i el 1314.⁵²

VIATGES AL NORD D'ÀFRICA I A L'ORIENT

Llull fa tres estades al nord d'Àfrica: dues a Tunís i una a Bugia. Per entendre correctament com es desenvolupen aquests viatges i els contrastos d'actitud que demostra Ramon Llull entre uns i altres és necessari posar-los en relació amb una evolució personal i també de la seva obra que A. Bonner ha definit com a «tendències dintre d'èpoques de la trajectòria lul·liana i no posicions exclusives».⁵³

En el període inicial en què desenrotlla el seu sistema, Ramon Llull té una plena confiança en la bondat i l'eficàcia de l'Art, que aquesta imposarà les seves virtuts de forma evident i sense que ell hagi de presentar-se públicament com a autor. En aquest moment, escriu sense signar les obres i es presenta mitjançant el tòpic l'autodenigració (que tant li agradava per exemple a sant Agustí), com un home culpable, mesquí, pobre pecador, menyspreat per les gents i indigne que el seu nom aparegui escrit en els llibres; Ramon Llull es denigra per valorar l'obra com un «instrument» de Déu i exposa el seu sistema tenint una concepció idealitzada del món al qual l'ofereix, poc concreta i sense adversaris. Des d'aquest punt de vista, l'obra més representativa d'aquest període és sens dubte el *Llibre del gentil e dels tres savis* (que, com s'ha dit, va ser escrita entre el 1274 i el 1276). El protagonista, el gentil, és

un personatge singular en el món de Llull: representa l'home sense revelació que es regeix per la sola raó natural i que, per tant, malgrat tota la subtileza del seu enginy, no pot arribar a la veritat: li cal trobar una veu humana difusora del saber; el problema es produeix quan resulta que les veus són tres, una per cada una de les religions mono-teistes. Així doncs, després que el gentil ha descobert Déu, li cal sofrir l'escàndol de la pluralitat de religions. Al final de l'obra, després d'escoltar el jueu, el cristià i el sarraí, que li fan una exposició responsable dels principals continguts de les tres religions, el gentil descobreix la solució anhelada; així que quan troba un compatriota seu al bosc ja sap què li ha d'anar a revelar. El resultat de la discussió, però, no es dona enlloc de manera explícita perquè els savis demanen que el gentil no els digui la seva elecció i així poder continuar dialogant sense condicionaments; és clar que, si s'aplica el sistema lul·lià, no hi ha dubte que el gentil es farà batejar. El *Gentil* és, doncs, una obra amarada d'un optimisme sense límits en la possibilitat d'una victòria de la fe cristiana sobre les altres religions.⁵⁴

Després de les primeres experiències decebedores a París i a la cort pontifícia, de la simplificació i reformulació de l'Art en l'*Ars inventiva* (1290) i del seu primer viatge a Tunís (1293), Llull pren consciència de les dificultats reals de comunicació del seu projecte, adopta un paper actiu com a autor (si cal, apareixent com a personatge dins de les seves mateixes obres), reivindica l'Art com una efiç alternativa a les formulacions teològiques i filosòfiques del seu temps i intenta persuadir els estaments més influents de la societat, referint-s'hi d'una manera general, sense personalitzar-los.⁵⁵ Finalment, en un tercer estadi que comença amb el viatge de Llull a Bugia (1307), es donen confrontacions directes, amb adversaris ja molt determinats i caracteritzats negativament si convé (és el cas de l'Homer de la *Disputatio Raimundi christiani et Homeri sarraceni*).⁵⁶

El 1293, a Tunís, Llull va voler entaular discussions amb els membres més formats del país amb la confiança que, un cop convençuts aquests, la resta de la població els seguiria en la nova fe; es tractava de la tàctica més habitual entre els missioners cristians, en particular entre els dominics catalans. Però el que no era corrent és l'actitud que la *Vita coetanea* atribueix a Llull en aquesta missió: Ramon Llull s'ofereix a escoltar els arguments dels savis musulmans sobre la veritat de la fe corànica amb el compromís que, si els arriba a trobar més vàlids que no els cristians, adoptarà la seva religió. Aquesta actitud receptiva sembla que va estimular els seus oponents, ja que van acudir al repte en gran nombre. Segons la *Vita* la missió començava a obtenir resultats i, per això mateix, alguns dels caps musulmans, preocupats per l'èxit, van aconseguir que el soldà l'empresonés. Llull va ser condemnat a mort, pena que va ser commutada per l'expulsió forçosa, gràcies a la intercessió d'un home de religió admirat pel zel apostòlic de Ramon Llull. Tenia ja seixanta anys. En el relat que fa la *Vita* d'aquest episodi es fa ben palès el contrast entre la comprensió d'alguns intel·lectuals musul-

mans cap a Llull, la desconfiança i l'hostilitat d'altres i, finalment, una tolerància de part del poder, gens fàcil de trobar en àmbit cristià.⁵⁷

La primavera del 1307 Llull emprèn el seu segon viatge missional al Magrib, aquest cop a Bugia.⁵⁸ Aquesta ciutat havia estat incorporada a l'estat hàfsida de Tunis el 1240, però des del 1284-1285 havia constituït un emirat independent que duraria fins al 1309. Les relacions comercials i polítiques de Bugia amb els estats catalans eren molt intenses en aquell moment, en particular amb Mallorca (tractat del 1302) però també amb Catalunya-Aragó (tractat del 1309). No és només que hi hagués un alfòndec català i un altre de mallorquí a la ciutat, és que també (com a Tunis) hi havia milícies catalanoaragoneses, pagades pel sobirà de Bugia però comandades per catalans, i diverses capelles (de pisans, de marsellesos, de mallorquins), amb presència de frares trinitaris, mercedaris, dominics i franciscans que atenien les necessitats espirituals dels cristians lliures i procuraven per la redempció dels cristians captius.

En arribar a Bugia, Llull va prendre un to desafiador, molt diferent del que havia tingut a Tunis, proposant de demostrar la falsedat de la fe musulmana i la veritat de la cristiana. Tal manifestació era una ofensa imperdonable al creient musulmà i va merèixer una reacció aïrada de part del poble baix; de manera que l'empresonament que en va dictar el cadí, de fet, li va salvar la vida. La *Vita coetanea* dona detall de les discussions sostingudes entre Ramon Llull i el cadí, que segons aquest text era un gran filòsof però que va ser posat en un greu destret pels raonaments de Llull. És aleshores que la *Vita* explica que:

«Ramon, doncs, en sortir de la casa del cadí i anar cap a la presó, fou batut ara per cops de bastó, ara per mans, i fins i tot fou asprament arrossegat per la barba, que tenia abundant. Llavors fou tancat en la latrina de la presó dels lladres, on dugué una vida penible durant qualque temps. Després el posaren en una cel·la de la mateixa presó.»

Ramon Llull va romandre empresonat a Bugia durant mig any, per bé que la intercessió de genovesos i catalans residents a la ciutat li valgué un alleugeriment en les condicions de vida. Durant el seu captiveri Ramon Llull va entaular disputes religioses amb diversos savis musulmans. Finalment, el rei de Bugia, Abu-l-Baqa Halid, resident llavors a Constantina, va tenir el gest magnànim d'alliberar-lo i d'expulsar-lo dels seus dominis. Però les penalitats d'aquest viatge no acaben aquí, tal com explica la *Vita*:

«Mentre la nau navegava cap a Gènova, s'esdevingué que a l'alçada del port de Pisa s'aixecà una violenta tempesta, a unes deu milles del port. I com que la nau sofrí gravíssimes envestides del temporal, a la fi naufragà; algunes persones moriren negades i altres, amb l'ajuda prèvia de Déu, se salvaren. Entre aquests es trobaven

Ramon i un companyó seu, que, havent perdut tots els llibres i la roba, arribaren en una barca a la ribera, quasi nus.»⁵⁹

Totes aquestes tribulacions podrien haver estat definitives per a un home de més de setanta anys; però aquest no va ser el cas de Ramon Llull que, un cop a Pisa, va refer les obres perdudes al naufragi i va acabar la darrera versió de l'Art, la que ell va considerar definitiva, l'*Ars generalis ultima*, i va enllestir un resum d'aquesta, l'*Ars brevis*. En el naufragi es perdé la versió original en àrab de l'obra que havia escrit Ramon Llull a Bugia, la *Disputatio Raimundi christiani et Homeri sarraceni*, que hem conservat en la versió llatina refeta a Pisa (1308) i que retrata les aspres polèmiques sostingudes durant el seu empresonament, bo i reduint-les a una disputa amb un contrincant perfilat molt negativament, Homer. En aquesta obra, que després presentaria al papa Climent V perquè en prengués nota, Llull volia mostrar com els savis musulmans, d'acord amb el *kalam*, requerien arguments racionals i no d'autoritat. En efecte, Homer pretén demostrar amb raons filosòfiques la impossibilitat dels dogmes cristians de la Trinitat i l'Encarnació, la qual cosa constitueix alhora un desafiament i una confirmació de la pertinència de la reflexió de Llull sobre la necessitat de recórrer a les raons necessàries si es vol convertir els infidels.⁶⁰

El 1314, Llull retorna a Tunis en un viatge missional i sabem que el 1315 hi era encara. En aquest llarg sojorn, Ramon Llull juga a fons l'estratègia de la prudència i de l'assimilació: compta amb cartes de recomanació de Jaume II d'Aragó al rei de Tunis, té el suport de conterrànies seus, es vesteix com els tunisians, manté relacions cordials amb el soldà Abû Zakariyâ al-Lihyâni, a qui potser dedica dues obres.⁶¹

Però el viatge més llunyà que va fer mai Llull va ser, l'estiu de 1301, al Pròxim Orient. Havia rebut la notícia que Ghazan, el khan mongol de Pèrsia, havia envaït Palestina amb la intenció de sotmetre-la. Ramon Llull havia mostrat des d'antic un gran interès per la possibilitat que oferien els tàrtars: un immens i poderosíssim poble que ocupava gairebé tot l'Extrem Orient i una gran part del Pròxim, que no tenia una religió definida i que havia demostrat una hostilitat clara contra l'islam; convertir els tàrtars al cristianisme (establir-hi aliances si més no) donava l'oportunitat, a curt termini, de recuperar els llocs sants de Palestina i, a llarg termini, d'encerclar els musulmans i forçar-los a recular. Però, en arribar a Xipre, Llull sabé que les notícies que havien arribat a l'altra banda de la Mediterrània no eren exactes: els tàrtars s'havien acostat a Palestina però s'havien fet enrere per atendre d'altres fronts. Durant la seva estada a l'illa, Ramon Llull fou objecte d'un intent d'enverinament per part dels seus servents. Va ser acollit pel gran mestre de l'Orde del Temple, Jaume de Molay, fins que es restablí.⁶²

Les darreres obres de Ramon Llull daten del desembre del 1315, i són escrites a Tunis; després, desapareix de la història. Tenia cap a vuitanta-quatre anys. No sabem ni

tan sols on va morir, si a Tunis o bé, cosa que sembla més probable, un cop retornat a Mallorca. En tot cas, és millor dir que desapareix la seva presència física de la història, perquè les seves obres i les seves idees van tenir un ressò i una força d'expansió en la història de la cultura europea dels darrers set segles que potser ni el mateix Llull podia sospitar.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Per a una revisió del tòpic, vegeu J.N. HILLGARTH. «Raymond Lulle et l'utopie». *Estudios Lulianos*, 25 (1981-1983), p. 175-185.
- [2] L'aportació més rellevant per a la contextualització històrica de Llull és, sens dubte, J.N. HILLGARTH. *Ramon Lull and Lullism in Fourteenth-Century France*. Oxford-Warburg Studies. Oxford at the Clarendon Press, Oxford 1971, versió catalana actualitzada *Ramon Lull i el naixement del lul·lisme*, ed. Albert SOLER; trad. Anna ALBERNI i Joan SANTANACH, Textos i Estudis de Cultura Catalana, 61, Curial Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998.
- [3] Albert SOLER. «Espiritualitat i cultura: Els laics i l'accés al saber a final del segle XIII a la Corona d'Aragó». *Studia Lulliana*, 38 (1998), p. 3-26.
- [4] Jaume MENSA I VALLS. *Arnau de Vilanova*, Episodis de la història, 313. Rafael Dalmau, Barcelona 1997.
- [5] Lluís CIFUENTES I COMAMALA. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Col·lecció Blaquerna, núm. 3. Universitat de Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Barcelona — Palma de Mallorca 2001; 2a edició revisada 2006.
- [6] Jordi GAYÀ ESTELRICH. *Raimondo Lullo. Una teologia per la missione*, trad. Domenico LANFRANCHI, Eredità Medievale. Jaca Book, Milà 2002.
- [7] Miquel BATLLORI. «Història político-religiosa: la intervenció de Sant Ramon de Penyafort». A: *De l'Edat Mitjana*. ed. Eulàlia DURAN, pr. Jordi RUBIÓ, *Obra Completa*, I, 3i4, València 1993, p. 19-34.
- [8] Josep PERARNAU I ESPELT. «La "Disputació de cinc savis" de Ramon Lull. Estudi i edició del text català». *Arxiu Textos Catalans Antics*, 5, (1986), p. 7-229.
- [9] Anthony BONNER. «L'apologètica de Ramon Martí i Ramon Lull davant de l'Islam i del judaisme». A: *El debat intercultural als segles XIII i XIV. Actes de les Primeres Jornades de Filosofia Catalana. Girona 25-27 d'abril del 1988*, ed. Marcel SALLERAS, Estudi General, 9. Col·legi Universitari, Girona 1989, p. 171-185. Generalment, s'ha identificat el «missioner fracassat» amb el dominic Ramon Martí (vegeu Éphrem LONGPRÉ. «Le B. Raymond Lulle et Raymond Martí, O.P.». *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 24 (1933), p. 269-271), però és potser més probable que s'hagi d'atribuir al també dominic André Longjumeau, tal com indica Josep M. RUIZ SIMON. *L'Art de Ramon Lull i la teoria escolàstica de la ciència*. Quaderns Crema, Barcelona 1999, p. 361-362, nota 501.
- [10] Ora LIMOR. *The Disputation of Majorca, 1286: A Critical Edition and Introduction*. Publications of the School of Graduate Studies, Hebrew University of Jerusalem, Faculty of Humanities, 2 vols., Jerusalem, 1985. Lola BADIA. «La «Disputatio contra Iudeos» d'Inghetto Contardo». *Studia Lulliana*, 33 (1993 [1994]), p. 47-50.
- [11] Vegeu David ABULAFIA. *A Mediterranean Emporium. The Catalan Kingdom of Majorca*. Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- [12] Així per exemple al cap. 70 del *Llibre de contemplació*: «22. Savi fos, Sényer, vós en lo començament de vostra nativitat e en lo mijà e en la fi de los dies que vós visqués en est segle; mas jo són estat foll del començament de mos dies d'entrò a trenta anys passats, que començà en mi remembrament de vostra saviea e desig de la vostra llaor e membrança de la vostra passió. 23. On, enaixí com lo sol ha major força en la mijania del dia, enaixí jo són estat foll e menys de saviea tro a la mijania de ma edat. Mas la vostra saviea és, Sényer, tan gran, que ella em pot dar aitanta de saviea en lo romanent de ma edat, con si tota ma edat fos estada en bones obres.» *Ramon Lull, Obres Essencials (= OE)*, 2 vols. Barcelona 1957-1960, vol. II, p. 250.
- [13] Fernando DOMÍNGUEZ. «Idea y estructura de la "Vita Raymundi Lulii"». *Estudios Lulianos*, 27 (1987), p. 1-20.
- [14] Jordi GAYÀ. «'De conversione sua ad poenitentiam': reflexiones ante la edición crítica de "Vita coetanea"». *Estudios Lulianos*, 24 (1980), p. 87-91.
- [15] J.N. HILLGARTH. *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Lull i a la seva família*, trad. L. CIFUENTES. Col·lecció Blaquerna, 1. Universitat de Barcelona, Universitat de les Illes Balears, Barcelona, Palma de Mallorca 2001; vegeu el document núm. 13.
- [16] Miquel BATLLORI. «L'entrevista de Ramon Lull amb Ramon de Penyafort a Barcelona». *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya*, 21 (1980), p. 9-11. Ara reproduït a íd.: *Ramon Lull i el lul·lisme*, ed. Eulàlia DURAN, pr. Albert HAUF, *Obra Completa*, II, 3i4, València 1993, p. 45-46 i 87-93.
- [17] Pel que fa al llatí, vegeu Lola BADIA. «A propòsit de Ramon Lull i la gramàtica». *Estudis de llengua i literatura catalanes-XVIII. Miscel·lània Joan Bastardas 1*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989, p. 157-182, també a íd.: *Teoria i pràctica de la literatura en Ramon Lull*, Assaig, 10. Quaderns Crema, Barcelona 1992, p. 173-194. Pel que fa a l'àrab, vegeu Fernando DOMÍNGUEZ. «Ramon Lull, "catalán de Mallorca", y la lengua árabe.

- Contexto sociolingüístico», dins *Literatura y bilingüismo. Homenaje a Pere Ramírez*, Problemata Literaria, 15. Reichenberger, Kassel 1993, p. 3-17.
- [18] Jordi GAYÀ. «El ambiente científico de Montpellier en los siglos XIII y XIV». *Estudios Lulianos*, 21 (1977), p. 59-67. Anthony BONNER. «L'aprenentatge intel·lectual de Ramon Llull». *Studia in honorem prof. M. de Riquer* II. Quaderns Crema, Barcelona 1987, p. 11-20. Vegeu també *Raimundi Lulli Opera latina, Tomus XX*, ed. Jordi GAYÀ ESTELRICH, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, CXIII. Brepols, Turnhout 1995, p. ix-xl.
- [19] Charles LOHR. «Logica Algazelis: Introduction and Critical Text», *Traditio*, 21 (1965), p. 223-290; Jordi RUBIÓ I BALAGUER. «La lògica del Gazzali posada en rims per en Ramon Llull», dins id.: *Ramon Llull i el lul·lisme. Obres de Ramon Llull*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1985, p. 111-166; per al *Llibre de contemplació*, vegeu l'edició citada a la nota 12.
- [20] Tomàs CARRERAS ARTAU, Joaquim CARRERAS ARTAU. *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, vol. I, edició facsímil de la primera edició del 1939. Institut d'Estudis Catalans; Diputació de Girona, Barcelona; Girona 2001, p. 348.
- [21] «Pròleg». *Llibre de contemplació*, edició citada a la nota 12 (OE), vol. II, p. 107.
- [22] Josep Enric RUBIO. *Literatura i doctrina al Llibre de Contemplació de Ramon Llull*. Editorial Saó, València 1995, p. 21.
- [23] *Ibidem*, p. 357-358.
- [24] Dominique URVOY. *Penser l'Islam. Les présupposés islamiques de l'Art de Llull*. Vrin, París 1980, p. 326.
- [25] *Llibre de contemplació*, op. cit., cap. 366, p. 1252 i ss.
- [26] *Ibidem*.
- [27] Cap. 331. Cf. cap. 363 (OE II, 1080; cf. *ibidem*, 1235).
- [28] Caps. 362-363 i cap. 364 (OE II, 1229 i ss.).
- [29] Pel que fa als aspectes concrets del trànsit del *Llibre de contemplació* a l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, vegeu Josep Enric RUBIO. *Les bases del pensament de Ramon Llull*. Institut Universitari de Filologia Valenciana; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València; Barcelona 1997.
- [30] Per a la relació entre l'Art de Llull i aquesta *ars inveniendi*, vegeu Josep M. RUIZ SIMON. *L'Art...*, citat a la nota 9, p. 27-29 i 184-238.
- [31] Anthony BONNER. *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*. Brill, Leiden; Boston (MA) 2007, ofereix una útil i suggerent introducció a la funció d'aquestes figures en les argumentacions reglades per l'Art. Per a una introducció més tradicional a aquestes figures i als mecanismes artístics, encara resulta molt aclaridora la presentació que se'n fa a CARRERAS ARTAU: *Historia...* citat a la nota 20, p. 345 i ss.
- [32] *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus VIII*. Ed. Hermogenes Harada, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, XXXIV. Brepols, Turnhout 1980, p. 280.
- [33] *Raimundi Lulli Opera Omnia*. Ed. Salzinger Ivo i Franz Philipp Wolff, Magúncia, Häffner, 1722; reimpr. F. Stegmüller, Frankfurt 1965, II, iv, 51 (175).
- [34] *Llibre de contemplació*, OE II, 1257. Pel que fa a la construcció «publicitària» que Llull fa de la seva pròpia imatge, vegeu Lola BADIA. «Ramon Llull: autor i personatge», dins Fernando DOMÍNGUEZ *et al.* (eds.). *Aristotelica et Lulliana magistro doctissimo Charles H. Lohr, septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, La Haia 1995, p. 355-375.
- [35] Vegeu *Art demostrativa*. «Pròleg». A: *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, ed. A. BONNER. Editorial Moll, Palma de Mallorca 1989, vol. I, p. 290. Vegeu RUIZ SIMON. *L'Art...* citat a la nota 9, p. 31-45, 204-208, 238-295 pel que fa als vincles entre l'Art i l'*ars demonstrandi* aristotèlica.
- [36] *Analytica posteriora* I, 9. Cf. *Ars generalis ultima*, «De prologo», Ramon Llull. *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XIV*, ed. Alois MADRE, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, LXXV. Brepols, Turnhout 1986, p. 5-6.
- [37] Aquesta transformació de la manera d'entendre la universalitat dels principis de l'Art és analitzada i interpretada a Josep Maria RUIZ SIMON. «La transformació del pensament de Ramon Llull durant les obres de transició cap a l'etapa ternària». A: Maria Isabel RIPOLL PERELLÓ (ed.). *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes: Ramon Llull al segle XXI*, Col·lecció Blaquerna, 5. Universitat de les Illes Balears; Universitat de Barcelona, Palma-Barcelona 2005.
- [38] Vegeu *Ars generalis ultima*, edició citada a la nota 36.
- [39] Pel que fa als musulmans, *Llibre del gentil e dels tres savis*, (ed. Anthony BONNER. Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, II. Patronat Ramon Llull, Palma de Mallorca 1993, p. 196-197; la regularització ortogràfica és nostra): «Mas altres gents són enfre nós qui entenen la glòria moralment e exponen-la esperitualmente, e dien que Mafumet parlava per semblança a les gents qui eren pegues e sens enteniment [...] E aquest aitals són naturals e grans clergues, e són hòmens qui en alcunes coses no serven bé los manaments de la lei nostra, e per aço nós los havem enfre nós quaix a heretges, a la qual heretgia són vinguts per oir lògica e naturales. E per açò és fet establiment enfre nosaltres que públicament null hom no gos legir lògica ni naturales.» Els punts de vista «gairebé herètics» descrits pel savi sarraí en aquest passatge lul·lià fan pensar en els exposats per Averrois al *Tractat decisiu sobre l'acord de la religió i la filosofia*, aleshores inèdit en llatí. Pel que fa al judaisme, vegeu Eduard FELIU. «La controvèrsia sobre l'estudi de la filosofia en les comunitats jueves

occitanocatalanes a la primeria del segle XIV: Alguns documents essencials del llibre *Minhat Quenaot* d'Abamari ben Mossé de Lunèl»: *Tamid*, 1 (1997), p. 65-131, esp. p. 110-122. Aquesta controvèrsia es remunta a principis del segle XIII i sorgeix com a resultat de la recepció de l'obra de Maimònides. És interessant d'assenyalar que, l'any 1305, Salomó ben Adret, rabí de Barcelona, cabalista i conegut de Llull, va signar una excomunió (*hérem*) contra els qui estudiessin «els llibres dels grecs», és a dir, la filosofia, abans de tenir vint-i-cinc anys. Cal no oblidar, finalment, que Llull, pels volts de l'any 1311, era partidari de la prohibició de la lectura de les obres filosòfiques que (com les d'Averrois) fossin «contràries a la teologia» (vegeu *Liber natalis, Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus VII*, ed. Hermogenes Harada, «Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis» XXXII, Brepols, Turnhout 1975, p. 69; *Liber de ente, Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus VIII*, ed. Hermogenes Harada, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, XXXIV, Brepols, Turnhout 1980, p. 242; *Vita coetanea, ibidem*, 303).

- [40] Prenem aquesta última expressió del títol d'un article clàssic de Robert PRING-MILL. «Els recontaments de l'arbre exemplifical de Ramon Llull: la transmutació de la ciència en literatura», recollit a Robert D.F. PRING-MILL. *Estudis sobre Ramon Llull*. Curial Edicions-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991, p. 307 i ss.
- [41] Per a les relacions de Llull amb França, i totes les seves estades a París, és indispensable el llibre de Hillgarth citat a la nota 2.
- [42] Per a aquesta estada de Llull a París i els seus contactes a la universitat, vegeu Albert SOLER I LLOPART. «El "Liber super Psalmum Quicumque" de Ramon Llull i l'opció pels tàrtars». *Studia Lulliana*, 32 (1992), p. 3-19, i íd.: «Ramon Llull and Peter of Limoges». *Traditio*, 48 (1993), p. 93-105.
- [43] Per a la segona estada de Llull a París, vegeu Anthony BONNER. «L'Art de Llull com a alternativa a l'aristotelisme parisenc». *Taula*, 37 (2002), p. 11-19; i també Ramon Llull. *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XVIII*, ed. Abraham SORIA FLORES, Fernando DOMÍNGUEZ, Michel SENELLART, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, LXXX. Brepols, Turnhout 1991, p. 15-26. Per a Le Myésier, el llibre de Hillgarth citat a la nota 2.
- [44] Per a la tercera estada de Llull a París, vegeu *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus V*, ed. Helmut Riedlinger, Palma de Mallorca 1967, p. 114-160.
- [45] Vegeu els documents 41-43 del *Diplomatari* citat a la nota 15.
- [46] Per a les estades de Llull a la cort pontificia romana, vegeu l'estudi ja clàssic de Miquel BATLLORI. «El lullismo en Italia. (Ensayo de síntesis)». *Revista de Filosofía*, 2 (1943), p. 253-313, 479-537; 3 (1944), p. 146, revisada i traduïda al català a íd.: *Ramon Llull i el lul·lisme...* citat a la nota 16, p. 221-335.
- [47] Josep PERARNAU I ESPELT. «Un text català de Ramon Llull desconegut: la "Petició de Ramon Llull al papa Celestí V per a la conversió dels infidels". Edició i estudi». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 1 (1982), p. 9-46.
- [48] Josep PERARNAU I ESPELT. «Bonifacio VIII fra Raimondo Lullo e Arnaldo da Villanova». A: *Bonifacio VIII. Ideologia e azione politica. Atti del convegno organizzato nell'ambito delle celebrazioni per il VII centenario della morte. Città del Vaticano-Roma, 26-28 aprile 2004*. Istituto Storico Italiano per il Medioevo, Roma 2006, p. 423-432.
- [49] Ramon LLULL. *Disputa del clergue Pere i de Ramon, el Fantàstic. Llibre de la ciutat del món*, edició de L. BADIA, Traducció de l'obra llatina de Ramon Llull, 1, Brepols, Turnhout-Edèndum, Santa Coloma de Queralt, en premsa.
- [50] Vegeu els documents 33, 35, 37-40 i 45-51 del *Diplomatari* citat a la nota 15.
- [51] Fernando DOMÍNGUEZ. «"In civitate Pisana, in monasterio Sancti Domnini": algunas observaciones sobre la estancia de Ramon Llull en Pisa (1307-1308)». *Traditio*, 42 (1986), p. 389-437.
- [52] Margherita SPAMPINATO BERETTA. «Lulio in Sicilia». *Atti del Convegno Internazionale Ramon Llull; il lullismo internazionale, l'Italia. Napoli, 30 e 31 marzo, 1 aprile 1989*. Istituto Universitario Orientale. Annali: Sezione Romanza, XXXIV, 1. Nàpols 1992, p. 145-162; Clifford R. BACKMAN. *The Decline and Fall of Medieval Sicily. Politics, Religion and Economy in the Reign of Frederick III, 1296-1337*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 217-219.
- [53] Anthony BONNER. «Reducere auctoritates ad necessarias rationes». *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes. Ramon Llull al s. XXI. Palma, 1, 2 i 3 d'abril de 2004*. Maria Isabel RIPOLL PERELLÓ (ed.), Col·lecció Blaquerna, 5. Universitat de les Illes Balears-Universitat de Barcelona, Palma; Barcelona 2005, p. 49-52.
- [54] Vegeu l'edició del *Gentil* citada a la nota 39.
- [55] Per a l'evolució del personatge de Ramon Llull, vegeu el treball de L. Badia citat a la nota 34, i també Anthony BONNER. «Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat». *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Palma (Mallorca), 8-12 de setembre del 1998*. Joan MAS I VIVES, Joan MIRALLES I MONSERRAT i Pere ROSSELLÓ BOVER (ed.). Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998, p. 35-60.
- [56] Per a les relacions de Llull amb el món musulmà l'estudi més complet és encara Dominique URVOY (veure nota 24).
- [57] Vegeu el relat d'aquesta estada a la *Vita coetanea*, edició citada a la nota 32, p. 289-293.

- [58] Armand LLINARÈS. «Le séjour de Raymond Lulle à Bougie (1307) et la “Disputatio Raymundi Christiani et Hamar Saraceni”». *Estudios Lulianos*, 4 (1960), p. 63-72.
- [59] Vegeu el relat d'aquesta estada a la *Vita coetanea*, edició citada a la nota 32, p. 297-301.
- [60] Vegeu *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XXII*. Alois MADRE (ed.), Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, CXIV. Brepols, Turnhout 1998.
- [61] Armand LLINARÈS. «Les séjours de Raymond Lulle à Tunis et les derniers moments de sa vie». *Revue de la Méditerranée*, 20 (1960), p. 495-502.
- [62] Jordi GAYÀ. «Ramon Llull en Oriente (1301-1302); circunstancias de un viaje». *Studia Lulliana*, 37 (1997), p. 25-78.

NOTA BIOGRÀFICA

Josep Maria Ruiz és doctor en filosofia i llicenciat en filologia catalana per la Universitat Autònoma de Barcelona, i professor titular de filosofia a la Universitat de Girona. Especialitzat en filosofia medieval, és autor de diversos treballs sobre el pensament de Llull, entre els quals cal destacar *L'Art de Ramon Llull i la teoria escolàstica de la ciència* (Barcelona: Quaderns Crema, 1999). És membre del Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona (www.ub.edu/centrellull).

Albert Soler és doctor en filologia catalana per la Universitat de Barcelona. És professor titular de literatura catalana medieval a la Universitat de Barcelona. Especialitzat en Ramon Llull i els autors que li són coetanis, és autor de diverses edicions crítiques d'obres lul·lianes, entre les quals cal destacar el *Llibre d'amic e amat* (Barcelona: Barcino, 1995). És membre del Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona.

La família Borja: historiografia, llegenda, tema literari

Eulàlia Duran i Grau*
Institut d'estudis Catalans

RESUM

La família valenciana dels Borja ha exercit des del segle xv una fascinació continuada pel fet d'haver aconseguit, gràcies a la carrera eclesiàstica, un poder insòlit a Itàlia i a València. Ha suscitat a tot Europa, en especial a Itàlia però també a Alemanya, Gran Bretanya i França i no cal dir-ho a València, una ingent paperassa en el camp llegendari fins a convertir-la en blanc de tots els vicis, com a tema literari en les lletres i en la filmografia i ha estat objecte, en part com a reacció, d'una historiografia seriosa basada en documentació arxivística sobretot a partir del darrer terç del segle XIX fins a aquests darrers anys, que s'ha incrementat amb motiu del cinc-cents anys del pontificat d'Alexandre VI. Intento fer-ne un balanç i aportar algunes explicacions per comprendre aquest interès.

PARAULES CLAU: els Borja, els Borgia, segle XVI, historiografia, llegenda, tema literari

La família valenciana dels Borja constitueix un cas insòlit: aconseguí al llarg dels segles xv i xvi el màxim poder eclesiàstic i també polític a Itàlia i una sòlida situació a València. Està formada essencialment per dos papes, oncle i nebot, i pels fills d'aquest darrer. La família actuà com un veritable clan i pel seu poder i riquesa fou considerada com una família perversa, criminal, incestuosa, però també emprenedora, vital, lliure d'hipocresia, defensora del patrimoni eclesiàstic. El seu poder provocà por, enveja i animadversió, sentiments que es plasmaren en una història llegendària coneguda amb el nom de llegenda negra que afectà tota la família i que ha durat fins els nostres dies. La llegenda, basada principalment en l'escàndol, pretenia explicar el poder insòlit d'aquesta família, s'anà consolidant amb el temps i produí una gran quantitat de publicacions: obres polèmiques, tendencioses, que abraçaren tots els gèneres, des dels simples pamflets o pasquins, a cròniques, poesia, obres de teatre, novel·la i finalment més de quaranta pel·lícules. Caldrà esperar el darrer terç del segle XIX per trobar les primeres investigacions serioses basades en fonts arxivístiques. Aquestes investigacions s'han anat consolidant, però no han desbancat la literatura basada en la llegenda que encara persisteix. En definitiva cal concloure que, a Europa, els Borja no han deixat indiferent ningú i han suscitat interpretacions diverses en bona part mediatitzades pels aires dels temps en què han estat escrites.

LA FAMÍLIA

L'origen de la família Borja és obscur, en tot cas no és prestigiós i aquest fet sempre pesà com una llosa. Procedia de la localitat aragonesa de Borja i participà, el segle XIII, en la conquesta del País Valencià sota Jaume I el Conqueridor. Dues branques en destacaren: una de cavallers anomenats Gil de Borja i una altra de tintorers d'ofici anomenats simplement Borja i que serien els avantpassats dels papes Borja. El 1419 les dues branques s'uniren, per matrimoni. D'aquesta manera, l'origen familiar, gràcies a la similitud dels cognoms, adquirí un cert aire de noblesa.¹ Un germà de la núvia, Alfons de Borja (1378-1459) va esdevenir el 1455 el primer papa de la família amb el nom de Calixt III. Degué el seu ascens meteòric bàsicament als seus dots diplomàtics en l'etapa final del Cisma i des del 1417 sobretot a favor del rei Alfons el Magnànim, en ingressar a la cancelleria reial; va esdevenir vicecanceller i a partir del 1442 president del Consell Reial. El 1429 havia estat nomenat bisbe de València i el 1444 cardenal fet que el portà a traslladar-se definitivament a Roma. El 1455 fou elegit papa amb l'amenaça turca com a rerefons, ja que Constantinoble havia caigut a les seves mans el 1453. La seva política se centrà infructuosament a convocar una croada contra els turcs.² Papa estranger, Calixt s'envoltà de servidors procedents de la corona catalanoaragonesa i vetllà per la promoció dels seus nebots: Pere Lluís de Borja fou nomenat capità general de l'exèrcit pontifici, però morí prematurament el 1458, i Roderic de Borja (el futur papa) fou nomenat cardenal i vicecanceller pontifici, se-

* Adreça de contacte: Eulàlia Duran i Grau. Institut d'Estudis Catalans (IEC), Secció Històrico-Arqueològica. Carme 47. 08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel. +34 932701628. E-mail: iieb@elsborja.org

guint una pràctica habitual en la història pontificia. Calixt III exercí els seus càrrecs de forma discreta, però eficaç, i posà els fonaments de l'ascens social de la seva família. Alguna anècdota més o menys llegendària pretén explicar aquest enlairament per una intervenció divina en la seva carrera. Per exemple, encara nen, sant Vicent Ferrer li hauria predit que acabaria sent papa i que el canonitzaria a ell. I així fou. Fou el gran impulsor de la família però la seva figura quedà sempre al marge dels atacs dels seus successors.

Roderic de Borja (1431-1503), papa amb el nom d'Alexandre VI, el segon papa Borja, és ja una personalitat més complexa i sobretot controvertida.³ Gràcies al seu oncle Calixt III, començà a acumular càrrecs: a més de cardenal i vicecanceller de la cúria romana (1456 i 1457), fou comissari de les tropes pontificies i aconseguí, entre d'altres beneficis i dignitats, l'abadia de Subiaco i l'administració dels bisbats de Girona, València, Cartagena i Mallorca. Fou considerat un dels cardenals més rics de l'època. En morir Calixt el 1458, no abandonà Roma llevat del breu període de la seva legació diplomàtica el 1472-1473 a la península Ibèrica en què visità solemnement la seu valenciana, que presidia des del 1458.

Com a papa intentà, sense gaire èxit, d'aplicar la reforma eclesiàstica, sobretot a la mort del seu fill Joan el 1497. Dugué a terme algunes accions testimonials a favor de la croada contra el turc o de l'evangelització amb la tramesa de Bernat Boil al Nou Món. Respecte a les noves terres descobertes, en una de les butlles conegudes com a butlles alexandrines (1493), confirmava el domini de la Corona de Castella sobre les terres descobertes al primer viatge de Cristòfor Colom.⁴ Acolli els jueus expulsats d'Espanya en contra de la voluntat dels Reis Catòlics.⁵ Per raons més polítiques que no eclesiàstiques s'enfrontà amb Girolamo Savonarola, que havia convertit Florència, a la caiguda dels Mèdici, en una república democràtica i teocràtica alhora, i l'excomunicà; jutjat per la Senyoria, fou cremat per heretge a la plaça de Florència el 1498.⁶ El 1500 celebrà solemnement el Jubileu, fet que s'ha vist com l'inici urbanístic de la Roma moderna transformant-la en una fusió de ciutat santa i d'antiga ciutat imperial. Va protegir algunes universitats,⁷ en especial la de València, i s'envoltà d'humanistes, que premià amb dignitats o amb càrrecs a la seva cúria,⁸ però va destacar sobretot pel mecenatge artístic.⁹

Des del punt de vista polític, intentà mantenir l'equilibri peninsular. Itàlia es trobava dividida essencialment en quatre grans unitats: al nord el ducat de Milà i la república de Venècia, al centre els Estats Pontificis i al sud el regne de Nàpols. L'amenaça externa venia de part de les dues grans potències de Castella-Aragó i de França, que cobajaven el regne de Nàpols i el ducat de Milà. Aquesta amenaça explica bona part del joc polític fluctuant d'Alexandre entre aquestes dues monarquies, i justifica la seva política intervencionista a Itàlia. Els onze anys del pontificat van ser marcats, doncs, per aliances i distanciaments amb els diferents blocs que es formaven a Europa

per enfrontar-se a l'agressiva política de Carles VIII i de Lluís XII de França per decantar-se finalment per una política profrancesa. Aquests afers de política internacional són indistingibles de les baralles amb els senyors feudals que envoltaven els Estats Pontificis o que tradicionalment es disputaven el control de Roma i el papat (Colonna, Orsini, Della Rovere, Sforza, etc.). Per contrarestar els cardenals contraris i per tal d'aconseguir fons per subvencionar les campanyes militars, Alexandre optà per crear cardenals afins, la majoria procedents de la Corona d'Aragó. Durant el seu pontificat el nombre de cardenals passà de 24 a 45 i el percentatge d'italians passà del 90% al 60%. No és estrany que aquesta política li creés nombrosos enemics.

Amb tot, l'aspecte més controvertit fou l'ostentosa promoció dels seus fills. El cardenal Roderic de Borja havia tingut un mínim de nou fills, reconeguts per aquest i legítimats. Els tres primers (Pere Lluís, Jerònima i Elisabet) són de mare o mares desconegudes; per a Pere Lluís (vers 1468-1488), el primogènit, creà el ducat de Gandia, el gran patrimoni borgià a la Corona d'Aragó. De Vannozza (Giovanna) Cattanei, una matrona romana molt emprenedora i discreta, tingué quatre fills: Cèsar (1475-1507), dedicat d'entrada a la carrera eclesiàstica; Joan (vers 1478-1497), segon duc de Gandia (per mort del seu germanastre Pere Lluís); Lucrecia (1480-1519), peça clau de la política matrimonial del papa, i Jofré (nascut vers 1481/1482), casat amb una filla il·legítima del rei Alfons II de Nàpols, matrimoni pel qual esdevingué príncep de Squillace. Coneixem encara dos fills més d'Alexandre, nascuts durant el pontificat: Joan, duc de Nepi i de Camerino (1498?-1546), conegut com «l'infant romà» (sobre el qual es va escampar el rumor que era fill incestuós de Lucrecia i Alexandre), i Roderic, clergue (nascut vers 1503 i mort el 1527).¹⁰

Que els cardenals tinguessin fills era un fet força habitual a l'època anterior al Concili de Trento. El dietarista municipal de Barcelona consignava oficialment l'arribada del segon duc de Gandia a la ciutat amb aquestes paraules: «Aquest die entrà en la platge de Barcelona lo duch de Gandia, fill de nostre Sant Pare Alexandre.»¹¹ El papa no se n'amagava i el fet no escandalitzava a ningú. En el cas dels fills tinguts durant el seu pontificat ja es comportà de manera més ambigua. Hi havia però un ingredient que causava animadversió: i era la seva obsessió per col·locar els fills atorgant-los territoris i títols, i l'ostentació que en feia, al mateix Vaticà. I proliferaren les crítiques dels contemporanis a la ràpida ascensió d'una família estrangera que havia basat la seva fortuna en la carrera dins l'Església.¹²

Val la pena deturar-nos ara en dos dels fills més famosos: Cèsar i Lucrecia. Cèsar Borja és la personalitat més brillant i controvertida dels Borja.¹³ Nasqué a Roma el 1475. Destinat a la carrera eclesiàstica i seguint el costum familiar, des dels set anys acumulà beneficis i dignitats eclesiàstiques: el 1482 era protonotari apostòlic, canonge de València i ardiaca de Xàtiva, el 1491 bisbe de Pamplona

na. Tingué com a preceptors el mallorquí Esperandéu Espanyol, poeta en llatí, i el futur cardenal Joan Vera. Estudià a Perusa i cursà dret civil i canònic a Pisa. En ser elegit papa Alexandre VI, Cèsar el succeí en l'arquebisbat de València (1492) i fou nomenat cardenal el 1493. Poc inclinat a la carrera eclesiàstica, hi renuncià el 1498 i assumí la capitania general dels exèrcits pontificis. Inicià una campanya d'aproximació al nou rei de França que culminà en un viatge a la cort francesa on es firmà el seu casament amb Carlota d'Albret, germana del rei Joan de Navarra. Entre d'altres títols, el rei de França li concedí el comtat, després ducat, de Valentinès al migdia de França. Amb l'ajuda francesa recuperà una part dels territoris pontificis, la Romaniaa a les Marques, foragitant-ne els senyors d'algunes ciutats feudatàries de la Santa Seu. L'eficàcia militar de Cèsar i els seus exèrcits esdevingué llegendària, encara que sembla que el joc diplomàtic fou tant o més eficaç que la força de les armes. La campanya culminà amb l'entrada triomfal de Cèsar a Roma el febrer del 1500 on rebé el títol de duc de la Romaniaa.¹⁴ Les incursions militars a aquesta regió continuaren els anys 1500-1502, i amenaçaren la Toscana: la Signoria florentina envià Maquiavel com a ambaixador davant del duc; els seus informes, i sobretot els comentaris que en faria a *Il príncipe*, assentaren bona part de la imatge de Cèsar per als segles posteriors.¹⁵ El duc alternà les campanyes militars amb estades a Roma, des d'on reorganitzà l'administració de la Romaniaa, governada a través de lloctinents i on intentà implantar mesures fiscals i monetàries centralitzadores. Encomanà a Leonardo da Vinci que projectés una sèrie de grans construccions hidràuliques per tal de canalitzar el riu de Cesena fins al mar. Se'n conserven els dibuixos però les obres no foren realitzades.¹⁶ S'ha volgut veure en la política de Cèsar una intencionalitat que en faria un precedent de la unitat italiana: aquesta teoria alimentada en època de Garibaldi i posteriorment en època feixista ha estat descartada recentment per Enrico Angiolini (2003): seria fruit de la ideologia d'aquesta època però inversemblant aplicada als primers anys del segle xv en què Itàlia estava dominada per barons feudals i en què el concepte de territorialitat encara no existia. Podríem fer un paral·lisme amb el tractament que han rebut els Reis Catòlics per determinada historiografia castellana.

La mort d'Alexandre l'estiu del 1503 suposà l'inici del declivi de la carrera de Cèsar, que en bona part es nodria de les arque pontificals. Malalt ell mateix, aconseguí influir en el conclave perquè nomenés un papa neutral, Pau III Piccolomini, que moriria, però, poques setmanes després. El seu successor, el bel·licós Juli II della Rovere, antic enemic d'Alexandre, no renovà la capitania general de Cèsar i decidí annexonar la Romaniaa directament al patrimoni de l'Església. Cèsar es rendí al papa el 1503; fet presoner a Roma, aconseguí fugir a Nàpols. Arrestat pel Gran Capità (1504),¹⁷ fou enviat com a presoner als castells de Chinchilla (Múrcia) i la Mota (Medina del Campo), d'on el 1506 s'escapà i féu cap a Navarra, on es posà al servei del seu cunyat, el rei consort Joan (Albret), per aca-

bar amb els bàndols navarresos; morí en una escaramussa militar a Viana, el març del 1507, ara fa cinc-cents anys, actuant com a capità general de les tropes del rei. Deixava una filla de Carlota d'Albret, Lluïsa, i alguns fills il·legítims, dels quals tingué cura la seva germana Lucrècia.

Lucrècia Borja¹⁸ havia nascut probablement a Subiaco, l'abril del 1480, i s'havia criat a Roma sota la tutela de la seva parenta Adriana del Milà, en companyia, entre d'altres, de Giulia Farnese, la *bella Giulia*, nova amant d'Alexandre VI. Les negociacions per a unions que no van arribar a bon port i els seus matrimonis, reflecteixen els contextos i els objectius polítics del seu pare. El febrer del 1491, l'aleshores encara vicecanceller pensà entroncar a través d'ella amb l'alta noblesa valenciana, però el novembre del 1492 Alexandre, ja papa, convertí Lucrècia en una peça del seu joc polític a Itàlia, i la facultà per exercir algun càrrec, com el de governadora de Spoleto.¹⁹ Apareixia sovint al costat del seu pare en cerimònies públiques, i, cosa que escandalitzava el mestre de cerimònies i dietarista Johannes Burckard, en absència d'aquell, residia a les habitacions pontificies, i se li permetia obrir-li la correspondència i convocar els cardenals en cas de necessitat.

El primer casament de Lucrècia fou amb Giovanni Sforza, senyor de Pesaro, per assegurar l'aliança amb el duc de Milà, Ludovico Sforza il Moro. Les noces se celebraren el 1493 al Vaticà amb tota solemnitat. La unió va durar poc: el matrimoni fou anul·lat amb l'argument que no havia estat consumat. I és que el papa es decantava a favor de la dinastia aragonesa de Nàpols. Com a resultat d'aquest apropament el juny del 1498 se signaren els capítols matrimonials de Lucrècia amb Alfons d'Aragó, fill del difunt rei Alfons II, que duia el títol de duc de Bisceglie. D'aquesta unió nasqué el seu fill Roderic. Poc abans, el mateix 1498, se situa el naixement de Joan, el misteriós *infans romanus*, futur duc de Nepi, que hom ha considerat bé fill de Lucrècia i d'un servidor, bé de Cèsar o d'Alexandre i d'una dona anònima (com indiquen dues butlles del 1501) o bé fill incestuós de Lucrècia i el seu pare.

El nou gir de la política del papa, aquesta vegada cap a França, davant la nova amenaça d'incursió francesa, posà en perill la vida del marit de Lucrècia a Roma, i aquest fou finalment assassinat el 1501, sembla que seguint ordres de Cèsar. El desembre d'aquest any s'acordà un nou matrimoni de Lucrècia, ara amb l'hereu del ducat de Ferrara, Alfons d'Este, futur Alfons II. Aquesta unió, que costà molts diners davant les reticències del duc Hèrcules de Ferrara que no aconseguia esbrinar l'origen nebulós de la família, aportà als Borja el desitjat prestigi aristocràtic italià i una aliança favorable a les ambicions de Cèsar aleshores en plena campanya a la Romaniaa.

Lucrècia havia sortit de Roma el 1502 per instal·lar-se a la cort ducal dels Este i ja no va tornar mai més a la ciutat. La historiografia d'arrel romàntica ha interpretat els anys a Ferrara com un retir aburgésat que la salvà de la caiguda dels Borja. La mort d'Alexandre deixà Lucrècia en una situació delicada, davant de la campanya de descrèdit con-

tra la família, tot i que la relació amb els Este la'n mantingué relativament al marge. Quan Cèsar fou empresonat, Lucrecia intercedí a favor seu davant de diverses autoritats, entre les quals hi havia el seu sogre Hèrcules d'Este, que contemplà la possibilitat d'una tornada de Cèsar a la Romanya. Amb tot, aquests anys són lluny de constituir un recer: en heretar el seu marit el ducat com a Alfons II, Lucrecia esdevingué duquessa de Ferrara (1505). El 1508 naixia el seu fill i futur duc Hèrcules. La cort es veié sacsejada per les dissensions familiars entre Alfons i els seus germans i germanastres, dissensions novel·lesques motivades per l'avidesa de poder, de gelosia i de passió amorosa. L'ambició de Venècia i del papat —Juli II i Lleó X— d'incorporar el ducat de Ferrara als Estats Pontificis, féu que el duc, creat gonfalonier de l'exèrcit de l'Església el 1509, es veiés immers en contínues guerres, durant les quals Lucrecia exercí com a lloctinent; Alfons recuperà el ducat, però perdé part del seu territori davant del papa Juli II.

Lucrecia es voltà d'un grup de cortesans, alguns d'ells humanistes, com el venecià Pietro Bembo, que li dedicà la seva obra *Gli Assolani*.²⁰ S'ha conservat la correspondència amorosa, més o menys platònica entre els dos, en italià.²¹ Un humanista local²² que feia d'intermediari fou trobat mort en un dels carrers de Ferrara amb sospita d'una possible intervenció del duc. Eliminar les persones que feien nosa era una política corrent a la Itàlia de l'època. Mantingué també relació politicoamorosa amb el marquès de Màntua, Francesco Gonzaga, marit d'Isabel d'Este, la seva cunyada; aquest l'ajudà en les tasques de govern de Ferrara en absència del duc.²³

Les complicacions del darrer part —tingué en total set fills— portaren Lucrecia a la tomba el 1519. S'ha parlat d'una evolució espiritual dels darrers anys cap a una vida més devota, cosa que testimoniarien les seves fundacions religioses —convents per educar els fills d'ella i de la seva dama de companyia i íntima amiga Àngela Borja, parenta seva—,²⁴ i una carta modèlica plena de resignació i d'humilitat al papa Lleó X quan ja li quedava poc temps de vida. S'ha contraposat la seva etapa romana, model de crueltat, de cinisme, de luxúria, amb la de Ferrara, on portà una vida més tranquil·la i segons alguns fou i és encara considerada una santa. Des de Gregorovius (1874) persisteix la idea que fou una víctima a les mans de Cèsar i d'Alexandre VI.

La família desaparegué de fet d'Itàlia amb la mort de Lucrecia. Però sobrevisqué al regne de València amb els ducs de Gandia.²⁵ Tingué un inici desgraciat: Pere Lluís, el primer duc, morí prematurament. El succeí el seu germanastre Joan de Borja, que es casà amb María Enríquez, el 1493, unió que segellava la connexió entre la família i el rei Ferran II el Catòlic. Roderic, ara com a papa Alexandre VI, estigué sempre molt atent a tot el que succeïa a Gandia. Ja arran del viatge del nou duc des de Roma a Barcelona, no s'estava d'aconsellar-lo minuciosament —en català— sobre diversos aspectes del seu comportament. El jove duc sembla que no es prengué gaire seriosa-

ment les recomanacions del pare perquè portà una vida poc apropiada al seu rang a Barcelona. El seu germà Cèsar li recriminà que anés per les teulades empaitant gats.²⁶ Tanmateix el duc no visqué massa anys: cridat a Roma, el 1497 fou assassinat, sembla que per ordre de Cèsar que es preparava el seu nou camí civil.

Arran de la mort del papa Alexandre el 1503, la branca valenciana dels Borja esdevingué autònoma del Vaticà. La regència de la duquessa vídua María Enríquez prengué una direcció hispànica: assegurà la successió del seu fill Joan i es posà sota la tutela de Ferran el Catòlic. Ingressà finalment al convent de Santa Clara de Gandia, d'on va ser abadesa. Amb el seu fill Joan, quart duc de Gandia (1497-1543), es reprengueren i s'accentuaven els contactes amb la cort castellana; el duc col·laborà militarment i econòmicament amb l'emperador Carles en la guerra de les Germanies, i el territori ducal esdevingué camp de batalla: el 1521 fou derrotat per l'exèrcit agermanat, que li destruí el palau, arxiu inclòs.²⁷ El seu fill Francesc de Borja, cinquè duc i futur sant, continuà la vinculació amb la monarquia i fou virrei de Catalunya.²⁸ Posteriorment, en fer-se jesuïta, passà el ducat al seu fill Carles de Borja, que hi donà un nou impuls en unir-se matrimonialment amb l'hereva dels veïns comtes d'Oliva.

La gestió del nou ducat borgià corregia la fragmentació del període anterior amb una tendència a la unitat jurisdiccional, a través de la compra de petits senyorius i la inversió d'importants quantitats de diners en la compra de censals, activitat que convertí el llinatge en creditor de ciutats, viles i particulars dels seus territoris. La base econòmica del ducat de Gandia era el conreu de canyamel i l'explotació dels trapigs o molins de sucre amb mà d'obra, majoritàriament morisca.²⁹

La cort dels ducs de Gandia, a diferència de la dels comtes d'Oliva més literària, respirava més aviat una atmosfera d'espiritualitat franciscana. El duc Joan de Borja, el pare de sant Francesc deixà, en morir, una biblioteca amb 280 títols, la meitat dels quals eren llibres religiosos dins la línia franciscana, però també hi figuraven 27 obres d'Erasme i onze de Lluís Vives. Es dedicà al mecenatge envers alguns professors universitaris i fomentà la conversió dels moriscs. Tot aquest ambient no vol dir que els ducs no intervinguessin en bandositats quan s'esqueia i es veiessin implicats en crims familiars seguint la tradició dels seus avantpassats a Roma.³⁰ Durant el govern del duc Carles de Borja (1550-1592) trobem les primeres lloances explícites a membres de la família Borja: Jorge de Montemayor lloa algunes dames d'aquest llinatge.³¹ Gaspar Gil Polo lloa Calixt III, Alexandre VI, Cèsar Borja i altre membres posteriors del ducat de Gandia.

HISTORIOGRAFIA

Gràcies a l'impacte de l'obra de Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860), va augmentar l'interès per la cultura del Renaixement italià, interès que

aleshores dominà Europa. El nou interès promogué la recerca als arxius i procurà deixar al marge la llegenda. La historiografia romàntica recuperà molts documents i assemblà les bases per a estudis rigorosos al llarg del segle xx. Arreu foren publicats documents inèdits extrets dels grans arxius, en especial del Vaticà i dels ducs d'Osuna.³² Pel que fa el papa Alexandre VI, cal citar en primer lloc la monumental *Història dels papes*³³ de Ludwig von Pastor (1854-1928), traduïda a gairebé totes les llengües, en la qual aprofità documentació de l'Arxiu Secret del Vaticà (recentment obert a la investigació) i d'uns 230 arxius europeus. Davant la proliferació de la llegenda, pretenia contrarestar-la basant-se en els fets. Igualment, l'historiador belga Peter de Roo (1839-1926), militant catòlic, publicava el 1924³⁴ en cinc volums nous materials sobre el papa. Ja a mitjan segle xx, en la línia de Roo, i a casa nostra, podem citar la reivindicació d'Elías Olmos y Canalda,³⁵ que publicà alguns valuosos documents inèdits cedits per Lluís Cerveró (1955). El mateix Miquel Batllori dedicà al papa el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia de la Història (1958).³⁶

La historiografia romàntica també posà de moda el gènere literari de la biografia, històrica i literària que, per fugir també de la llegenda antiborgiana, inicià la incursió als arxius, especialment els notarials, i fomentà l'estudi de la correspondència diplomàtica i privada. L'iniciador d'aquest corrent fou l'escriptor i historiador protestant Ferdinand Gregorovius (1821-1891), que, alhora que escrivia la seva obra magna sobre la ciutat de Roma a l'època medieval,³⁷ publicava també entre el 1856 i el 1877 uns excel·lents llibres de viatges³⁸ que demostren que era un bon coneixedor de tota la geografia italiana i un bon escriptor. Ja en plena maduresa, publicà el 1874 la biografia de *Lucrezia Borgia*.³⁹ Tingué un gran èxit, fou una de les primeres temptatives de rehabilitació històrica d'un membre de la família Borja i donà a aquest corrent un impuls definitiu. Utilitzà nova informació arxivística procedent especialment dels arxius de Roma, de Mòdena i de Màntua i, amb profusió, les cròniques coetànies, detallisme narratiu que impregna tota l'obra. Des del primer moment esdevingué una obra de referència sobre la matèria i s'ha convertit en un clàssic que es reedita o tradueix periòdicament. Les aportacions de Gregorovius han estat completades i puntualment rectificades, però no superades per les obres posteriors. Entre aquestes cal citar *Isabella d'Este e i Borgia* d'Alessandro Luzio (1915), la *Lucrezia Borgia*⁴⁰ de l'escriptora Maria Bellonci (1939), tantes vegades reeditada i ja un clàssic, la de Geneviève Chastenet (1993)⁴¹ i, especialment, la de Sarah Bradford (2004),⁴² que aprofita documentació procedent dels arxius de Màntua, de Mòdena i d'altres arxius italians, sobretot la correspondència de l'època.

Paral·lelament, dins la sèrie de biografies de Cèsar Borja cal destacar l'obra *Cesare Borgia: A Biography* de William Harrison Woodward publicada el 1913 amb una clara i explícita intenció de fer una obra històrica crítica contra el tractament partidista o romàntic del tema aleshores en-

carà vigent. Obra encara de referència tingué nombrosos continuadors, sobretot anglesos. Com és el cas de Sarah Bradford.⁴³

Pel que fa la llegenda, i amb motiu dels cinc-cents anys de l'elecció d'Alexandre VI, se celebrà el 1992 en la petita ciutat alemanya Schwäbisch Hall un congrés sobre els Borja⁴⁴ organitzat per Marion Hermann-Röttgen, historiadora especialitzada en la llegenda borgiana i a qui devem els primers estudis distanciat i objectius sobre aquesta matèria literària (1992).⁴⁵ D'entre les aportacions al congrés destaca per la seva envergadura i novetat la de Marià Carbonell i Buades sobre el mecenatge de Roderic de Borja.⁴⁶

Darrerament, la celebració del V centenari del pontificat d'Alexandre VI ha promogut nombrosos estudis sobre el papa Borja. En especial els sis congressos organitzats per l'associació Roma nel Rinascimento⁴⁷ entre el 1999 i el 2001 i que representen un avanç important en l'estudi dels Borja: *Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI*;⁴⁸ *De València a Roma a través dels Borja*;⁴⁹ *Principato ecclesiastico riuso dei Classici. Gli humanisti e Alessandro VI*;⁵⁰ *La fortuna dei Borgia*;⁵¹ *Le rocche alessandrine e la rocca di Cività Castellana*;⁵² *Alessandro VI. Dal Mediterraneo all'Atlantico*⁵³ i *Reflessioni per un pontificato*.⁵⁴

Cal tenir també en compte congressos no dedicats específicament als Borja però sí en part. És el cas del congrés internacional *Roma e la Spagna. Crogiolo della cultura europea nell'età moderna*, celebrat el 8-12 de maig del 2007 organitzat per la Sociedad Estatal para la Acció Cultural Exterior. Dedicà un dels temes a *I Borgia e i Re cattolici: la configurazione della presenza spagnola a Roma*: «La Corona d'Aragona e i Borgia» per Bruno Figliuolo (Universitat d'Udine) i «La Corona di Castiglia e i Borgia» per Julio Valdeón (Universitat de Valladolid).

Ferrara ha celebrat també el 2002 la figura de Lucrecia Borja com a duquesa de Ferrara i el seu temps amb una sèrie d'actes, exposicions i publicacions per diverses institucions de la ciutat en especial per l'Istituto di Studi Rinascimentali de Ferrara, que ha dedicat al tema alguns articles interessants de la seva revista *Schifanoia*.⁵⁵ És d'interès *Lucrezia Borgia «La beltà, la virtù, la fama onesta»*.⁵⁶ Sobre Cèsar Borgia com a duc de la Romanya, és molt interessant el volum miscel·lani *Leonardo, Machiavelli, Cesare Borgia. Arte, Storia e Scienza in Romagna 1500-1503*, publicat el 2003.

València, a més de celebrar l'any jubilar d'Alexandre VI amb l'esmentat Congrés adherit a la sèrie organitzada per l'associació Roma nel Rinascimento, *De València a Roma a través dels Borja* (2000), ja havia organitzat actes des del 1992 amb motiu dels cinc-cents anys de l'elecció de Roderic de Borja com a papa Alexandre VI. El promotor dels diversos actes fou Miquel Batllori. N'és un exemple la publicació de la versió catalana dels *Documenti inediti sulla famiglia e la corte di Alessandro VI* de Mario Menotti (1917) a cura de Miquel Batllori i de Ximo Company (València: 1992), corregida i actualitzada i que conté

un extens i innovador estudi de Marià Cabonell («Sobre la iconografia de l'apartament Borja del Vaticà»); el volum 17 de la revista *Afers* que aplega els estudis del congrés dedicat als Borja celebrat a Alemanya presentat per Miquel Batllori (Catarroja, 1994); la celebració del *I Simposi Internacional sobre els Borja, L'Europa renaixentista* el 1994 (València, 1998), que aporta un estat de la qüestió dels principals temes borgians; el volum miscel·lani publicat per la Generalitat Valenciana, *Els temps dels Borja*, també amb la participació de M. Batllori (València, 1996). Cal afegir igualment els catàlegs de les exposicions *Xàtiva, els Borja: una projecció europea*, *Xàtiva*, 1995 i *Sucre i Borja. La canyamel dels ducs* (Gandia, 2000), amb aportacions noves sobre el tema. I l'*Estudio sobre los Borja*, conferències pronunciades el 2001 en el Cicle de l'Any dels Borja, publicades per la Real Academia de Cultura Valenciana (València, 2002).

Un esment a part mereix la contribució de Miquel Batllori a l'estudi de la família Borja. La major part de les seves investigacions estan recollides al volum IV de la seva *Obra Completa* (València, 1994). Posteriorment ha publicat una sèrie de cartes inèdites a *De València a Roma. Cartes triades dels Borja* (Barcelona, 1998). En realitat Miquel Batllori ha estat el gran promotor dels estudis sobre els Borja i la seva participació ha estat constant en tots els congressos sobre el tema, en pròlegs d'exposicions i publicacions. Ell reconeix sempre que la iniciativa prové de la tasca arxivística duta a terme per Lluís Cerveró (1902-1983) en els arxius valencians. Les seves abundants fitxes sobre documentació històrica i cultural, que inclouen els Borja, es poden consultar a l'Arxiu del Regne de València. A l'Arxiu Històric dels Jesuïtes de Catalunya es conserva un fragment de proves d'una *Genealogia documentada de los Borjas. Siglos XII-XVI* de Cerveró i un estudi preliminar de Batllori (Roma, 1969) que no progressà,⁵⁷ però que es pot considerar un precedent del primer volum de la sèrie *Diplomatari Borja* que publica l'IEEB.⁵⁸ L'any 2005 ha aparegut la primera biografia del papa Calixt III de Miquel Navarro, que aporta molta documentació nova i ha esdevingut una obra clàssica de consulta.⁵⁹

El 2007 s'ha celebrat el cinquè centenari de la mort de Cèsar Borja. Per aquest ha tingut lloc a València i a Gandia el 21-23 de novembre el II Simposi Internacional sobre *Els Borja: els fills del senyor Papa*, organitzat per l'Institut Internacional d'Estudis Borgians. Ha tractat sobre «Història i cultura escrita», «Mecenatge i representació: la imatge dels Borja» i ha acollit una taula rodona sobre la «Documentació borgiana en arxius europeus», a més d'alguns actes alternatius. És una de les activitats de l'Institut, que darrerament duu a terme una sèrie de publicacions sobre documentació borgiana ja esmentada (*Diplomatari Borja*), d'obres clàssiques sobre els Borja («Biblioteca Borja») i la web (www.elsborja.org) que aporta més informació bibliogràfica recent així com també sobre filmografia borgiana. Té en preparació publicar, a més de les altres seccions ja en xarxa, una revista sobre temàtica borgiana.

LA LLEGENDA

Fins ara la realitat dels fets. Però la interpretació d'aquests ja és una altra cosa i pot crear de manera paral·lela una història imaginària i fantasiosa que pretén explicar fets insòlits o difícils de creure i difon una imatge pública que pot arribar a tenir una significació històrica més gran que no la pròpia situació real, sovint més complexa. La interpretació és subjecta a uns condicionaments generals que cal tenir en compte.

El papat arrossegava des de l'època medieval mala fama, sobretot entre els corrents religiosos reformadors. El Cisma de l'Església havia conreat aquest clima i les ànsies de reforma s'incrementaven amb el temps. Les crítiques contra el papat i en general la corrupció de l'Església eren freqüents: les acusacions de simonia, abusos, tràfic d'influències, moral laxa, ostentació de riquesa, estaven a l'ordre del dia. El retorn a Roma dels papes d'Avinyó no resolgué, sinó més aviat accentuà, molts d'aquests defectes. Els corrents reformadors protestants i catòlics com els erasmistes en farien el blanc de les seves acusacions. I Roma, que ja no assistia a les solemnes coronacions dels emperadors germànics, retornà a l'antiga esplendor gràcies a la coronació dels papes, les llargues i solemnes celebracions litúrgiques, la riquesa dels ornaments, l'ostentació de la riquesa al Vaticà i els palaus cardenalícis. Tot plegat havia transformat Roma en una ciutat eclesiàstica i cortesana.

Des del punt de vista polític, al segle xv, els papes havien pretès convertir la seu pontifícia en una mena de monarquia hereditària o, almenys, consolidada: d'aquí el nepotisme exercit en el nomenament de cardenals entre els familiars per tal d'assolir-ho. Fou una política aplicada ja pel primer papa Borja, Calixt III, i continuada pels seu nebot Roderic de Borja, cardenal i després papa, el qual fou en això un gran expert i rivalitzà, en pla d'igualtat i amb filigrana vaticana, amb les grans famílies romanes que seguien la mateixa política. La necessitat de comptar amb nebots o fills per assegurar la fidelitat, les aliances i la successió, com ho feien les monarquies europees, podria explicar la proliferació de fills de papes, al marge o a més de la possible concupiscència, aspecte que, en tot cas, no fou privatiu dels Borja. Però aquesta pretensió resultava poc segura —el nomenament de fills propis no assegurava tampoc la continuïtat de la família a la seu pontifícia— i era cara, perquè calia comprar els vots dels cardenals per ser elegit papa. Per això, a la llarga, seria abandonada.

La situació administrativa era un altre punt fonamental: la burocràcia es trobava en plena expansió a totes les corts europees i, igualment, al Vaticà davant la necessitat de recobrar el perdut control dels territoris pontificis; perquè des de l'absència dels papes de Roma durant el Cisma, poderoses famílies s'havien anat apoderant de parcel·les locals de poder, famílies no sempre dòcils a les exigències, fonamentalment crematístiques, de la Santa Seu. L'activitat d'aliances polítiques calia que fos comple-

mentada així amb l'activitat militar, que passà a primer pla, amb la mirada no solament a Itàlia sinó a tot Europa, en una època de formació dels estats moderns.

La moral privada s'havia vist igualment afectada, tot i que aquest no era un fet exclusiu del Vaticà sinó de tota l'Església. El celibat no era seguit amb gaire rigidesa i era freqüent que els eclesiàstics tinguessin fills. Cal recordar que el seguiment d'una carrera eclesiàstica no era una opció lliure ni vocacional: el fill segon estava obligat a seguir-la. No escandalitzava tampoc a ningú, però en el cas d'alts eclesiàstics es demanava una certa discreció. D'altra banda aquests es comportaven en tots sentits com uns veritables senyors feudals obligats a defensar els seus patrimonis amb les armes, si calia, com ho feien les monarquies i la noblesa en general.

A més de tots aquests condicionaments generals, tres factors —entre d'altres— contribuïren a centrar les crítiques en la família Borja: el fet de ser *estrangera*, el fet de ser *rica* i el fet d'*haver reeixit a establir un domini real* a tot Itàlia en detriment dels senyors establerts. L'anomenada llegenda negra anti-Borja nasqué arran del famós diari del propi mestre de cerimònies d'Alexandre VI, Johannes Burckard, i anà prenent cos, amb elements nous, com el de considerar que la riquesa i l'èxit del papa Alexandre només eren explicables per un pacte amb el diable o considerar-lo encarnació del mateix diable o Anticrist. Efectivament, els Borja van tenir una mala imatge, especialment a Itàlia, ja durant el pontificat d'Alexandre VI —sabem que ell no feia cas de les acusacions i que més aviat hi feia broma. A més de ser estranger, el poder i la riquesa que va acumular fomentà l'enveja i el temor dels diversos prínceps italians, en especial d'aquells que eren teòricament vassalls del pontífex. El comportament familiar del papa d'intentar utilitzar els seus fills per crear un regne a Itàlia i consolidar la seu pontificia dins la família ajudà a crear enemistats. I si bé els papes anteriors també tingueren fills,⁶⁰ Alexandre VI en tingué almenys nou de legítims i seguint la conducta del seu predecessor Innocenci VII, celebrà pomposament els natalicis, les noces i els enterraments d'aquests a les mateixes estances del Vaticà, i això sí que ja era una novetat. Tot això generà en els cercles diplomàtics italians interpretacions diverses no gens favorables, però sempre amb un rerefons polític i sovint propagandístic. I aviat s'hi sumaren els partidaris de l'abolició dels Estats Pontificis com els erasmistes i, en major grau, els propagandistes protestants que serien els que consolidarien la coneguda llegenda negra dels Borja. Per als reformistes feia temps que Roma —aleshores només comptava el Vaticà— era considerada un lloc d'abominació, una Babilònia, i els papes, uns anticristos.⁶¹

Ja sabem que la llegenda negra dels Borja es consolidà arran de la mort d'Alexandre VI el 1503. El responsable primer fou el mateix dietarista pontifici Johannes Burckard a partir de la terrorífica descripció de la mort del pontífex, enverinat, segons ell. La tarda del primer dia de les exèquies, el cos del papa, segons un beneficiat de Sant Pere que li ho explicà, sofrí una gran transformació:

«Va créixer la lletjor i la negror de la seva cara, de tal manera que, cap a les onze de la nit, quan el vaig veure, la seva cara era com un drap o una móra d'allò més negra, tota plena de color morat, el nas molt gros, la boca grosíssima; dins la boca, la llengua era el doble de gran i li sobrepassava els llavis; la boca era oberta i tan horrible que ningú que hi veies no hagués dit mai que pogués haver-n'hi una d'igual. Al vespre, més tard de les dotze de la nit, el papa va ser dut d'aquest lloc [darrere les reixes de l'altar major del Vaticà] cap a la Capella delle Febbre, i fou posat al costat del mur, en l'angle a l'esquerra de l'altar, per sis camàlics que reien i blasfemaven ja fos contra el papa, ja fos en menyspreu del cadàver, i per dos mestre fusters, que varen fer la caixa massa estreta i massa curta: li tallaren una part de la mitra i el cobriren amb aquell tapís antic, i el pitjaren amb els punys i amb força per tal que entrés a la caixa. No hi havia ciris ni cap llum ni cap prevere o persona que tingués cura d'ell.»⁶²

És evident que la truculència tenia la intencionalitat de demostrar que la transformació es devia a un càstig diví pels seus pecats i que era pres pels dimonis cap a l'infern. El text causà un gran impacte i fou un dels elements bàsics de la llegenda negra dels Borja, i també que el verí fos un ingredient sempre més lligat a la família Borja.

A més Burckard reproduí al seu *Diari* —o inventà— l'anomenada *Carta a Silvio Savelli*,⁶³ el pamflet més conegut contra Alexandre VI i la seva família, teòricament datada el 1501 però que tot fa pensar que fou posterior. El papa hi era considerat el mateix Anticrist; Lucrècia la culpable de tots els mals i Cèsar, àvid de poder per formar el ducat de la Romanya, obra del diable. El to de la carta és més aviat apocalíptic i l'autor encomana al seu interlocutor que la difongui pertot arreu de l'Imperi. Es tracta d'un veritable compendi de tots els tòpics que desenvoluparà amb el temps la llegenda negra dels Borja: prefiguració de l'Anticrist, criminalitat, luxúria. Vegem-ne en alguns fragments el to general:

«Ja no hi ha cap crim ni cap ignomínia que no es faci públicament a Roma i en la casa del pontífex. [...] Qui no sentirà horror de narrar els terribles actes monstruosos de luxúria que es cometen obertament en la seva casa, sense respectar Déu i els homes? Quants estupes, quants incests, quanta vilesa en els fills i en les filles, quanta munió de meretrius pel palau de sant Pere, quants alcavots, prostíbuls i bordells no hi ha arreu amb major vergonya?»⁶⁴

El 1509, el jove historiador Francesco Guicciardini, en les seves *Storie fiorentine* seguia el mateix to. Tot i reconèixer que fou un home molt valent i de gran judici i ànim, el fet d'haver comprat amb diners el càrrec afectà tot el seu govern; el titlla de tenir tots els vicis, dominat per la luxúria per un i altre sexe fins a arribar a l'incest amb la seva filla Lucrècia; summament avar, no per conservar,

sinó per acumular noves riqueses; al seu temps era freqüent la venda, com en uns encants, de beneficis, dispenses, episcopats, cardenats i tota mena de dignitats. Féu enverinar molts cardenals i prelats per apoderar-se de la seva riquesa. Fou de gran crueltat, ingrati envers els que l'havien ajudat. No seguia cap religió, no observava cap fe, prometia molt però només observava allò que li era útil. No tenia cura de la justícia i al seu temps Roma era una cova de lladres i d'assassins. La seva ambició era infinita.⁶⁵

A aquesta imatge s'afegí un altre element negatiu per obra del diplomàtic venecià coetani Girolamo Priuli i fou la difusió que Roderic de Borja «havia donat l'ànima i el cos al gran dimoni de l'Infern» a canvi de ser elegit papa durant el conclave del 1492. Versions del pacte foren escampades pels seguidors de Savonarola. Feia només un mes que el papa havia mort, que Francesco Gonzaga, marquès de Màntua, escrivia el 22 d'agost del 1503 des de Roma a la seva muller Isabel d'Este:

«Quan [Alexandre] estava malalt va començar a parlar. Les seves paraules foren aquestes: 'vindré, tens raó, espera't una mica'. A partir d'això aquells que coneixien el seu secret entengueren que després de la mort d'Innocenci [VIII], essent al conclave, va comprar el papat amb la seva ànima i s'acordà que el mantindria durant dotze anys. N'hi ha d'altres que afirmen haver vist set diables al seu voltant en el moment que va morir; immediatament el seu cos començà a bullir i la seva boca començà a fer bromera, com una caldera posada al foc.»⁶⁶

Era una manera d'explicar el gran poder que havia arribat a adquirir a tot Itàlia.⁶⁷

Els Borja foren també el blanc predilecte dels propagandistes protestants. És el cas de Negri da Bassano, que recollí tots els elements del pacte amb el diable i afegí que aquest s'aparegué al papa vestit de protonotari i més endavant com el mateix papa (1550).⁶⁸ Seguí la mateixa línia un altre protestant italià, Masserio, en un tractat antipapal del 1553. I sobretot l'excarmelità John Bale, exiliat protestant a Anglaterra. Però tingué major influència el luterà Johan Wolf, autor d'un gros volum il·lustrat publicat el 1600, i el calvinista francès Philippe de Mornay també, amb un impressionant volum publicat el 1611. La idea era la mateixa: «Alguns expliquen el pacte amb el diable. Que el diable treballa en les accions d'Alexandre, és clar. Tothom està d'acord que ningú no assolí mai el papat mitjançant tan malvades arts.»

Cap al 1600 el pacte d'Alexandre VI amb el diable fou incorporat a la segona versió de la llegenda de Faust en un volum del luterà Georg Rudolf Widman publicat a Hamburg el 1599. Faust hauria estat impressionat per la malaltat d'Alexandre VI, que hauria invocat el diable per primera vegada quan estudiava a Bolonya. Widman incorporà un nou insult, titllant el papa de «marrà», jueu batejat que no creia en res, motiu que ja era aplicat al papa i el seu fill Cèsar des del 1493.⁶⁹

Cèsar Borja tingué també la seva porció d'infern en la influent *Vita di Cesar Borgia detto il duca Valentino* del convers protestant Gregorio Leti publicada el 1655 a Amsterdam sota nom i impremta falsos, i reimpressa diverses vegades. El llibre acaba amb la narració de «com se sentien xiscles i veus aterridores al voltant de la tomba [de Cesar] durant un llarg període de temps», que al·ludien al fet que les seves accions havien estat les d'un diable.

Per als escriptors catòlics la figura del papa passà a segon terme i Cèsar prengué el relleu, sobretot a partir dels *Elogia* del 1551 de Paolo Giovio, bisbe de Nocera. Aquest acusa Cèsar de «nat de llavor maleïda» i d'una «increïble bestialitat». És clar que Cèsar tingué un gran defensor en Maquiavel que l'arribà a mitificar i a posar de model del príncep; a la llarga, tanmateix, Cèsar heretaria, gràcies a la difusió d'*El príncep* maquiavel·lià, la fama però també els estigmes que envoltaren la figura i les teories polítiques del diplomàtic florentí per part de certs sectors catòlics. Estigmes que passaren a engruixir la llegenda negra.⁷⁰

A la Corona d'Aragó, els escriptors fixaren també l'atenció en Cèsar Borja. L'autor principal fou l'historiador aragonès Jerónimo Zurita, en la seva *Historia del rey don Hernando el Católico*, on no s'estigué de criticar sobretot Cèsar Borja per haver-se passat al servei del rei de França enemic de Ferran el Catòlic. Els seus judicis mantenien el to dels pamflets anteriors però la intencionalitat era més política que no moral. El titllà de «fiera cruel», ple de «liviandad y grande osadía e insolencia». L'acusà amb tot luxe de detalls de matar el duc Alfons d'Aragó, marit de Lucrècia Borja (p. 150, 229). També s'estengué sobre la mort per verí del papa el 1503. I finalment va descriure la mort de Cèsar el 1507 com un càstig diví.⁷¹

Zurita fou, tanmateix, un cas aïllat. I les seves acusacions foren contestades per historiadors valencians com Gaspar Escolano en pro de la família Borja. També alguns poetes, com Gil Polo, recordaren els papes amb benevolència. I és el cas que a València no trobem cap rastre de la llegenda negra dels Borja durant el segle XVI. Possiblement el silenci es degui al gran poder dels ducs de Gandia, al qual s'afegiria a mitjan segle el prestigi de sant Francesc de Borja i de la Companyia de Jesús recentment fundada. Cal admetre que la família ha donat grans personatges en sentits diferents i d'un extrem a l'altre. I recordar que precisament sant Francesc tenia un besavi papa i un avi arquebisbe de Saragossa.⁷²

ELS BORJA COM A TEMA LITERARI

Podem dir que els Borja han tingut la seva màxima difusió sobretot a través de la literatura, en especial de la narrativa i l'obra dramàtica i posteriorment la filmografia, en connexió amb la llegenda. Deixem a part la poesia, que n'hi ha i molta, però en general humanística, cortesana, dedicada a l'exaltació dels mecenes.

La narrativa té present els Borja des del segle XVII: Tommaso Tommasi, *La vita del Duca Valentino* (1655),

l'alemany Georg Friederich Klinger (conegut sobretot per la seva obra *Sturm und Drang*), *Faust Leben* (1791), que transcorre principalment a la cort d'Alexandre VI, on fa un paral·lelisme entre Faust i el papa relacionat amb el pacte amb el diable; *Les Borgia* (1842), una de les primeres novel·les d'Alexandre Dumas;⁷³ *Angela Borgia* (1891), de l'escriptor suís Conrad Ferdinand Meyer, sobre l'apassionada cort ferraresa de Lucrecia Borja; *La Rome des Borgia*, de Guillaume Apollinaire (1913),⁷⁴ veritable compendi de la llegenda negra; *A los pies de Venus (Los Borgia)*, una de les darreres novel·les de Vicent Blasco Ibáñez (1926). Ja darrerament han evocat el tema, entre altres, Manuel Vázquez Montalbán en *O César o nada* (1998) i Joan Francesc Mira en *Borja Papa* (1997) ja menys lligats a la fantasia llegendària.

D'entre les nombroses obres dramàtiques podem esmentar des de *El gran duque de Gandia* (v. 1650), atribuïda a Calderón de la Barca;⁷⁵ *Lucrece Borgia*, de Víctor Hugo (1831)⁷⁶ obra melodramàtica que serviria de base per al llibret de l'òpera *Lucrezia Borgia*, musicat per Gaetano Donizetti i estrenat a Milà el 1834; *Das Liebeskonzil* (1895), d'Oscar Panizza;⁷⁷ *I Borgia*, de Pietro Cossa (2001); *The Duke of Gandia*, d'Algernon Charles Swinburne (1926). I aquests darrers anys *Borja, Borgia* de Manuel Vicent (1995), una mena d'acte sacramental laic.

També la filmografia⁷⁸ s'ha interessat en el tema a partir del 1908.⁷⁹ Fins a l'arribada del cinema sonor (1929), foren produïdes setze pel·lícules a Europa (la meitat italianes) i als EUA; més de la meitat amb Lucrecia Borja com a protagonista i cinc amb Cèsar Borja, les altres sobre la família. El director cinematogràfic francès Abel Gance inaugura el tema en el cinema sonor el 1935.⁸⁰ Entre les més de quaranta pel·lícules produïdes fins avui predominen també les italianes seguides de les franceses i les espanyoles. El tema predominant continua sent Lucrecia Borja, sempre en el seu aspecte més o menys diabòlic i, en general, a partir del 1968, les pel·lícules eròtiques. La darrera ha estat el film italovalencià *Els Borja*, fins fa poc en cartell a Barcelona amb Cèsar com a protagonista principal. Des del 2002 està en procés de realització la gran producció *Lucrezia* de Neil Jordan (EUA). Com a curiositat, d'entre els actors més famosos podem citar Orson Welles en el paper de Cèsar (1949)⁸¹ i Paulette Godard en el de Lucrecia (1949).⁸²

El tema Borja continua fascinant i no sembla pas en camí d'exhaurir-se. Queda encara molta documentació inèdita per estudiar.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Luis Pablo MARTÍNEZ, Jaime CASTILLO, Jorge SAÍZ. «Els orígens de la família Borja». *L'Europa renaixentista. Simposi Internacional sobre els Borja*. Ajuntament de Gandia, CEIC Alfons el Vell, 3i4, Gandia 1998, p. 39-61.
- [2] Miquel NAVARRO SORNÍ. *Calixto III Borja y Alfonso*

so el Magnánimo frente a la cruzada. Ajuntament de València, València 2003; *Calixto III*. Institut d'Alfons el Magnànim, València 2005.

- [3] Sobre Alexandre VI vegeu més endavant l'apartat d'historiografia que aporta la bibliografia essencial.
- [4] A. BARAGONA. «La polemica storiografica sulle bolle alessandrine relative alle grandi scoperte». *Miscellanea di storia delle esplorazioni*, II. Bozz, Genova 1977, p. 29-47.
- [5] Ariel TOAFF. «Alexandre VI i els jueus: Un pontífex a Roma davant l'expulsió del 1492». *L'Europa renaixentista, op.cit.*, p. 217-232.
- [6] Júlia BENAVENT. *Savonarola y España*. Centro Francisco Tomás y Valiente; UNED-València, València 2003; Júlia BENAVENT. «Las biografías antiguas de fra Girolamo Savonarola. El códice de Valencia». *Memorie domenicane*, 32 (2001), p. 63-216.
- [7] *Alessandro VI e lo stato della Chiesa. Atti del Convegno (Perugia, 13-15 marzo 2000)*, a cura de C. FROVA; M.G. NICO OTTAVIANI. Roma nel Rinascimento, Roma 2003.
- [8] Mariàngela VILALLONGA. «Alexandre VI i l'humanisme». *L'Europa renaixentista, Simposi internacional sobre els Borja (València, 25-29 d'octubre 1994)*, CEIC Alfons el Vell, 3i4, Gandia 1998, p. 95-133.
- [9] Marià CARBONELL I BUADES. «Roderic de Borja. Un exemple de mecenatge renaixentista». *Afers*, 17 (1994), p. 109-132; Mario MENOTTI. *Els Borja*. Edició a cura de M. BATLLORI, S.I. i de Ximo COMPANYY, amb un estudi de Marià CARBONELL. Bancaixa, València 1992. Vegeu especialment, l'estudi de Marià CARBONELL. «Roderic de Borja, client i promotor d'obres d'art. Notes sobre la iconografia de l'apartament Borja del Vaticà», p. 387-488.
- [10] Per a la família vegeu M. BATLLORI. *La família Borja*, Obra completa, vol. IV. 3i4, València 1994, especialment el capítol 1.1. «El llinatge Borja del segle XIII al XVI», p. 3-54, on aclareix molts punts dubtosos i desfà identificacions errònies.
- [11] Dissabte 24 d'agost del 1493. *Dietari de l'Antich Consell barceloní III (1478-1533)*. Barcelona 1894, p. 105.
- [12] Vegeu més endavant l'apartat sobre «La llegenda».
- [13] La biogràfica clàssica i de consulta encara obligada sobre Cèsar és la de William HARRISON WOODWARD. *Cesare Borgia: A Biography*. Chaman & May, Londres 1913. Edició catalana a cura de Pilar SENDRA, revisada per Maria TOLDRÀ, Biblioteca Borja, 3i4, València 2005, amb un pròleg de Júlia BENAVENT que aporta bibliografia. *Cesare Borgia di Francia gonfaloiere di Sancta Romana Chiesa, 1498-1503. Conquiste effimere e progettualità statale. Atti del convegno di studi Urbino 4-6 dicembre 2003*. Tecnostampa Edizioni. Ostria Vetere 2005.
- [14] Enrico ANGIOLINI. «La politica dei Borja in Romagna», dins *Alessandro VI e lo stato della Chiesa, Atti*

- del convegno (Perugia 13-14 marzo 2000)*, p. 147-174. Article molt innovador.
- [15] Miguel A. GRANADA. «Maquiavel i Cèsar Borja». *L'Europa renaixentista. Simposi Internacional sobre els Borja*, Gandia 1998, p. 187-216.
- [16] Leonardo, Machiavelli, Cesare Borgia: *Arte, storia e scienza in Romagna. 1500-1503*. De Luca editori d'arte, Roma 2003.
- [17] Enrique RUIZ DOMÉNECH. *El Gran Capitán, retrato de una época*. Península. Barcelona 2002. Fa un paral·lelisme entre Cèsar Borja i el Gran Capità.
- [18] Ferdinand GREGOROVIVS. *Lucrecia Borgia. Nach Urkunden uns Briefes ihrer Zeit*, 1874. Maria BELLONCI. *Lucrecia Borgia*. Arnaldo Mondadori Editore, Milà 1939, trad. catalana. *Lucrecia Borgia*. Eliseu Climent Editor, València 1992. Sarah BRADFORD. *Lucrecia Borgia*, 2004, versió castellana *Lucrecia Borgia. Una mujer extraordinaria en un mundo de conspiraciones*. Planeta, Barcelona 2005.
- [19] Johannes BURCKARD. *Dietari secret*, edició a cura de Mariàngela VILALLONGA (dir.), pròleg de Massimo MIGLIO. Eliseu Climent Editor, València 2003, p. 337.
- [20] Pietro BEMBO. *Gli Assolani*. Aldo Romano, Venècia 1505.
- [21] Pietro BEMBO, Lucrezia BORGIA. *La grande fiamma. Lettere 1503-1517*, a cura de Giulia RABONI. Archinto, Milà 2002, (edició de la correspondència, amb notes). Hug SHANKLAND. *The prettiest love letters in he world. Letters between Lucrezia Borgia and Pietro Bembo (1503-1510)*. David R. Godine, Boston 2000, traducció i prefaci de Hug SHANKLAND; gravats en fusta de Richard Shirley Smith.
- [22] El poeta ferrarès Ercole Strozzi, que féu d'intermediari entre Lucrècia i Bembo i posteriorment entre Lucrècia i Francesco Gonzaga, havia dedicat, amb el seu pare Vespasiano Strozzi, diversos poemes a Lucrècia (Strozzii, Tito Vespasiano i Ercole: *Strozzi poetae pater et filius*, Simon Cosinaeus, París 1530).
- [23] *Este a Ferrara. Una corte nel Rinascimento*. Silvana Editorile, Milà 2004, a cura de Jadranka BENTINI. *Lucrezia Borgia «la beltà, la virtù, la fama honesta»*. Gabriele Corbo, Ferrara 2002.
- [24] Eulàlia DURAN. «Quatre Àngels Borja coetànies i conspícues», *Revista Borja 1* (2006-2007), de la web de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians (IIEB): www.elsborja.org
- [25] José Luis PASTOR ZAPATA. «El ducat de Gandia: la construcció d'un espai senyorial». *Europa renaixentista, op. cit.*, p. 233-270.
- [26] José SANCHIS Y SIVERA. *Algunos documentos y cartas privadas que pertenecieron al segundo Duque de Gandía don Juan de Borja*. València 1919, p. 29-30 i 48-50.
- [27] Eulàlia DURAN. *Les Germanies als Països Catalans*. Curial, Barcelona 1982, p. 191-192.
- [28] *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius*. Excudebat Augustinus Avrial; Typis Gabrielis López del Horno, Madrid 1894-1911, vol. I-V, edició a cura de Cecilio GÓMEZ RODELES, Monumenta Historica Societatis Jesu. *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux...* Generalitat Valenciana; Institutum Historicum Societatis Jesu, València; Roma 2003, vol. VI, edició a cura d'Enrique GARCÍA HERNÁN, Monumenta Historica Societatis Jesu. Enrique GARCÍA HERNÁN. *La acción diplomática de Francisco de Borja al servicio del Pontificado 1471-1572*. Generalitat Valenciana, València 2000; Santiago LA PARRA LÓPEZ. «Francesc de Borja, duc abans que sant». *Europa renaixentista, op. cit.*, p. 271-306.
- [29] *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs, del trapig a la taula*, edició a cura de Josep A. GISBERT. Casa de Cultura «Marqués de González de Quirós» (del 21 de desembre de 2000 al 23 de febrer de 2001), Gandia 2000.
- [30] Santiago LAPARRA LÓPEZ. «Els Borja, ducs de Gandia». *Afers*, 17 (1994), p. 11-29. Joan Baptista ANYÉS. *Obra profana. Apologies, València 1545*, introducció d'Eulàlia DURAN I GRAU, edició del text llatí i traducció catalana de Martí DURAN I MATEU. UNED, RABLLB, Barcelona 2001.
- [31] Jorge de MONTEMAYOR. *Siete libros de La Diana*. València 1559.
- [32] Louis THUASNE. *Documents inédits sur les Borja tirés des Archives du Duc d'Osuna*. Ernest Lereux, París 1885.
- [33] Ludwig VON PASTOR. *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*. Friburg de Brisgòvia 1895; *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*. Friburg de Brisgòvia 1896; Friburg de Brisgòvia: 1901-1933; *Ungedruckte Akten zur Geschichte der Päpste, vornehmlich im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert. I (1376-1464)*, Friburg de Brisgòvia: Herder, 1904. *Historia de los Papas desde fines de la Edad Media*, Barcelona 1910, vol. II-VI., traducció de Ramón RUIZ AMADO. *Storia dei papi dalla fine del medioevo. I. Storia dei papi del periodo del Rinascimento (Martino V, Eugenio IV, Niccolò V, Calisto III) fino all'elezione di Pio II, II*. Desclée & C. Editori Pontifici, Roma 1894. 2a ed. 1942.
- [34] *Material for a History of pope Alexander VI, his relatives and his time*, Bruges: 1924, en cinc volums. Versió castellana parcial en *Los Borja de la leyenda ante la crítica histórica*, Academia Borja del Centro de Cultura Valenciano. València, 1952.
- [35] Elías OLMOS Y CANALDA. *Reivindicación de Alejandro VI*. València 1955.
- [36] Miquel BATLLORI. *Alejandro VI y la Casa Real de Aragón 1492-1498*. Madrid 1958.
- [37] Ferdinand GREGOROVIVS. *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, escrita entre el 1855 i el 1871, publicada a Stuttgart entre 1859-1872, traduïda a l'italià, *Storia della città di Roma nel Medioevo*.

- [38] *Wanderjahre in Italien*, 1856-1877, en cinc volums.
- [39] Ferdinand GREGOROVIVS. *Lucrezia Borgia, Nach Urkunden und Briefes ihres Zeit*, 1874; edició catalana en premsa. Maria BELLONCI. *Lucrezia Borgia, la sua vita e i suoi tempi*. Arnaldo Mondadori, Milà 1939. *Lucrezia Borja*, trad. i notes de J.F. MIRA. Eliseu Climent Editor, València 1992.
- [40] Maria BELLONCI. *Lucrezia Borgia, op. cit.*, 1939, 1960, 2000; versió catalana, 1992.
- [41] Geneviève CHASTENET. *Lucrece Borgia*. Éditions Jean-Claude Lattès, 1993 (versió castellana d'Amanda Fornis). Vergara, Barcelona 2004.
- [42] Sarah BRADFORD. *Lucrezia Borgia*, Nova York 2004; *Lucrezia Borgia*, versió castellana de Marta PINO MORENO. Editorial Planeta, S.A., Barcelona 2005.
- [43] Sarah BRADFORD. *Cesare Borgia: his live and times*. Phoenix, Londres 2001 [1976]. L'Institut Internacional d'Estudis Borgians n'ha publicat la versió catalana: *Cèsar Borja*, dins la col·lecció Bibliografia Borja. València 2005, ed. de Maria TOLDRÀ i pròleg de Júlia BENAVENT.
- [44] *Die Borgia. Eine Renaissance-Familie im Zwielficht*. Congrés organitzat per l'Ajuntament de Schwäbisch Hall i la Universitat de Stuttgart del 28 al 31 de maig del 1992. Actes publicades a *Afers*, 7 (1994), amb una presentació a càrrec de Miquel BATLLORI. El congrés oferí paral·lelament una exposició sobre el tema «La família renaixentista Borja. Història i llegenda» de la qual s'ha publicat el catàleg, la representació d'obres de teatre i de filmografia borgiana i de concerts.
- [45] Marion HERMANN-RÖTGEN. *Die Familie Borgia. Geschichte einer Legende*. Weimar: J.B.Metzler Verlag, Stuttgart 1992. N'hi ha una recensió a *Afers*, 17 (1994), p. 194-197, a cura de Heike van LAVICK.
- [46] Marià CARBONELL I BUADES. «Roderic de Borja. Un exemple de mecenatge renaixentista». *Afers*, 17 (1994), p. 109-134.
- [47] Informació sobre aquesta institució a www.romanelrinascimento.it.
- [48] Roma, 1-4 de desembre del 1999 (Roma, 2001, 3 vols.).
- [49] València, 23-26 de febrer del 2000 (València, 2006).
- [50] Bari-Monte Sant'Angelo, 22-24 de maig del 2000 (Roma, 2002).
- [51] Bolonya, 29-31 d'octubre del 2000 (Roma, 2005).
- [52] Viterbo, 19-20 de març del 2001 (Roma, 2003).
- [53] Càller, 17-18 de maig del 2001 (Roma, 2004).
- [54] Roma-Ciutat del Vaticà, 14 de desembre del 2001 (Roma, 2006).
- [55] *Schifanoia*, 26-27 (2004).
- [56] *Ferrara*. Gabriele Corbo Editore, 2002. Introducció històrica de Marco FOLIN. Iconografia a cura d'Anna Maria FIORAVANTI BARALDI.
- [57] Informació de Maria TOLDRÀ. «L'Institut Internacional d'Estudis Borgians». *Estudis Romànics*, XXIX (2007), p. 326-327.
- [58] *Diplomatari Borja*, vol. 1: *Documents de l'Arxiu del Regne de València (1299-1429)*. Edicions 3i4, València 2002, direcció de Miquel BATLLORI. *Diplomatari Borja*, vol. 2: *Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1416-1429)*. Edicions 3i4, València 2004, direcció de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. *Diplomatari Borja*, vol. 3: *Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444)*. Edicions 3i4. IIEB, València 2005, direcció de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ.
- [59] Miguel NAVARRO. *Alfonso de Borja, papa Calixto III en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*. Institució d'Alfons el Magnànim, València 2005.
- [60] Innocenci VII, dos fills, Pius II, dues filles, Giuliano della Rovere —després Papa Juli II— tres filles.
- [61] André CHASTEL. *Le sac de Rome, 1527*. Editions Gallimard, 1984, esp. cap. II «Rome-Babylone», p. 75-120.
- [62] Johannes BURCKARD. *Dietari secret*. Versió catalana dirigida per Mariàngela VILALLONGA. Eliseu Climent Editor, València 2004, p. 462-463.
- [63] Silvio Savelli era un noble romà exiliat a la cort imperial. Es tracta de l'informe sobre la mort del papa en el qual pretenia demostrar que tot el pontificat havia estat sota la influència del diable. Era amic dels senyors feudals perseguits per Cèsar Borja.
- [64] Johannes BURCKARD. *Dietari secret, op. cit.*, p. 418-422.
- [65] Francesco GUICCIARDINI. *Storie fiorentine dal 1378 al 1509*, a cura de Roberto PALMAROCCHI, reedició anastàtica de la de 1931. Gius; Laterza, Bari 1968, p. 263-264.
- [66] Ferdinand GREGOROVIVS. *Lucrezia Borgia*. Salerno editrice, Roma [1978], p. 275. Gonzaga estava enemistat amb Cèsar perquè aquest el mes de juny anterior havia expulsat d'Urbino el duc Guidobaldo i la seva muller Elisabetta Gonzaga, la seva germana.
- [67] Karl LAVVE. «La llegenda dels Borja: les fonts contemporànies i la seua funció». *L'Europa renaixentista. op. cit.*, p. 63-82.
- [68] Jocelyn N. HILLGARTH. «La imatge dels Borja fora de la Península Ibèrica i a Europa durant els segles XVI i XVII». *Europa renaixentista, op.cit.*, p. 337.
- [69] *Ibidem*.
- [70] *Ibidem*.
- [71] Jerónimo ZURITA. *Historia del rey don Hernando el Católico: de las empresas y ligas de Italia*. Saragossa 1580, cinc volums. Revisada per Magdalena CANELLAS ANOZ i Antonio J. LÓPEZ GUTIERRES, Ángel Canellas López (ed.), Saragossa 1992, esp. volum 3 (llibre V, XLII), p. 169, sobre la mort d'Alexandre XI, i volum 4 (1994, llibre VII, LI), p. 216, sobre la mort de Cèsar Borja.
- [72] Eulàlia DURAN. «El procés de mitificació dels Borja per part dels escriptors valencians coetanis». II Simposi Internacional sobre els Borja (València, 1507), en preparació.

- [73] Alexandre DUMAS. *Les Borgia. La marquise de Ganges. Les Cenci*, París 1842. *Los Borgias. Historia romana del siglo xv*. Ramon Sopena, Barcelona 1932, traducció d'A. BONET MARQUÈS.
- [74] Guillaume APOLLINAIRE. *La Rome des Borgia. Le Pape Alexandre VI entre sa maîtresse et ses deux fils, César et Lucrèce. La fiancée de Jésus-Christ. Orgies cardianalices. Poison et inceste. Les bas-fonds de la Rome des Borgia*. Bibliothèque des Curieux, París 1913; *La Roma de los Borgia*. Icaria Editorial, S.S., Barcelona 1977.
- [75] Pedro CALDERÓN DE LA BARCA. *El gran duque de Gandía. Comedia de don...* publiée d'après le manuscrit de Mladá Vožice, avec une introduction, des notes et un glossaire par Václav Cerný signe txeç, Praga 1963. *El gran duque de Gandía*. Anaya, Salamanca 1970, edició, introducció i notes de Gustav SIEBENMANN.
- [76] *Lucrecia Borgia. Drama en cinco actos*. Madrid 1835, traducció d'Ángel CEPEDA, versió catalana en premsa.
- [77] Oskar PANIZZA. *Das Liebenkonzil. Eine Himmelstragedie in fünf Aufzügen*. Zurich 1895; *Concilio de amor. Una tragedia celestial*. Icaria, Barcelona 1977, traducció de Pedro MADRIGAL, versió catalana en premsa.
- [78] Per a una informació detallada, visiteu la web www.elsborja.org, relació a cura de Pepa CORTÈS.
- [79] *Cesar Borgia* (Dinamarca 1908), de Viggo LARSEN, muda, en blanc i negre.
- [80] *Lucrece Borgia* (França 1935).
- [81] *Prince of foxes* (EUA 1949), de Henry KING.
- [82] *Bride of vengeance* (EUA 1949), de Mitchell LEISEN.

NOTA BIOGRÀFICA

Eulàlia Duran i Grau és historiadora, actualment catedràtica emèrita de la Universitat de Barcelona i membre de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Des del 2005 dirigeix l'Institut Internacional d'Estudis Borgians amb seu a València. Com a investigadora s'ha especialitzat en la història social i cultural del segle XVI als Països Catalans. Promou la publicació del *Repertori de manuscrits catalans (1474-1714)* (quatre volums 1998-2006). D'entre els seus llibres, podem citar la tesi *Les germanies als Països Catalans* (1980) i edicions de textos historiogràfics i literaris, alguns inèdits. Els seus estudis no publicats en llibre han estat recollits en un volum, *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement* (València, 2004). També ha dirigit l'edició de l'*Obra completa* de Miquel Batllori en vint volums (1993-2004), ha editat la correspondència de Lluís Nicolau d'Olwer i ha traduït al català gran part de l'obra de Pierre Vilar, en especial la seva tesi *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1964-1968).

El Tractat dels Pirineus 350 anys després

Eva Serra i Puig*
Universitat de Barcelona

RESUM

Repàs dels trets generals del tractat signat entre les monarquies hispànica i de França el 1659. S'identifica el caràcter europeu del tractat tant pel que fa a les seves clàusules territorials com pel que fa als capítols de drets civils, relacions comercials i llicenciament de tropes. Es fa atenció al front renanoalpí, però sobretot al front pirinenc francocatalà. S'observa el caràcter de bressol de Catalunya per part dels Pirineus i no de frontera i es fa el seguiment del procés de la nova delimitació. Se situa la resistència catalana (Rosselló) a la delimitació. Es remarca la continuïtat de les guerres francoespanyoles després del 1659, el caràcter indecís de la nova delimitació i l'oferta de permuta del Rosselló per part de França, interessada sobretot en les terres de la frontera de l'est. Oferta mai no acceptada. Es remarca l'origen i el caràcter dinasticopatriomonal i militar de les fronteres europees al marge i sovint contra l'existència dels pobles.

PARAULES CLAU: Catalunya, Rosselló, Pirineus, frontera, tractat

ELS TRETS GENERALS DEL TRACTAT

Després de la pau de Münster (30 de gener del 1648), Roma i Venècia feren gestions per tal que la guerra també s'acabés a Portugal i a les fronteres de Flandes, la Lorena, els Alps i els Pirineus; el 1650 però fracassaven les gestions a les corts de París, Madrid i Brusel·les i emergia l'aliança anglofrancesa.¹

El Tractat del 1659 s'explica sobretot per la derrota espanyola de les Dunes (Nieuwpoort, Flandes) del 1658 davant de l'exèrcit anglo-francès comandat per Turenna. Tot i que Münster havia deixat en pau el front holandès, el conflicte militar de la franja renanoalpina entre Borbons francesos i Habsburg hispànics continuà i, tal com escriu Núria Sales, «directa o indirectament, els Alps projecten molt més la seva ombra sobre el tractat dels Pirineus que no pas els Pirineus.»²

Les darreres clàusules del Tractat revelen que l'arbitratge internacional ja no correspon a cap poder universal per si mateix, sinó a un concert més o menys formalitzat de sobirania o potestats de la part d'un o altre rei. De la part del rei catòlic, hi són comptats el papa i l'emperador, però al seu costat hi són esmentats també tots els arxiducs d'Àustria, tots els reis, prínceps, repúbliques i estats, que

ja constaven a la Pau de Vervins i als quals significativament s'afegeixen les Províncies Unides i el recentment constituït (1621) ducat de Guastalla. De la part del rei cristianíssim hi consten el duc de Savoia, el duc de Mòdena, el príncep de Mònaco, també el papa, els electors i altres prínceps de l'Imperi aliats del rei de França per la pau de Münster³ (els electors de Magúncia, Colònia i comte palatí del Rin, el duc de Neuburg, els ducs de Brunsvic i de Lunebourg, el landgravi de Hesse-Cassel, el landgravi de Darmstadt, el rei de Suècia, el dux i senyoria de Venècia i els tretze cantons suïssos. El Tractat de pau és obert a tothom que hi vulgui ser, també sobirania menors que ho demanin a un o altre rei. Ambdós monarques queden constrets a no poder «directamente ni indirectamente molestar ni trabajar por sí ni por otros» i hom hi contempla un cert compromís de dret internacional enfront de la força militar. Si un o l'altre rei «pretende alguna cosa» contra els aliats de l'altra «podrá solo seguirlo por derecho antre Juezes Competentes y no por fuerza de ninguna manera.»⁴

Del tractat de pau ajustat per don Luis Méndez de Haro i Guzmán i el cardenal Giulio Mazzarino, actuant com a plenipotenciaris, se'n feren edicions en diverses llengües el 1660, però no tingué redacció original llatina: «lorsque tout a esté prest, nous avons signé, chacun en particulier, sur nostre table, les deux traittez de paix, en français et en espagnol»,⁵ una consideració que potser contribueix a demostrar la decadència del papat en la diplomàcia europea.⁶ És més, els recopiladors dels textos diplomàtics van tendir a bandejar el llatí: «Les plus grands traités eux-mè-

* Adreça de contacte: Eva Serra i Puig, Departament d'Història Moderna. Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Montalegre 6. 08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel. +34 933333466. Fax: +34 934498510. E-mail: evaserra@ub.edu

mes ne sont pas toujours publiés d'après le texte original. Ainsi, le traité d'Osnabrück et la Ligue du Rhin, que tout le monde sait avoir été rédigés en latin, ne sont publiés qu'en français, c'est-à-dire d'après une traduction plus ou moins fidèle, dans les recueil de Dumont qui cependant est considéré à juste titre comme faisant autorité.»⁷

Tot plegat demostra que ens equivocariem si aquest pacte de «cessación de todas hostilidades por mar y tierra, desde 8 de mayo de aquel año»⁸ a què remet el Tractat consideréssim que només fa referència a l'espai geogràfic pirinenc.

La Pau del 1659 entre les monarquies hispànica i la de França comprèn una àmplia geografia de l'Europa occidental. Tot i que els encara ben recents tractats de Westfàlia del 1648 han fet suposar sovint un caràcter geogràficament limitat a la subsegüent pau de 1659, el cert és que aquesta també tingué trets europeus generals. No sols feia referència a un cert espai pirinenc, sinó també a zones alpines, i al corredor territorial sempre disputat, i avui, en el cas de Flandes, encara irredempt, entre França i l'Imperi. A més el Tractat del 1659, no sols fa referència a geografies polítiques territorials i/o jurisdiccionals, sinó també a aspectes d'activitat econòmica i de circulació comercial.

Tot i així, ha fructificat una visió de l'anomenat Tractat dels Pirineus allunyada de les disposicions comercials i del caràcter general europeu d'aquella pau, com si aquesta només hagués fet referències territorials i encara només limitades al reducte nacional català pirinenc.

El nom diplomàtic del tractat procedeix de l'espai geogràfic de l'Illa dels Faisans al Baix Bidasoa, on van tenir lloc les negociacions dels plenipotenciaris don Luis Méndez de Haro, per part hispànica, i del cardenal Mazzarino per part de França, on es va formalitzar la signatura del Tractat (7 de novembre del 1659)⁹ i on Lluís XIV i Felip IV n'escoltaren la lectura i el juraren sobre els Evangelis (6 de juny del 1660), pas previ a la celebració (Saint Jean-de-Luz, 9 d'agost) del casament de Lluís XIV amb Maria Teresa d'Àustria, filla de Felip IV,¹⁰ un afer complementari del Tractat.

IDIOSINCRÀSIA DEL ROSSELLÓ

D'ençà de l'acció militar hispànica contra la fortalesa de Leucata (agost del 1637), considerada la porta del Lenguadoc, la frontera pirinenca entrà en joc fins al final de la guerra.¹¹ Durant les converses de Münster hi hagué el risc, combatut pels consistoris catalans, d'una pau entre ambdues corones amb el territori català militarment partit o amb la segregació del Rosselló de Catalunya. Però la sort catalana, com la de Flandes i la d'Itàlia, després del 1648, continuà depenent dels fronts de batalla i de la diplomàcia.¹² Segons un memorial del cap de l'estat major francès del 1641, Bernard du Plessis-Besançon: «le plus solide avantage que le roi puisse tirer des soulèvements de Catalogne soit la conquête du Roussillon».¹³ Per a Catalunya el Rosselló era el bressol del seu naixement com a país, i els

catalans consideraven el Rosselló la clau de la seva defensa a més d'un enllaç amb Europa i un complement decisiu de blat, llana i cuir per a l'economia catalana. Prou que ho sabien els espanyols. El 1629 el govern de Madrid havia sospesat la possibilitat de crear una diputació a Perpinyà rival i separada de la de Barcelona, aprofitant-se dels contenciosos entre ambdues poblacions. En aquella ocasió, el duc de Feria, virrei de Catalunya, escrivia: «los vasallos que no se pueden refrenar es bien que no crezcan en número ni en substancia [...] [el Rosselló] seria una gran pérdida para ellos [...] porque por este medio se reducía la provincia a ser menos extendida, a ser de menos gente y cantidad de hacienda Barcelona [...] se dificultava mucho el comercio de Barcelona con aquel reyno [França]» i «se debilitava la hacienda [...] y la jurisdicción de los diputados; y por la lana que se les encarecía, por ser la mayor parte de ella de los condados, seria menos caudaloso el trato de los paños por la mar en Itàlia, que es en lo que consiste toda presunción de esta provincia» i «sin duda se reduciría a mejor disposición, que la que hoy tiene».¹⁴ No és estrany, doncs, que el 1656 Lluís XIV pogués tenir la sensació que el Rosselló no interessava a Madrid com a possessió i pogués escriure: «il a toujours été presupposé que les comtés de Rousillon me demeureroient, que les ministres d'Espagne n'en firen pas la moindre difficulté a Münster [...] tandis que l'on feroit reflexion de me donner satisfaction sur le royaume de Navarre, que l'on me retient avec une injustice encore plus grande que celle qui regarde le Roussillon.»¹⁵

ELS CAPÍTOLS DE LA DELIMITACIÓ TERRITORIAL

Tal com afirma Robert Mandrou tot desmentint Gaston Zeller, segurament, no existí una política dita de «fronteres naturals» ni cap pla metòdic per a la consecució del famós hexàgon regular francès.¹⁶ La preocupació de Richelieu, com explica Louis Batiffol en el seu pròleg al llibre de Vassal-Reig sobre la Guerra al Rosselló sota Lluís XIII (1934), era l'hegemonia Habsburg a Europa: «Richelieu a toujours professé que le souci constant du roi devait être de se dégager de cette étreinte et cela par le moyen qu'il développe, notamment dans un avis du 20 avril 1628 et une notedu début de 1629, à savoir, en soutenant partout, comme des alliés, ceux, princes ou peuples, qui seraient en guerre contre cette maison d'Autriche. Ainsi a-t-il agi à l'égard de la Hollande, des princes protestants de l'Empire, de l'Alsace. Ainsi va-t-il agir avec le Portugal révolté et les catalans».¹⁷ Per a Batiffol la proposta de Richelieu als representants catalans rebuts com a «ambassadeurs de province libre», que esdevinguin república independent i sobirana, reflecteix, almenys aparentment, els escrúpols del cardenal i la intenció de conciliar l'auxili militar que la Catalunya rebel demanava amb la voluntat de l'estadista de no fer res que no estigués jurídicament justificat. Per aquesta raó el pacte de la Peronne del 19 de setembre entre Lluís XIII i els catalans és concebut no

com una ocupació sinó com una unió personal entre Catalunya i el rei.¹⁸ Per a Batiffol el realisme de Mazzarino, en canvi, va posar fi a la prudència jurídica de Richelieu i la política del cardenal italià «avouera ouvertement son idée de donner à la France des frontières naturelles».¹⁹ Segons Peter Sahlins, a la França del segle XVII «Ideas about geography, history, and strategy coexisted» i «the idea of the Rhine and the Pyrenees as France's ideal limits thus came to occupy a central place in the political culture of seventeenth-century France.»²⁰

Tornant al Tractat, aquest consta de 124 articles, dels quals, especialment els capítols 42 i 43, fan referència als territoris catalans objecte de segregació. Els denomina Comtat del Rosselló, Vegueria del Conflent i part del Comtat de la Cerdanya²¹ amb llurs pertinences, dependències i annexos, països, viles, places fortes, castells, burgs, llocs, vassalls, súbdits, boscos i ribatges. El capítol 42 fonamentava la delimitació en una afirmació més ideològica que no pas històrica: «Por lo que toca a las plazas y paisés, que las armas de Francia han ocupado en esta guerra de la parte de España, aviendose convenido en la negociación, que començó en Madrid el año de mil y seis-cientos y cinquenta y seis, sobre cuyo fundamento se va en este tratado, que los Montes Pirineos, que comunmente han sido siempre tenidos por división de las Españas y de las Galias, sean de aquí en adelante también la división de los mismos reynos». Els comtats medievals catalans havien nascut als Pirineus i mai no havien tingut la serrallada per frontera sinó com a bressol. Però, fos el record del vell regne mallorquí, fos l'empenyorament dels comtats del 1462 a Lluís XI de França per Joan II, arran de la guerra del monarca Trastàmara contra Catalunya, el cert és que aquest territori català fou concebut sempre per França «as a 'theater of distractions' from the main battle-fields»²² i moneda de canvi.²³ D'ençà del 1462, les comarques pirinenques catalanes havien patit els perills de la condició de territori frontera entre la monarquia hispànica i la de França molt abans que la resta de Catalunya; i això col·labora a explicar els litigis o la quimera de Perpinyà envers Barcelona del 1620-1630.²⁴ De la mateixa manera que la condició de frontera explica que el dietari del notari de Perpinyà Pere Pasqual, el desembre del 1639, advertís als seus descendents que «sempre y quant hoian mormoll de guerra que se'n vayan al hora de la present vila [Perpinyà] y en part molt lluny y apartada, per rahó de las vexations tant grans [que] fan los soldats en las personas» i que el gener del 1640 repetís el consell «y axí dich y prech a qualsevol descendent meu que no habite en ninguna manera en la present vila [Perpinyà] sinó en part apartada de aquestes inquietuts.»²⁵

Els capítols 42 i 43 del Tractat són, a més, políticament d'una gran duresa per a l'existència d'un poble europeu de característiques institucionals tan madures com les que tenia Catalunya des de, si més no, Pere els Ceremoniós (1336-1387). El tractat annexionava de manera categòrica a França «todo el Condado Vegueria de Rosellón y [...] Condado y Vegueria de Conflent [...] Bien entendido,

que si se hallaren algunos lugares del dicho Condado y Vegueria de Conflent solamente, y no de Rosellón, que esten dentro de dichos Montes Pirineos a la parte de España, quedaran a su Magestad Cathólica, como también si se hallaren algunos lugares del dicho Condado y Vegueria de Cerdania solamente, y no de Cataluña, que esten dentro de dichos Montes a la parte de Francia, quedaran a su Magestad Christianíssima. Y para convenir de dicha división, seran luego diputados Comissarios de una parte y otra, los quales juntos de buena fee declararan quales son los Montes Pirineos que, en execución de lo contenido en este artículo deben dividir en lo venidero los dos Reynos». El contingut del text revela que la diplomàcia reial tenia una visió força més feudalitzant i no integrada del territori que no pas els catalans. Ni l'historiador Andreu Bosch, tot i el seu rossellonisme, ni, ja no diguem, el govern de Catalunya (la Diputació del General) hagueren pogut subscriure una cosa així, per tal com per a tots ells els comtats eren sobretot vegueries del territori català.

La severitat del text diplomàtic rau en el seu caràcter irrevocable, en el reconeixement d'un dret successori definitiu per part del rei Cristianíssim i en la legitimació atorgada als monarques hispànics a trencar el constitucionalisme territorial i llurs juraments. «Por el tratado de paz irrevocable» el monarca hispànic renunciava al territori català al nord de les Alberes «a perpètu y para siempre a favor y a provecho de dicho señor rey Christianíssimo». El rei catòlic hi renunciava «tanto por si, como por sus herederos, y por los que tuvieren su derecho» en favor del rei de França i «sus herederos, successores y de los que tuvieren sus derechos». El text diplomàtic vol legitimar drets de successió gairebé com a dinàstics patrimonials. Encara més, el text vol legitimar la incorporació d'aquells territoris catalans a la Corona de França «no obstante qualesquier leyes, costumbres, estatutos, constituciones y convenciones hechas en contrario, aunque ayan sido confirmadas por juramento» «y excluyendo a perpètu todas las excepciones debaxo de qualquier derecho, título o causa o pretexto que puedan estar fundadas y nominatamente aquella que se quisiese o pudiesse pretender en adelante que la separación [...] fuesse contra Constituciones del Principado de Cataluña, y que por esso dicha separación no ha podido ser resuelta ni acordada sin el consentimiento expreso de todos los pueblos congregados en Estados Generales» i absolia del jurament de fidelitat els fins aleshores homes, vassalls i súbdits de la monarquia hispànica sense tenir en compte la integritat territorial ni la unitat parlamentària de Catalunya.²⁶

No és estrany aquest blindatge de l'article 43. Qui col·laborà en la redacció d'aquest text diplomàtic coneixia prou bé el sistema polític català i es volia avançar a qualsevol rèplica constitucional o irredemptisme polític posterior. Tot el mes de juny del 1659, el govern català, coneixedor de les converses prèvies de París entre les dues corones, havia fet gestions prop del rei Catòlic per evitar la segregació: «s'ha dit —explicava Jaume Copons ardiaca d'Andorra— que lo comtat del Rosselló se separaria del

present Principat, restant baix obediència de Fransa, lo que seria grandíssim dany y perjudici d'aquest Principat». «Dónans molt gran cuidado lo pensar que per part del rey de Fransa no vulla restarse ab la ocupació dels comtats de Rosselló y Cerdanya», escrivia la Generalitat a Felip IV, tot recordant-li el privilegi de Pere el Cerimoniós, el qual els havia unit «a sa real Corona» i concedit «privilegi d'unió perpètua». Tampoc el govern català no s'estava de recordar el valor estratègic dels comtats «muralla contra lo regne de Fransa», sense els quals restaria «desabrigat lo Principat y uberts los passos pera qualsevol invasió vulla fer lo francès». ²⁷ També el Consell d'Aragó havia mostrat el seu desacord amb qualsevol segregació del territori català, i això explica que Haro, durant la negociació, manifestés el temor d'una reprovació de l'esmentat Consell envers les seves negociacions. ²⁸ Segons Mazzarino, Luis de Haro ni era massa dinàmic («va muy despacio») ni estava massa ben preparat («Il n'est pas informé a fond des affaires étrangères»). Amb tot, cal tenir present que Haro es movia entre les decisions ja preses per la Cort de Madrid i les objeccions, sense poder, del Consell d'Aragó. ²⁹

Els capítols 49, 116 i 118 establien restituir al rei catòlic les diverses places i ports del territori català encara en mans de França, però posposava la restitució de Cadaqués, Roses i el fort de la Trinitat fins a la negociació definitiva de la delimitació. ³⁰

EL TREBALL DELS COMISSARIS A CERET, LLÍVIA I FIGUERES

Calgueren reunions específiques de comissaris per ambdues bandes per resoldre l'afer de la delimitació en termes territorials concrets. Els comissaris per part de França foren Pèire de Marca, arquebisbe de Tolosa de Llenguadoc, i Hyacinthe Serroni, bisbe d'Orange, i per part hispànica els catalans Miquel Salvà de Vallgornera, cavaller de l'orde de Sant Jaume, conseller reial i lloctinent del Mestre Racional, i Josep Romeu de Ferrer, magistrat de la Reial Audiència de Catalunya, els quals actuaven com a representants del rei Catòlic, i en cap cas, ni en nom de Catalunya ni en nom del Consell d'Aragó.

La informació sobre la geografia pirinenca no era prou precisa entre els geògrafs coetanis. Com explica l'historiador rossellonès del segle XVII Andreu Bosch, hi havia qui considerava el Montseny, Sant Llorenç, Montserrat i el Montsec «branques, rams y brasos dels Pyreneus». ³¹ El capítol 42 que determinava els Pirineus com a divisòria obria d'altres problemes d'interpretació. Mentre la versió francesa del Tractat deia que aquests «avoient anciennement divisé les Gaules des Espagnes», la versió espanyola parlava dels «montes Pirineos que comúnmente han sido siempre tenidos por división de las Españas y de las Galias». Estaven en discussió els mots *anciennement* i *comúnmente*. Dins el mot antiguitat s'hi amagava tota l'erudició geogràfica de Pèire de Marca procedent d'Estrabó, Plini i Ptolomeu però també el seu coneixement històric comtal-

carolingi. En el curs de la Guerra dels Segadors, l'arquebisbe erudit Pèire de Marca havia exercit el càrrec de visitador (1644-1651) a Catalunya i es va fer amb la documentació d'origen monacal aplegada per l'historiador català Jeroni Pujades, origen de l'obra *Marca Hispanica* ³² i d'on cercaria proves destinades a les ambicions territorials de Lluís XIV. El Rosselló ja quedava fora de discussió, el que es debatia eren el Conflent i la Cerdanya. Amb el mot *anciennement*, Marca en defensava uns límits segons la interpretació classicoromana segons la qual un desaparegut trofeu de Pompeu o un temple de Venus eren la delimitació: «olim trophaea Pompeii in summo Pyrenaeo posita quae, ut docet Stabo, Hispaniam et Galliam disternabant, ubi sunt fauces quae Hispanias Galliis jungunt, ut T. Livii verbis utamur» o «illos porro diserte et constanter docere promontorium montium Pyrenaeorum, in cujus vertice positum erat templum Veneris, Aphrodisium dictum graecus, esse verum limitem Galliarum et Hispaniarum», ³³ i les bases històriques eren altmedievals. En canvi, rebutjava tota interpretació geogràfica que no li donés la raó, de manera que obviava el Canigó i les Corberes com a Pirineus o s'oposava a tota la història de Catalunya posterior a l'etapa dels comtats. Per als comissaris francesos Marca i Serroni era inapel·lable una concepció de la serralada més teoricoromana que no geogrficoreal. En tenien prou insistint en el seu «qui fuerint olim limites Galliae Narbonensis et Hispaniae Tarracensis in ea Pyrenaeorum montium parte». ³⁴ Pel que fa als seus arguments històrics, els comissaris francesos podien fins i tot exigir encara més. Des de reclamar la Seu d'Urgell en nom de l'antic comtat de Cerdanya fins a reclamar tot Catalunya: «on parloit de la division des Gaules et des Espagnes —escrivia el març de 1660 Serroni a Mazarino des de Ceret—, qui sont des anciens termes, et non pas de la division de la France et de l'Espagne, qui sont les termes dont se sert présentement [...] on cherche présentement des Gaules et des Espagnes et non pas de la domination ou jurisdiction que l'un ou l'autre Roy y peuvent avoir eu. Autrement nous pourrions prétendre avec grand fondement toute la Catalogne et aller planter nos tentes sur les bords de l'Ebre.» ³⁵

Contra el que a vegades ha estat dit, els comissaris del rei catòlic, els catalans Salvà i de Vallgornera i Romeu de Ferrer, amb menys erudició però més ben preparats en coneixements geogràfics reals i historicojurídics apresos sobre el terreny, esgrimiren arguments no pas inferiors sinó diferents, i per aquesta raó tota la vegueria del Conflent amb el Capcir i tot el comtat de Cerdanya havien de seguir sota el domini del monarca hispànic. ³⁶

A Ceret (23-III/29-IV) no hi hagué acord, i de fet només s'hi aprovà la segregació del Rosselló. L'afer dels límits estava ajornant el matrimoni reial. ³⁷ Això a pressà una nova reunió, ara sense Marca i amb Serroni sol a Llivia, on no sols es confirmà la segregació del Conflent, sinó també s'acordà la divisió de la Cerdanya. El Rosselló i el Conflent, a excepció dels llocs que es trobessin en el vessant meridional pirinenc (no n'hi havia cap) s'atribuïen al

rei de França i la Cerdanya, a excepció dels llocs que es trobessin al vessant septentrional pirinenc (com Planès, Sant Pere dels Forcats, La Perxa, Ruet, Llo entre d'altres),³⁸ quedaven adjudicats al rei hispànic.

L'acord (12-XI) va deixar l'enclavament de Llivia a mans hispàniques, però dividia irracionalment una vall i s'aproven anormalitats estridents com la d'Ix i el seu terme: «no pretendiendo por esta división separar el dicho territorio del dicho villaje de Ix en lo que toca al dominio, propiedad, frutos, pastos, ni otra qualquier cosa a él perteneciente, no debiendo entenderse esta separación sinó España y Francia y no del dominio o propiedad particular del dicho territorio, que quedará siempre unido al dicho villaje de Ix».³⁹ Si això era així a la Cerdanya, pel que fa al coll de Panissars a l'Albera entre el Vallespir i l'Alt Empordà un monestir quedà partit pel mig amb l'església a la banda del regne de França, la qual fou enderrocada i la seva pedra aprofitada per a la construcció del castell de Bellguarda, i el convent a la banda del rei hispànic.⁴⁰

Encara el 28 d'abril del 1660, abans de les reunions de Llivia, en compliment de les disposicions sobre restitucions i compensacions de dret civil, els mateixos comissaris aprovaven les pautes a seguir en el complicat camí del retorn dels patrimonis i béns confiscats al llarg de la contesa militar.⁴¹

Tot i que, tal com remarca Núria Sales, ni les fronteres entre antics comtats pirinencs ni la continuïtat de les guerres francohispàniques permeten acceptar cap visió definitiva, i el Tractat de fet fou una «mera Treva de Set»,⁴² cal tenir present l'actuació de les monarquies al marge del sistema polític parlamentari català amb la intenció de blindar els pactes i, si podia ser, de fer-los perpetus, fora, això sí, de qualsevol representació institucional catalana.⁴³ Les Constitucions de Catalunya, així, quedaven excloses d'autoritat en dret públic territorial.

Hom pot observar que el tractat contempla la gran diversitat institucional dels territoris d'aquelles monarquies, de manera que ni el territori denominat Espanya ni el territori denominat França es correspon amb cap unitat política fora de la monarquia. No sols estaven per fer les fronteres, sinó també la integració dels territoris d'ambdues corones. Això explica que, en referir-se als súbdits del rei catòlic, el tractat parli de «villas, subditos, mercaderes, estantes y habitantes de los reynos, estados, provincias y paises pertenecientes al señor rey cathólico» i al seu torn dels «subditos del dicho señor rey christianíssimo de qualquier país o nación que sean». Les nocions d'espanyols o francesos pertanyen a la condició de súbdits d'unes monarquies i en cap cas d'un territori nacional.

ELS FRONTS RENANOALPINS

Si del front català passem al front de la frontera de l'est del rei de França, observem que el Tractat té també caràcter de reorganització territorial del sempre disputat territori europeu que va aproximadament del Mar de Nord als Alps.⁴⁴

La Corona de França obtenia territoris al comtat de l'Artois i places dels comtats de Flandes, de l'Hainaut i del ducat de Luxemburg, s'estipulaven permutes i restitucions entre el Sambre i el Mosa amb compromisos de no fortificar cap lloc que impedisís i alterés les comunicacions amb França. El rei Cristianíssim feia restitucions al rei Catòlic en el Po i el comtat de Borgonya, que havien de ser fetes sense fer enderrocaments ni danys i amb dret a endur-se'n les municions, l'artilleria i els proveïments de guerra, i dret dels oficials i soldats de marxar amb els seus béns sense deixar deutes ni fer robatoris. Lluís XIV, en rebre de nou la plaça d'Hesdin i la seva batllia, es comprometia a donar patents de perdó a la guarnició de la plaça, la qual en el curs de la contesa s'havia passat al rei Catòlic. El rei Catòlic, pel seu cantó, renunciava a qualsevol dret sobre l'Alsàcia i acceptava la incorporació d'aquesta a la Corona de França, d'acord amb el tractat de Münster de 24 d'octubre del 1648 en aquest punt.⁴⁵ Per portar a terme les noves delimitacions o les disposicions encara pendents de tractats anteriors (Câteau-Cambrésis, 1559, i Vervins, 1598) també es disposava nomenar comissaris per als Països Baixos amb arbitratges en cas de desacord.⁴⁶ Com en el cas català, també en aquest àmbit geogràfic les adquisicions comportaven els drets de sobirania i patronatge eclesiàstics corresponents, que quedaven, igualment «para siempre unidos y incorporados [...] no obstante qualquiera leyes, costumbres y estatutos y convenciones hechas en contrario».⁴⁷ Es concedia al rei de França tres mesos, des de la signatura del Tractat, per negociar la pau amb Portugal sota la garantia de perdó general als portuguesos i de retorn a la situació anterior al 1640. Fos quin fos el resultat de la negociació, França es comprometia a «no dar al dicho Reyno de Portugal [...] ninguna asistencia, ni ayuda pública ni secreta, directa ni indirectamente.»⁴⁸

El Tractat revela l'existència de compensacions econòmiques com els tres milions de lliures torneses a pagar als arxiducs d'Innsbruck per drets alsacians, o una quantitat no especificada, a la qual ha de renunciar el duc de Lorena. Aquest també ha d'acceptar renunciïes territorials com les dels bisbats de Metz, Toul i Verdun, i com les del ducat de Bar o del comtat de Clermont, incorporats a la Corona de França. Tot plegat com a contrapartida de la restitució del ducat disminuït al duc Carles IV de Lorena. La potestat del duc de Lorena, a qui es recorda la conquesta del ducat per les armes per Lluís XIII, queda desactivada amb el compromís de desmobilització i desarmament previ a la restitució. Les salines de la Lorena queden obligades a França i el ducat forçat a drets de pas i allotjament de tropes franceses destinades a Alsàcia. Finalment una colla de disposicions regulen els procediments a seguir entre el rei Cristianíssim i el duc en els afers derivats de les provisions, les confiscacions i les sentències fetes en el curs de la guerra. Pel que fa al ducat de Lorena, el rei Catòlic queda obligat a instar l'emperador a ratificar «por auto en forma auténtica (el qual será entregado a su Magestad Christianíssima) todos los Artículos que se ha convenido en el presente Tratado». Al costat de la submissió

del duc de Lorena,⁴⁹ el Tractat incorpora el retorn a l'obediència del frondista Condé, príncep de sang de la branca dels Borbó-Vendôme i eventual aliat del rei Catòlic. Condé ha de posar en mans del rei Cristianíssim les places de Rocroi, Châtelet i Linchamps i a canvi ell recupera tots els seus títols i estats amb alguna permuta, i el seu fill, el duc d'Enghien, el càrrec de Grand Maître de France.⁵⁰ Com a contrapartida a l'acord entre Condé i el rei de França, el rei Catòlic ha de restituir el castell de Juliers de la casa de Cleves al duc de Neuburg amb obligacions de dret de pas a les tropes del rei hispànic.⁵¹

Finalment els plenipotenciaris confirmaven el Tractat de Vervins del 1598 i reafirmaven els drets que pertanyien al rei Cristianíssim com a rei de França i de Navarra.⁵²

El vesper italià ocupa deu articles. Els ducs de Savoia, de Mòdena i de Màntua són inclosos en el Tractat.⁵³ Tots ells geogràficament implicats i amb irredemptismes propis s'han barrejat en la guerra, especialment el de Savoia, com a aliat del rei de França. Ara es tracta de participar en les restitucions, garantir la navegació i el comerç als súbdits, arranjar els compromisos dotals mancats i obeir pactes territorials establerts. Al de Savoia li són restituïts el castell de Verceli i Cencio a les Langues i el rei Catòlic es compromet a aclarir judicialment i a fer pagar els endarreriments del dot de la difunta Caterina de Savoia, de quaranta-vuit mil ducats anuals sobre la duana de Foggia al regne de Nàpols. En relació amb aquest dot hi havia un plet entre Savoia i Mòdena. Del dot se n'exclouen, però, la quantitat dels anys de guerra de la casa de Mòdena contra l'hispànic ducat de Milà. El rei Catòlic accepta la submissió del duc de Mòdena i li promet la plaça de Corregio, lliure de guarnicions i amb la investidura de reconeixement de l'emperador, i el commina a la neutralitat entre les dues corones. Felip IV es compromet també a no donar suport a cap príncep italià que pretengui contravenir l'anomenat *statu quo* de Cherasco (1631) que enfrontava Savoia i Màntua entre d'altres senyories. En el tractat encara apareix un altre plet dotal, el de Margarida de Savoia, àvia del duc de Màntua, el qual ha de quedar enllestit abans de la primavera. En el Tractat, pel que fa a Itàlia, els dos monarques es comprometen a adreçar-se al papa perquè posi fi als cotenciosos del duc de Mòdena amb la Cambra Apostòlica per la possessió de les Valli di Comacchio i concedeixi al duc de Parma temps per pagar els seus deutes amb la Cambra a través de l'empenyorament o alienació d'una part dels seus estats. Es tracta de comprometre el papa a «arrancar la simiente de todas las diferencias que podrian turbar el reposo de Italia» pel desig de «prevenir todas las ocasiones de discòrdia en la Cristiandad [...] una causa tan benemérita de la Sede Apostòlica».

En el Tractat, ambdues corones, amaguen el seu bel·licisme atorgant-se per inspiració divina el paper de pacificadors desitjosos de «dar el reposo a sus pueblos», no sols a Itàlia dirigint-se al papa, sinó també a l'Imperi, preocupats per «el estado en que estan la Alemania y demás Países del Norte donde la guerra se halla encendida y que también puede encenderse en el Imperio por la divi-

siones de sus Príncipes y Estados». És a dir que, malgrat el tractat de Westfàlia, segueixen «las diferencias que pueden turbar el reposo del Imperio».⁵⁴ L'actuació preventiva de les dues corones es fa extensiva als cantons suïssos, on malgrat la composició de les discòrdies religioses entre «cathólicos y protestantes [...] quedan debaxo de la ceniza algunas centellas» «que ocasionan la mala inteligencia entre la dicha nación», i s'amplia també al País dels Grissons afectats per la disputa francohispànica de la Valtelina. Les dues corones es comprometen a arribar a concerts amigables un cop els Grissons hagin acceptat el Tractat. Els afers d'Itàlia havien arribat fins a Mònaco. La guerra del regne de Nàpols i del ducat de Milà havia implicat el Principat sota la protecció de França. Ara el rei Catòlic retorna els dominis al príncep. Encara, Felip IV ha d'indemnitzar amb cent seixanta-cinc mil lliures torneses la duquessa de Chevreuse per les terres i senyories de Kerpein i Lommersein, comprades per la duquessa al rei Catòlic i adjudicades per aquest al bisbe elector de Colònia.⁵⁵

El Tractat establia el calendari i la manera de fer les restitucions i permutes de les places i preveia el nomenament de ministres d'ambdós monarques diputats a les respectives corts que haurien d'actuar com a tribunal i única instància en els casos de resistència i reclamacions en les restitucions.⁵⁶

LES CLÀUSULES DEL LLICENCIAMENT DE TROPES

Tant o més significatives del caràcter general europeu de les clàusules sobre prínceps, territoris i pobles ho són les disposicions d'alliberament sense rescate dels presoners de guerra «de qualquiera nacion y condición que sean», dels detinguts a galeres, i dels soldats francesos presos en les places hispàniques de les costes d'Àfrica. Es reclamava apressar el retorn dels presoners en terres italianes, per tal que poguessin passar les muntanyes alpinas abans que «los yelos embaracen el passo». El Tractat també decidia les normes que havien de regir els pagaments de les racions i les despeses fetes pels presoners de guerra, tot indicant com a referent els procediments «del año de mil y seiscientos y quarenta y seis, que se hizo en Suesons [Soissons], gobernando los Países Baxos el marqués de Castel-Rodrigo». Comissaris d'ambdues parts amb la comptabilitat dels Regnes de Nàpols i Sicília, de Milà, del Piemont, del «Principado de Cataluña y condados de Rossellón y Cerdeña» i de les fronteres de França amb els Països Baixos s'han de reunir en un lloc de Flandes a convenir i passar comptes per tal de determinar les despeses i quin rei és deutor de l'altre, obligant-se el rei deutor a pagar al comptat el deute pendent «por los gastos y raciones de los dichos prisioneros de guerra.»⁵⁷

Oficialitza el Tractat, com en el cas de Vervins, el seu registre en els Consells i Cambres de Comptes del rei Catòlic als Països Baixos, la Corona de Castella i la Corona d'Aragó i en els Parlaments i Cambres de Comptes de París i d'altres Parlaments del regne de França.⁵⁸ Els acords

de Tractat, segons compromís dels plenipotenciaris, seran ratificats i jurats per ambdós monarques davant de testimonis acreditats.⁵⁹

En el text del Tractat campa la dissimulació diplomàtica de l'època. Com es desprèn de la còpia de poders d'ambdós reis als seus respectius plenipotenciaris, que es troba al final del Tractat, cap dels reis no volia la guerra. Però ambdós monarques han estat en guerra per «ocultos juicios divinos» o «juicios reservados a la Providencia Divina». També la mà divina ha permès segellar la pau. Ara el rei Catòlic desitja «que los vassallos de ambas Coronas comiencen a gozar el descanso que tanto necesitan y han merecido en los trabajos y calamidades de tan larga y pesada guerra y que vuelvan a amarse y corresponderse como solian entre si buscando el alivio unos de otros y el mayor bien de todos». El rei Cristianíssim, que en descàrrec seu al·lega el desig d'acabar «una guerra que en nuestra sucesión a la Corona hallamos encendida», també desitja «dar la paz a los pueblos que estan sumissos a nuestra obediencia y juntamente hacer gozar a la Cristiandad el reposo que tanto necessita».

DRETS CIVILS, RELACIONS COMERCIALS I L·LIGAMS CONSULARS

Tot un seguit de capítols són destinats a garantir les llibertats i drets civils dels catalans d'una i d'altra banda de la nova frontera, entre els quals els drets successoris, testamentaris o de donacions entre vius. En cas de residència a l'altra banda de la delimitació es garanteix el dret recíprocament de cobrar les rendes, sempre que sigui per mitjà de procuradors no sospitosos, i també el dret de justícia recíproca en cas de plets. Els capítols contempnen la restitució dels patrimonis i les rendes confiscades i la manera de fer els retorns. Totes aquestes coses s'apliquen també a les senyories i als beneficis eclesiàstics.⁶⁰

La pau conté un altre seguit de capítols de lliure circulació, de llibertat de navegació i de prohibició de represàlies i garanties de drets lingüístics i jurídics als mercaders, sempre sota l'observança de la tributació pertinent. S'estableix la reciprocitat comercial entre els súbdits d'ambdues monarquies com França ja feia —diu el Tractat— amb Anglaterra i Holanda, es recomana l'establiment de consolats i el reconeixement d'ambaixades.⁶¹ Però hi constaven lògicament reserves. Cap súbdit d'un o altre rei no podia comerciar amb països en guerra amb un o altre monarca o amb vaixells enemics. Portugal era de referència obligada.⁶² Hom pot comprovar com és definit clarament com a contraban el comerç amb l'enemic del rei al costat del comerç de mercaderies bèl·liques. Un seguit de capítols són encaminats a impedir i penalitzar el contraban: passaports preceptius, provisió de lletres de mar, jutges d'almirallats.⁶³ Encara que el Tractat disposa que en cas de nova ruptura s'atorgaria mig any de dispensa per posar-se a bon recapte,⁶⁴ el cert és que la precària pau i la frontera dels monarques es converteix sovint en la crimi-

nalització del comerç habitual de llurs vassalls. Hom pot observar l'ús del concepte «espanyols» com a súbdits d'una monarquia i en cap cas com a naturals d'un país, regne o principat. Així les guerres del rei podien criminalitzar el comerç catalanollenguadocià, o la lliure circulació entre interessos de les monarquies podia perjudicar les lleis catalanes en temps de caresties donant lliure circulació bladera. Hom pot adonar-se que els capítols de lliure circulació comercial entre monarquies obvien els sistemes comercials de cadascun dels països i nacions d'aquestes monarquies. Els imperatius de llibertat comercial o les nocions de contraban des de la perspectiva de les polítiques militars i fiscals de les monarquies podien, i de fet això passà tant al sud com al nord de les Alberes, distorsionar relacions socioeconòmiques de realitats nacionals amb lògiques històriques i socioeconòmiques pròpies. El Tractat dels Pirineus deixà camp obert a la competència comercial francesa a la Catalunya hispànica i tendí a criminalitzar i a tipificar com a contraban les relacions econòmiques entre catalans d'una i altra banda de la nova frontera.

PAU CURTA, GUERRA CONTINUADA I FRONTERA INDECISA

En els capítols inicials del Tractat de pau hi són fetes tota mena de consideracions sobre la necessitat d'una pau durable. Aquestes consideracions dissimulen les causes autèntiques de la pau i per tant en cap no hi consten ni motius d'hisenda ni d'insuficiència militar. El llenguatge diplomàtic per explicar la suspensió d'armes decretada el 8 de maig del 1659 s'acull a una retòrica moral. Es tracta d'acabar amb «la larga y sangrienta guerra», de posar «fin a tantos infortunios» que han «afligido los pueblos, reynos, estados y paisés», dels quals «han resultado males, miserias, calamidades y desolación» i permetre que els pobles «puedan reparar en todas partes los daños y miserias padecidas».⁶⁵

La fi de la guerra, però, no anà acompanyada de gaire entusiasme: «la gent no n'estava molt alegre» —escrivia el dietarista coetani Miquel Parets, referint-se al poble de Barcelona, delmat per la pesta. Per als catalans el resultat de la guerra era una completa derrota. A Barcelona la informació oficial de la firma del Tractat no va arribar fins a mitjan febrer i el govern català, si més no, lamentava una informació tan tardana «del que fem no poca admiració, per considerarnos los més interessats per l'obligació de nostres càrrechs en saber com resta est Principat en lo tractat de pau».⁶⁶ Un cop finalitzat el silenci diplomàtic, les capitulacions del Tractat van ser àmpliament distribuïdes: «ne estamparen moltíssimes —escrivia el mateix Parets—, per enviar-ne per tota Catalunya y per a que los particulars ne comprasen, per a saber lo modo dels pactes y del modo que restaven unes provínties y altres».⁶⁷

La delimitació del Tractat pirinenc podia haver quedat alterada pel seguit de guerres entre les dues corones de la

segona meitat del segle XVII, que van continuar malgrat l'esmentada retòrica de pau dels preliminars del Tractat de 1659. El Tractat no va significar cap pau ni perpètua ni duradora. Tot al contrari. Catalunya va patir guerres constants. Tal com diu Soldevila, ja abans de la Guerra de Successió espanyola «des de 1626 en què un exèrcit s'instal·la a Catalunya fins a 1697, data de la pau de Ryswick, podem dir que Catalunya va sofrir constantment la plaga dels allotjaments i de les contribucions militars». Les ocupacions de l'exèrcit francès seran constants durant les guerres de les darreres dècades del segle XVII com les del 1676, 1678, 1684, 1688, 1690, 1691 i les de la guerra dels Nou Anys del 1692-1697, sempre sota la desconfiança reial i sense cap mena de defensa militar hispànica.⁶⁸ Aquesta situació ha permès a la historiadora Núria Sales de considerar que el tractat més aviat inaugurarà «una mera treva de set anys, en més de vuitanta anys de guerra quasi contínua entre els Habsburg de Madrid (o del 1705 al 1713, Habsburg de Barcelona) i els Borbons de París (o del 1700 al 1715, Borbons de París-Madrid). Una treva més aviat curta, comparada a la que seguí al tractat de Câteau-Cambrésis (1559) i sobretot, al tractat de Vervins (1598) al llarg de més de dos segles de rivalitats entorn a l'herència de la casa de Borgonya i la dels Foix-Bearn (entre d'altres).»⁶⁹

Fins al Tractat de Nimega del 1679, més d'una vegada la Corona de França va oferir a la hispànica la retrocessió de les comarques catalanes dels Pirineus orientals a canvi de territoris dels Països Baixos.⁷⁰ Els governants espanyols, engegats per la tradició patrimonial Habsburg, s'hi van negar repetidament, tot i el desgast que suposava mantenir aquelles llunyanes terres ja en part en mans de França i d'Holanda i destinada a perdre-les del tot amb la Pau d'Utrecht (1713). La idea de permuta no era nova. Per a França conservar les terres catalanes i l'Alsàcia germànica era renunciar a bona part de l'herència borgonyona i a uns quants milions de valons de cultura francesa. Mazzarino ja ho havia proposat a Münster (1646). En les conferències de Madrid del 1656, Mazzarino havia autoritzat el seu secretari Lionne a renunciar a tots els territoris catalans cedits a França el 1659 a canvi de tot l'Artois, Luxemburg, el Franc Comtat o la Navarra sota domini hispànic. El pla de permuta torna a despertar-se el 1668 a través de Jean Hérault de Gourville, intendent dels queviures de l'exèrcit de Catalunya, que, malgrat ser arrossegat per la caiguda del ministre Fouquet, aconseguí l'encàrrec del secretari Lionne d'obrir negociacions de pau oficioses. Les negociacions de Gourville, ben vistes per Lluís XIV, van ser fins i tot contrastades pel rei de França a Viena, prop de l'emperador, el qual ja dins l'òrbita del futur conflicte de la successió espanyola simultàniament sospesava també la permuta amb França dels Països Baixos hispànics per Alsàcia. El 22 de gener del 1671 Lluís XIV, a través del seu enviat a Viena Jacques Brethel de Grémonville, tot i que no estava disposat a lliurar ensems Baiona i Perpinyà, feia arribar al ministre txec de Leopold, el príncep Lobkowitz, les paraules següents: «el meu pensament se-

ria, per a la dita permuta, de tornar als espanyols el Rosselló i el comtat de Cerdanya amb tot el que he adquirit ençà dels Monts pel tractat dels Pirineus, afegint-hi encara alguns trossos cap a Navarra que els acomodarien, i, a més, donar quantitats considerables de diners pagables cada any durant algun temps».⁷¹ Les negociacions oficioses i en teoria secretes eren divulgades per tot Europa i incidien en els diversos episodis de resistència del Rosselló (1670-1675). Encara, la tardor del 1677, Joan d'Àustria rebutjava una nova i darrera permuta. Li eren ofertes per part de França les terres catalanes dels Pirineus orientals i les places sicilianes que les noves guerres havien posat a mans franceses a canvi dels Països Baixos i el Franc Comtat. A més Alsàcia seria restituïda a l'emperador i Lorena, ocupada de nou des del 1670, al seu duc i el mateix Joan d'Àustria rebria quatre milions de lliures torneses.

Tal com escriu Peter Sahlins: «But the 1660 treaty failed to define the exact territorial location of the Spanish-French boundary. Only the Treaties of Bayonne in 1866-1868 formally delimited the political boundary, as France and Spain placed border stones along an imaginary line demarcating their respective national territories».⁷²

DESPRÉS DEL 1659: RESISTÈNCIA, CONTINUÏTATS I ALTERNATIVA

El procés, és clar, havia de trobar resistència. D'ençà del 1652 hi hagué transvasaments de persones per evitar represàlies. Mentre sectors significats de l'etapa francesa es refugiaven a Perpinyà, com Josep Fontanella o Francesc Martí Viladamor, d'altres es refugiaven a Barcelona, com és el cas de Gabriel de Llupià, de la família dels Llupià que tenien el patrimoni al Rosselló i sempre havien estat procuradors reials dels comtats de Rosselló i Cerdanya.⁷³ Però no tot era fidelitat a les monarquies, hi jugava també la catalanitat. Tal com va escriure l'historiador Henry, «les roussillonnais étaient catalans depuis trop de siècles pour ne pas faire cause commune avec ces peuples».⁷⁴ D'ençà del 1652, la divisió de Catalunya entre un territori de dominació militar francesa i un territori de dominació militar hispànica creà una divisió entre soldats catalans (miquelets) dits miquelets de França o de la terra uns, i miquelets d'Espanya, però no menys de la terra, els altres. Es tractava més d'una divisió militar dels sobirans que no pas d'una divisió política entre els catalans.

La Catalunya sota el monarca hispànic i amb les finances arruïnades, amb tot, va conservar el marc institucional si bé, d'ençà del 1653-1654, el sistema electoral (insaculació o sistema de sac i sort) del govern de Catalunya (Generalitat) i del govern de Barcelona (Consell de Cent) van quedar sota el control de la monarquia. Barcelona era considerada pels homes del rei «la que a hecho cabeza a todas las desdichas de la Monarquía». S'acusava la ciutat no sols de la revolta catalana sinó també d'haver donat una «buena ocasión a la rebelión de Portugal» i obert «el apetito a las inquietudes y tumultos de Nápoles y Paler-

mo».⁷⁵ Barcelona s'alliberava de l'amenaça de la construcció d'una ciutadella però perdia immunitat política i quedava sota una guarnició militar.

La Catalunya sota dominació hispànica va mantenir, almenys nominalment, el sistema institucional i constitucional català. La continuïtat de la guerra no permetia la creació de cap nova planta de govern. La debilitat de la hisenda de la Generalitat, el soterrament polític de les institucions (Diputació i Consell de Cent), l'increment del control reial i el reforçament de la capitania general van ser mecanismes suficients per al govern del rei Catòlic.

Pel que fa al Rosselló, Mazzarino, després de la caiguda de Barcelona (1652), va manar al ministre Servien que es valgués dels catalans fidels a França i refugiats al Rosselló per recompondre un govern català. El rei de França comptà amb personal significat de la revolució catalana com el jurista Josep Fontanella, però sobretot amb el lleidatà Francesc Segarra i el rossellonès Ramon Trobat. Encara en plena guerra, la Cancelleria de París s'adreçava als refugiats polítics catalans de Perpinyà, agraint-los la seva fidelitat, prometent-los recompenses i encomanant-los el govern del Rosselló. El comte d'Hocquincourt era nomenat lloctinent i el doctor Segarra governador, i a Perpinyà eren establertes la Generalitat, el Consell Reial i els altres tribunals de Catalunya (1654),⁷⁶ però aquesta situació era liquidada el 1660 amb la creació del Conseil Souverain del Rosselló, que anà acompanyada de l'ordre a totes les persones d'alguna categoria social i patrimonial a prestar jurament de fidelitat al rei de França (juliol del 1660) i del control de les reunions de la gent de Perpinyà i les comarques rurals del Rosselló, de Conflent i de Cerdanya (1662).⁷⁷ Tot just signada la pau dels Pirineus, doncs, el govern català del Rosselló va viure la seva liquidació.

Tant en el cas de Barcelona com en el cas del Rosselló, els catalans van dirigir-se als seus respectius monarques en defensa de la seva integritat institucional en nom de l'article 55 del Tractat del 1659. L'article 55 era esgrimit per Barcelona per recuperar les insaculacions, el control de les portes de la ciutat, les baronies confiscades pel rei i la sortida de la guarnició. Pel seu cantó, Perpinyà també reclamava la continuïtat de la seva Generalitat «Lo abolir aquesta casa y consistori de la Deputació als catalans dels comtats de Rosselló y Conflent y terras adjacents que, ab lo tractat de pau v.m. ha concordada ab la corona d'Espanya réstan baix de la sua real obediència, ha de resultar en gran deservy de v.m. y desconsuelo de sos fidelíssims vassalls [...] En lo tractat de la pau concordat entre v.m. y lo rey Catòlich, cap 55, és estat v.m servit honrar los catalans, que en virtud del present tracte tous les catalans et autres habitans de la ditte province [...] sans nul excepter pourront rentrer et reentreront, et seront effectivament lyses et restablis en la possession de tous leurs biens, honneurs, dignités, privileges, droits, exemptions, constitutions et libertés [...]».⁷⁸

Amb tot, el mes de juny del 1660, Lluís XIV signava un decret a Saint-Jean-de-Luz que ordenava la dissolució de

les institucions catalanes que es mantenien en els territoris adquirits pel Tractat: el Consell reial, el consistori de la Diputació, el tribunal de la governació, el tribunal del patrimoni reial i el tribunal del mestre racional eren dissolts per disposar «le mesme bon orde et la mesme forme de justice et de gouvernement que se garde dans les autres provinces de nostre royaume, reduisant autant qu'il se pourra les choses à l'usage ordinaire de celuy, et de créer pour cette fin un Conseil Souverain des comtés et vigueries de Roussillon et de Conflent et pays adjoints».⁷⁹ D'aleshores ençà, el govern de la Catalunya Nord s'organitzà entorn de l'intendent general que controlava la vida política, del capità general o governador militar i d'un lloctinent general comandant en cap de l'exèrcit. Encara que aquests càrrecs estigueren sobretot en mans de francesos i en el cas del govern militar, en monopoli de la família Noailles, en la configuració d'aquesta nova estructura política hi van col·laborar, com ja he dit, alguns catalans. El jurista rossellonès Ramon Trobat i Vinyes arribà fins i tot a ser intendent general del Rosselló entre el 1686 i el 1698.⁸⁰ La Corona de França, en canvi, va conservar l'estructura administrativa local. Així el càrrec de veguer de la Cerdanya, sempre en mans de la família catalana Sircart,⁸¹ va mantenir les jurisdiccions senyoriales fos quina fos la procedència del senyor i va haver de conservar la jurisdicció eclesiàstica que, tanmateix, mai no havia coincidit ben bé amb els límits polítics. Com a *province réputée étrangère* va mantenir dues fronteres, la del Lenguadoc i la de la nova delimitació hispanofrancesa. La continuïtat en les relacions socials catalanes per raons de propietat, rendes, usdefruits, llibertat de pas i lligams familiars forçosament hagueren de garantir una delimitació permeable: «no entiendo —deia el text signat a Llivia el 12 de novembre del 1660— que esta libertad de passaje pueda servir por los delitos que pudieran cometerse.»⁸²

La continuïtat de les guerres, les reserves en l'actuació comercial en territori enemic del tractat del 1659 i la gabella de la sal dels Borbó havien de tenir conseqüències en la vida política catalana d'una i l'altra banda de la frontera militar en l'emergència d'episodis de resistencialisme i en la configuració d'una nova alternativa política arran de la coneguda diplomàticament com a Guerra de Successió espanyola.

Peter Sahlins ha verificat els conflictes derivats de l'inextricable entrecruement entre la frontera militar i la jurisdicció eclesiàstica, fiscal i civil en el cas de la Cerdanya i el difícil i traumàtic trajecte humà recorregut per la Vall en el procés del que anomena «territorialització de l'estat», és a dir, la conversió de la frontera militar en frontera política.⁸³

Fou la criminalització de la deserció militar i el comerç entre l'una i l'altra banda de la nova delimitació el factor més decisiu per concloure el límit territorial polític. Els ministres del segle XVIII pensaven que calia depurar el regne d'enclavaments estrangers i «close the state» tant com el territori ho permetès. «This is no longer a time of

conquests. France must be satisfied with its greatness and extension — escriu el marquès d'Argenson, ministre d'afers exteriors de Lluís XV—. It is time to start governing, after spending so much time acquiring what to govern.»⁸⁴

El canvi de sobirà per a la Catalunya Nord va ser també un canvi de les seves estructures fiscals. La imposició de la gabella de la sal fou el detonant d'un important episodi de resistència antifiscal amb connotacions nacionals. Entre els catalans, d'ençà del 1283, el comerç de la sal era franc d'impostos a pagar al rei i només se'n pagava a la institució de govern de Catalunya (Diputació del General o Generalitat), segons un 1,66 del seu valor en cas d'entrada i un 5% en cas de sortida de Catalunya.⁸⁵ La sal era indispensable en la vida humana i dels ramats i aquests eren de gran importància a les contrades pirinenques. El desembre del 1661, Lluís XIV instituïa per raons militars la gabella de la sal sobre les terres catalanes sota el seu domini i en confiava el cobrament a guardes llenguadocians. Aquests començaren a interferir en la compra habitual de la sal de Cardona pels cerdans. El decret de Lluís XIV del 1661, de fet, va començar a criminalitzar el comerç de la sal catalana entre els cerdans, convertint un comerç habitual en contraban. La primavera del 1663 Sant Llorenç de Cerdans s'alçà contra els gabellots al crit d'«A carn, a carn, via fora els lladres». La repressió del Consell Sobirà del Rosselló sobre Sant Llorenç (1665) (multa de sis mil lliures i batalla, consols i 51 veïns condemnats a perpetuïtat a galeres) va col·laborar a estendre la revolta antifiscal, a polititzar-la i a convertir-la en resistència nacional.⁸⁶ Entre el 1667 i el 1675 l'extensió de la revolta contra els agents de la gabella i els representants de les autoritats franceses va ser encapçalada per Josep de la Trinxeria, membre d'una família de paraires i notaris de Prats de Molló.⁸⁷ La revolta coneguda amb el sobrenom de revolta dels angelets,⁸⁸ va estendre's al Vallespir i també al Conflent sota el comandament de Joan Miquel Mestre, pagès de sobrenom «L'hereu Just». Francesc Segarra, des del Consell Sobirà del Rosselló, va tenir un protagonisme actiu en la repressió. El lloctinent general Noël Bouton Chamilly, el 5 de maig del 1670, amb un exèrcit de 4.000 homes derrotava els angelets a l'Alt Conflent. La derrota fou seguida d'un dura repressió: multes, empresonaments, galeres i penes de mort. Molts angelets es refugiaren al sud de les Alberes i d'altres encara van seguir fent actuacions disperses. Aquesta resistència no es pot deslligar del tot de les guerres francoespanyoles que tornaven a estar enceses des del juny del 1667 per la reclamació del ducat de Brabant per Lluís XIV com a herència de la seva muller Maria Teresa. El 1672-1678 cuejava la Guerra d'Holanda i tot fa pensar que els angelets podien estar també pendents de les possibilitats d'una permuta dels comtats a canvi de Flandes. Malgrat la repressió del Conseil Souverain, el territori català al nord de les Alberes no quedà pas pacificat. «Le peuple de Roussillon —informava l'intendent Pont d'Alberet entorn del 1674— se nomme et s'estime catalan et regarderait com-

me une degradation et une injure le nom de françois [...] Cet esprit est respandu jusque dans les Conseil Superieur [...] On n'y soufre la nation françoise maître, que pour impossibilité d'en secourir le joug».⁸⁹ Manuel Descatllar, noble de Vilafranca del Conflent, sospitós des del 1670 de conspiracions hispàniques, el 1674, amb un ampli concurs de conjurats nobles i plebeus, com Francesc de Llar, Carles de Llar, Carles de Banyuls o el segon cònsol de Vilafranca Joan Soler, va pretendre l'ocupació de Vilafranca per un regiment de soldats de Puigcerdà⁹⁰ que fracassà a causa d'una delació. Carles de Banyuls i Francesc de Llar fugiren. Manuel Descatllar, Carles de Llar i Joan Soler patien pena de mort després de greus tortures i confiscació de béns, acusats de crim de lesa majestat en primer cap. No foren els únics, perquè la conjura i la pena de mort tocà, entre d'altres, els perpinyanesos Antoni Rivet, cònsol de Perpinyà, Josep Tixedas i Francesc Puig, el rector de Forques Manuel Boixó, Pere Dantés militar, Josep Salgas batlle de La Bastida i T. Fageda. Empresonament i confiscació de patrimoni el patiren més d'una cinquantena de persones de tota mena (dones, juristes, professors, clergues i dones) i d'arreu (Vilafranca, Perpinyà, Ceret, Vinçà, Fullà, Banyuls, Bassegoda, Prats de Molló) i les instruccions contra els conjurats encara duraven els anys 1675-1676.

La guerra generalitzada incidia en la frontera militar pirinenca i les invasions d'una i altra banda van comportar una guerra continuada a Catalunya, baluard d'ambdues Corones i sempre sota la desconfiança dels seus monarques respectius.

La Catalunya sota dominació hispànica patí repetides invasions, les més espectaculars les de l'anomenada guerra dels nou anys (1689-1697), durant la qual la flota francesa bombardejà Barcelona i Alacant (1691) i les tropes del rei Cristianíssim arribaren a ocupar la Vall d'Àneu, Puigcerdà, Bellver, Ribes de Freser i Camprodon primer, Roses, Girona i Hostalric més tard i, Barcelona, ja a les acaballes d'aquella guerra (1697).⁹¹ Les restriccions polítiques posteriors al 1652, acompanyades de les guerres continuades, aquestes ja sota l'òrbita de la successió hispànica i el repartiment de l'herència dels Habsburg de Madrid, provocà també alçaments a la Catalunya al sud de les Alberes. En el marc de la guerra continuada, entre el 1687 i el 1689, tenia lloc la revolta dels barretines. Nascuda a redós d'una crisi de subsistència i dels desproporcionats i injustos allotjaments de tropes (quasi tres mil homes i la meitat de cavalleria) que requereien sobre els plebeus i les àrees rurals, adoptà trets antisenyorials i reivindicatius a favor de les lleis catalanes (Constitucions), les quals els protegien de la fiscalitat militar, i a favor de la llibertat del sistema electoral català (insaculació). L'espurna de l'alçament tingué lloc a Centelles. També al sud de les Alberes el càstig de l'Audiència contra els pobles i contra les tímides actuacions de la Diputació a favor dels pagesos va contribuir a generalitzar l'alçament que s'estengué al Collsacabra, al Lluçanès, a la Segarra, a l'Urgell, al Vallès i al Llobregat. Davant les muralles de Barcelona

dos anys consecutius (1688 i 1689) s'hi concentraren més de deu mil pagesos rebels al govern de la monarquia, tot exigint llibertat d'insaculació i actuacions contra les tropes. L'alçament comptà amb l'encapçalament d'Antoni Soler, que fou assassinat, de Sebastià Enric Torres, de Josep Rocafort i de Joan Rocrabruna, tots ells propietaris benestants.⁹²

De la mateixa manera que al nord de les Alberes el complot de Vilafranca pretenia per raons catalanes i no d'hispanofília l'actuació de la guarnició de Puigcerdà sobre el Rosselló, també per raons catalanes i no de francofília els dirigents barretines entraren en converses amb el català i intendent del Rosselló Ramon Trobat amb idees similars. Enric Torres, exclòs del perdó general del 14 de març del 1690 i sota la repressió del lloctinent duc de Villahermosa, es retirà al nord de les Alberes amb més d'una quarentena de seguidors. De la mateixa manera que Josep de la Trinxeria, uns anys abans, havia hagut de fugir al sud de les Alberes i esdevenir miquelet d'Espanya, els dirigents barretines esdevingueren miquelets de França (fussellers de muntanya al servei de Lluís XIV) i actuaren com a agents de l'intendent Trobat, que alimentà un nou episodi fracassat d'aliança i annexió de Catalunya a França (1691),⁹³ el qual, sembla, comptà amb el suport d'un reduït nombre de nobles vinculats a la Diputació.

En el context de la Guerra de Successió espanyola, els catalans, tot dirigint el conjunt de la Corona catalanoaragonesa, aspiraren a la recuperació del terreny polític perdut entre el 1652 i el 1659, a posar al dia els recursos polítics catalans (institucionals i legislatius) per mitjà del seu sistema parlamentari (Corts catalanes) i a reunificar el país.⁹⁴ Això ho féu possible el protagonisme polític dels Tres Comuns. Durant la segona meitat del segle XVII, malgrat les guerres i el control de la monarquia, el creixement econòmic català s'havia activat i amb ell la dinamització de la política. Un govern polític *ad hoc* amb representants del Consell de Cent, de la Diputació i d'un estament de notables barceloní (Els Tres Comuns)⁹⁵ va començar a pendre iniciatives. L'òrbita de l'actuació catalana des de Barcelona transcendí fins i tot al nord de les Alberes, on les actuacions del Consell Sobirà permeten observar la presència de sectors partidaris de l'aliança de La Haia al Rosselló.⁹⁶ Però un exèrcit francoespanyol, ara ben unit, liquidava aquella alternativa catalana.

Una aproximació al Tractat dels Pirineus i les seves conseqüències a 350 anys dels fets és útil per adonar-se del caràcter plurinacional dels territoris d'aquelles monarquies i la naturalesa dinasticopatrimonial de les seves fronteres. La diplomàcia no era més que el mirall pacífic de les guerres, la qual només es posava en marxa quan mancaven els diners i no era possible mantenir ni la pressió fiscal ni el reclutament militar. Les fronteres actuals tenen origen en l'actuació militar i diplomàtica d'aquelles monarquies al marge de la identitat dels pobles. Tanmateix, la historiografia ha col·laborat decisivament a donar legitimitat democràtica a aquestes fronteres dinasticomilitars.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Henri VAST féu un repàs de totes les negociacions sobretot entre el 1648 i el 1658: *Les Grands Traités du règne de Louis XIV, I: Traité de Münster, Ligue du Rhin. Traité des Pyrénées (1648-1659)*. Alphonse Picard et fils éditeurs, Paris 1893, p. 65-71. «Les négociations durèrent de 1643 à 1650 sans réussir», p. 79. Joan Reglà va fer també el seguiment dels diversos encontres diplomàtics entre les dues monarquies des del 1648 fins a la signatura del 7 de novembre del 1659 a l'illa dels Faisans. Aquesta relació només té present els grans dignataris: Vantorte/Peñaranda (Brusel·les, 1648-1649), Lionne/Peñaranda (Brusel·les, 1649), Pimentel/Mazzarino (Colònia, 1651), marquès de Sillero/autoritats hispàniques (Països Baixos, 1651) i Lionne/Haro (Madrid, 1656), Mazzarino/Pimentel (Lió-París, 1658-1659), els quals contra l'opinió de Turenna el 7 de maig acordaven la suspensió de les hostilitats i deixaven la darrera paraula, amb plens poders, als acords entre Mazzarino i Haro. Joan REGLÀ. «El Tratado de los Pirineos de 1659. Negociaciones subsiguientes acerca de la delimitación fronteriza». *Hispania*, XI:XLII (1951), p. 101-166, especialment p. 109-116. Un repàs historiogràfic més recent a Rafael VALLADARES. «El Tratado de Paz de los Pirineos: una revisión historiográfica (1888-1988)», dins *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie IV, Historia Moderna, 2 (1989), p. 125-138.
- [2] Núria SALES. «Tractat dels Pirineus, el Tractat dels Pirineus?». *Estudis d'Història Agrària*, 17 (2004), p. 829-842, citació p. 832-833. Pel seu cantó, H. Vast escriu: «Le Traité des Pyrénées [...] moins important pour l'Europe que les traités de Westphalie, il a pour la France une importance plus grande [...] la France pouvait espérer de conquérir et de garder la Belgique», *Les Grands Traités*, op. cit., p. 89-90.
- [3] Signataris de la Lliga del Rin, VAST. *Les Grands Traités...*, op.cit., p. 65-78.
- [4] Capítols 122 i 123 del Tractat. He consultat l'edició *Tratado de Paz entre esta Corona y la de Francia ajustado por el excmo señor don Luis Méndez de Haro y Guzmán, marqués del Carpio, conde-duque de Olivares, alcaide perpetuo de los Reales Alcázares y Atarazanas de la Ciudad de Sevilla, gran Canciller perpétuo de las Indias, comendador mayor del orden de Alcántara, del Consejo de Estado del Rey nuestro señor, gentilhombre de su Cámara y su cavallerizo Mayor y por el Eminmo señor cardenal Julio Mazarini*, Madrid: Imprenta de Domingo García Morrás, 1660. Sobre textos diplomàtics, cal tenir present com a mínim les edicions d'Abreu i Bertodano: *Colección de los Tratados de Paz*, Madrid: 1740-1752, al costat de les edicions en francès d'H. Vast.
- [5] VAST. *Les Grands Traités...*, op.cit., I, p. 89. En la

- notícia bibliogràfica de Vast consta l'existència del tractat en francès, espanyol, llatí i alemany, p. 90.
- [6] George CLARK. *The seventeenth century*. Oxford University Press, 1972, p. 128-129 (primera edició, 1929). Robert MANDROU. *La France aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Presses Universitaires de France, París 1967, p. 231.
- [7] VAST. *Les Grands Traités...*, *op. cit.*, «Introduction», p. I.
- [8] Capítol 2.
- [9] La redacció efectiva fou tasca dels adjunts d'ambdós plenipotenciaris Pedro de Coloma per part hispànica i Hughes de Lionne per part francesa. Des d'Hendaia anaven redactant l'articulat de les minuts que els anaven arribant al final de cada jornada de negociació. REGLÀ. *El Tratado...*, *op. cit.*, p. 115.
- [10] Joël CORNETTE. *Chronique du règne de Louis XIV*. Sedes, Saint-Just-la-Pendue 1997, p. 71.
- [11] Josep SANABRE. *El tractat dels Pirineus i la mutilació de Catalunya*. Barcelona 1960, p. 28.
- [12] Josep SANABRE. *La acción de Francia en Cataluña (1640-1659)*. Barcelona 1956, p. 351-365.
- [13] SANABRE. *El tractat...*, *op. cit.*, p. 34.
- [14] *Ibidem*, p. 22-23
- [15] *Ibidem*, p. 49. Segons Lluís XIV el Rosselló li pertanyia: «vous ne pouvez pas ignorer —eren paraules del rei que rebia el secretari a Hughes de Lionne— que les comtés du Roussillon et de Cerdagne sont de l'ancien patrimoine de ma couronne; que celle d'Espagne me les a retenues long temps sous titre illegitime». El record de la vella marca carolingia o l'empenyorament del 1462 per Joan II al rei de França el podien fer parlar així.
- [16] Gaston ZELLER. «La monarchie d'Ancien Régime et les frontières naturelles». *Revue d'Histoire Moderne*, 8 (1933), p. 305-333. MANDROU. *La France...*, *op. cit.*, p. 230.
- [17] Charles VASSAL-REIG. *La guerre en Roussillon sous Louis XIII (1635-1639)*. Préface de M. Louis Batiffol administrateur de la Bibliothèque de l'Arsenal. Éditions Occitania, París 1934, p. XII.
- [18] VASSAL-REIG. *La guerre...*, *op. cit.*, p. XIV. Sobre l'ambigüitat de la historiografia francesa en relació amb l'adquisició del Rosselló al segle XVII, vegeu «Per què l'adquisició del Rosselló és presentada per la historiografia francesa com una conquesta militar més?». *Revista de Catalunya*, 90 (novembre 1994), p. 23-38. Els catalans, en aquella difícil conjuntura, van tendir a legitimar l'aliança amb França, i acceptaren el vassallatge a Lluís XIII «comme leurs predecesseurs avoient desia fait du temps de Charlemagne». SANABRE. *La acción de Francia en Cataluña*, *op. cit.*, p. 132; altres referències a Carlemany a p. 102, 134 i 701. També C. VASSAL-REIG. *Richelieu et la Catalogne*. París 1935, p. 188. En aquella conjuntura, Carlemany era vist pels catalans com un sobirà fruit de l'elecció voluntària d'un poble lliure. Sobre les relacions entre Catalunya i França vegeu Óscar JANÉ CHECA. *França i Catalunya al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*. Afers, Catalunya-Barcelona 2006.
- [19] VASSAL-REIG. *La guerre...*, *op. cit.*, p. XIV.
- [20] Peter SAHLINS. *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees*. University California Press, 1989, p. 37-38.
- [21] Des de l'òptica catalana aquestes territoris eren la vegueria del Rosselló amb la sotsvegueria del Vallès, la vegueria de Vilafranca del Conflent amb la sotsvegueria del Capsir i la vegueria de Puigcerdà. Lluís de PEGUERA. *Practica, forma y stil de celebrar Corts Generals en Catalunya y materias incidentes en aquellas*. Gerony Margarit, Barcelona 1632 (edició facsímil. Ed. Base, Barcelona 1974, p. 221-225, 227-234). En aquesta obra el jurista català Peguera (1540-1610) fa una descripció de Catalunya i fa la relació de tots els pobles de Catalunya per vegueries i sotsvegueries.
- [22] SAHLINS. *Boundaries...*, *op. cit.*, p. 65.
- [23] Ho ha posat en evidència la historiografia catalana relativa a les guerres de la segona meitat del segle XVII: Ferran SOLDEVILA. *Història de Catalunya*. Barcelona 1963, p. 1060-1095. Joaquim ALBAREDA. *Els catalans i Felip V*. Barcelona 1993, p. 11-58. Josep Maria TORRAS. *La Guerra de Successió i els setges de Barcelona (1697-1714)*. Barcelona 1999, p. 27-42. Antonio ESPINO. *Catalunya durante el reinado de Carlos II. Política y guerra en la frontera catalana, 1679-1697*. Bellaterra 1999.
- [24] Perpinyà es veia a si mateixa com a «muralla perpètua de Catalunya» i «frontera de francesos y de altres enemichs (...) y per aquells sovint infestada y molt garrejada». Eva SERRA. «Perpinyà, una vila a Corts catalanes (Montsó, 1585)». *Afers*, 28 (1997), p. 580 i 587.
- [25] *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII*, a cura d'Antoni SIMON i TARRÉS i Pep VILA, Barcelona 1998, p. 100-101 i 103.
- [26] El Tractat segregava les viles de Perpinyà, Argelers, Cotlliure, Salses, Tuïr, Vilafranca del Conflent, Vinçà i el Voló de la representació parlamentària catalana i Perpinyà i la seva vegueria del dret electoral en el govern de la Generalitat. Eva SERRA. «Ciu-tats i viles a Corts Catalanes (1563-1632): entorn de la força municipal parlamentària». *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000*. Universitat de Barcelona, 2003, vol. III, p. 873-900; i íd.: «La representació de la Catalunya Nord a les Institucions Polítiques Catalanes abans de l'annexió amb França», dins *Sessió de la Secció Històrico-Arqueològica a Perpinyà (20 d'Octubre de 2004)*. IEC, SHA, Barcelona 2005, p. 13-19.
- [27] SANABRE. *El tractat...*, *op. cit.*, p. 74-77.

- [28] *Ibidem*, p. 60, 62.
- [29] REGLÀ. «El tratado...», *op. cit.*, p. 114-117. Tanmateix, segons Joan Reglà, Luis de Haro s'endugué per encarrilar les negociacions documentació sobre el Conflent, la Cerdanya i el Rosselló que el virrei de Catalunya, el marquès d'Olias, va treure de l'Arxiu Reial de Barcelona i una còpia dels capítols dels *Anales de la Corona de Aragón* de Jerónimo Zurita relatius a aquells territoris.
- [30] Reglà explica que els tractats secrets del matrimoni reial van modificar els termes de la restitució d'aquestes places. Aquesta es faria quan Maria Teresa creués el Bidasoa. Aleshores entrarien dos ostatges francesos com a garantia de la restitució. REGLÀ, «El tratado...», *op. cit.*, p. 120. Els articles secrets del tractat i fragments del contracte de casament de Lluís XIV amb Maria Teresa foren publicats per VAST, *Les Grands...*, *op. cit.*, I, p. 168-175 i 176-187. Abreu publica el Tractat i el contracte de casament (*Colección...*, *op. cit.*, t. VII, p. 114-229 i 324-343).
- [31] El doctor Andreu Bosch de Perpinyà dedicava el capítol 29 dels seus *Títols d'Honor* a parlar «De les sinch opinions differentes ahont se té de pendrer lo principi y promontori dels dits monts Pyreneus en lo mar Mediterraneo terra de Rosselló y discurs a la terra de Cerdanya per fer la divisió entre Espanya y França y part de la Gal·lia Narbonesa», *Summari, Índex o Epítome dels admirables y nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló y Cerdanya y de les gràcies, privilegis, prerrogatives, preheminiències, llibertats e immunitats gosan segons les pròpies y naturals lleys*, Pere Lacavalleria estamper, Perpinyà, 1628; edició facsímil, Barcelona; Sueca: Curial, 1974, capítol 29, p. 117-124. La citació és de la p. 117. P. Sahllins explica també que Mazzarino tenia dificultats en el reconeixement de la topografia pirinenca i consultava mapes amb l'ajuda del català doctor en lleis Ramon Trobat per garantir la reclamació del Conflent i un tros de la Cerdanya, si bé els seus mapes solien col·locar muntanyes allà on no n'hi havien (*Boundaries...*, *op. cit.*, p. 54 i 55).
- [32] Amb tot, la *Marca Hispanica* fou una obra pòstuma editada pel secretari de Pèire de Marca, Étienne Baluze, el 1688, dedicada a Jean-Baptiste Colbert, el ministre de Lluís XIV. Baluze va acabar i completar el projecte en marxa de Marca. El prefaci al lector de Baluze conté el relat de les negociacions de Ceret des de la perspectiva dels comissaris francesos. Pel que fa a la *Marca Hispanica*, vegeu Tomàs de MONTAGUT. [ressenya bibliogràfica], *Anuario de Historia del Derecho Español*, LXX (2000), p. 626-630. Jesús VILLANUEVA. «La Marca Hispanica de Pierre de Marca y Étienne Baluze a través de sus tres momentos de composición (1648-1650, 1660, 1688): de 'ilustración' humanista a colección documental». *Pedralbes*, 24 (2004), p. 205-231. Núria Sales, tot comentant el llibre de Blandine BARRET-KRIEGER, *Les historiens et la monarchie* (1988), ha explicat la combinació complexa d'interessos i mecenatges erudits i monàstics que en els segles XVII i XVIII van conuiu amb els interessos estatals i escriu que «el 1683 Colbert manifestava la necessitat d'encomanar vastes compilacions històriques 'provincials' a gent entesa». Cal pensar que la *Marca Hispanica* s'inscriu en aquest propòsit de Colbert. Núria SALES. «Dom Mabillon, dom Lobineau i el P. Villanueva: una No-història?». *Afers*, 10 (1990), p. 521-532.
- [33] Petro de MARCA. *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus hoc est, Geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum*, auctore illustrissimo viro — archiepiscopo Parisiensi, Parisiis, apud Franciscum Muguet regis et illustrissimi archiepiscopi Parisiensis typographum, MDCLXXXVIII. Edició facsímil, Editorial Base, Barcelona 1998: Stefani Baluzii tutelensis praefatio ad lectorem, III i VI.
- [34] Stefani BALUZE. «Praefatio ad lectorem», II.
- [35] Ph. TORREILLES. «La delimitation de la frontière en 1660». *Revue d'Histoire et Archeologie*, I (1900), p. 24. Marca reclamava tota la Cerdanya i la Seu d'Urgell amb la seva comarca i el vescomtat de Castellbò (SANABRE. *El Tractat...*, *op. cit.*, p. 82).
- [36] «Arguments comtals, veguerials/sotsveguerials, arguments trets dels autors de l'antiguitat greco-romana i arguments geogràfics van ser utilitzats per tots dos camps —escriu Núria Sales— sinó que triant-ne de diferents o interpretant-los diferentment: així P. de Marca, obligat a arraconar la seva Gran Cerdanya, invocà suposats límits originals del comtat del Rosselló per reivindicar el Conflent, mentre els comissaris espanyols demostraven que el Conflent no n'hi havia pas format part, sinó que foren els antics comtes de Cerdanya, que ho havien estat també del Conflent. Pel que fa al Canigó P. de Marca l'esborrà senzillament del mapa, en pretendre que entre Rosselló i Conflent no hi havia altres muntanyes que «une colline que l'on appelle le col de Terranère» (SALES. «Tractà dels Pirineus...», *op. cit.*, p. 836, nota 17).
- [37] Capítol 33 i tractats particulars que són complementaris del general. REGLÀ. *El Tratado...*, *op. cit.*, p. 115 i 120.
- [38] Havien de ser 33 pobles per al rei de França; el 13 d'agost de 1660 Serroni escrivia a Mazzarino: «je me'n suis fait desja accorder vinghuit, qui sont effectivement plus de cinquante, car le mot que VE fait adjouter des villages avec jurisdiction, m'on fait gagner dix, que ne sont compter que par un, et je n'ay receu que par deux, ceux qui sont en effect que quatre ou cinc» (SANABRE. *El tractat...*, *op. cit.*, p. 88). La condició de vila de jurisdicció reial és el fet que permeté l'estrambòtica solució de Llivia.

- [39] SANABRE. *El Tractat...*, *op. cit.*, p. 89.
- [40] Eduard VIVAS I LLORENS. «Panissars històric i monumental». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26 (1993), p. 35-58.
- [41] Deu articles formulaven els procediments a seguir per a la normalització de la vida jurídica en funció de les disposicions dels articles 55, 57, 58, 59 i 112 del Tractat. REGLÀ. «El Tratado...», *op. cit.*, p. 139-146; SAHLINS: *Boundaries...*, *op. cit.*, p. 54-59.
- [42] SALES. «Tractà dels Pirineus...», *op. cit.*, p. 830, nota 9.
- [43] Joan Reglà, sobre aquesta qüestió, indica que Mazzarino va voler obviar possibles irredemptismes parlamentaris com n'havien fet els Estats de Borgonya el 1526. Aleshores Francesc I se n'havia aprofitat tot negant-se a cedir la Borgonya basant-se en la resistència dels Estats borgonyons a reconèixer el tractat de Madrid del 1526, el qual havia estat fet sense consultar llurs Estats. Durant la resta del segle XVII el govern català (Diputació del General o Generalitat) va seguir considerant les vegueries del Rosselló, Conflent i part de la Cerdanya territori propi a efectes d'insaculació (electorals) i els seus papers administratius mai no van abandonar el territori nord-català. Les Corts de Barcelona del 1705-1706 (la reunió parlamentària de l'arxiduc Carles III) els van esmentar sovint i hi hagueren reivindicacions catalanes en aquest sentit com l'opuscle anònim de 1734 *Via fora els adormits* esmentat per Ferran SOLDEVILA. *Història de Catalunya*. Barcelona 1963, p. 1067.
- [44] Capítols 34-40, 61.
- [45] Capítol 61. Capítols de restitucions al rei catòlic: 44 (comtat de Charolais però sota sobirania del rei de França), 46 (Ypres), 47 (Valenza sobre el Po i Mortara), 48 (comtat de Borgonya). Capítols sobre les condicions de les evacuacions: marxar sense fer estralls: capítol 50, es pot marxar amb l'artilleria i altres coses de guerra: capítol 51, en marxar cal pagar als habitants: capítol 52, el perdó del Cristianíssim a la guarnició d'Hesdin: capítol 53. El retorn de tota mena de documents i títols acreditatius de la possessió: capítol 54.
- [46] Capítol 110.
- [47] Capítol 41.
- [48] Capítol 60.
- [49] Els capítols 62-78 i 121 són els relatius al duc de Lorena.
- [50] Capítols 45, 79-87 i 117.
- [51] Capítol 88.
- [52] Capítols 21, 22, 89, 90, 108 i 109.
- [53] Capítols 91-100.
- [54] Capítol 101.
- [55] Cantons suïssos, capítol 102; els Grisons, capítol 103; Mònaco, capítol 104; la duquessa de Chebrosa, capítol 105.
- [56] Capítols 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119 i 120. Els capítols 49, 116 i 118 fan referència, com he dit més amunt a les places catalanes de Roses, el Fort de la Trinitat i Cadaqués.
- [57] Sobre els presoners de guerra, capítols 106, 107 i 111.
- [58] Capítol 124. Vast indica que el tractat fou resgistrat el 21 de juliol del 1660 al Parlament de París i en el curs de l'any a diversos parlaments de Província, «au contraire, la cour de Madrid semble considérer l'article 124 comme non avénu. Le traité ne fut enregistré ni en Castille, ni aux Pays-Bas» (VAST. *Les Grands...*, *op. cit.*, I, p. 166).
- [59] Consideracions finals del Tractat.
- [60] Capítols 55-59. El Tractat intenta donar pautes per resoldre la complexa casuística de les restitucions pel que fa als crèdits, els béns en litigi, els lluismes, les prorrates, les bestretes, etc., tot intentant regular al màxim el retorn de les confiscacions. Tal com ja s'ha dit, la conferència de Figueres donà pautes en relació amb aquests temes per al cas específic de Catalunya. Són també capítols sobre les restitucions civils dels diversos àmbits geogràfics 28-31. Pel que fa al capítol 32 ambdós monarques es comprometen a mantenir les prelatures concedides durant la guerra.
- [61] Capítols 5-9 i 25-27. Els mercaders i súbdits que circulin tenen dret d'advocat i en els seus llibres de comptes poden usar «la lengua que quisieran, en español, francés, flamenca o otras sin que por esto puedan ser molestados e inquiridos». Capítol 25.
- [62] Capítol 10.
- [63] Capítols 11-23.
- [64] Capítol 24.
- [65] Capítols 1-4. El capítol 4 reclama: «Todos los motivos de enemistad o mala inteligencia quedaran borrados y extinguidos para siempre y todo lo que se ha dicho y pasado por razón de la presente guerra u en el tiempo della se pondran en perpétuo olvido.»
- [66] SANABRE. *El Tractat...*, *op. cit.*, p. 79
- [67] Pel que fa a les citacions de Parets, Antoni SIMON I TARRÉS. «L'estatus de Barcelona després de la pau dels Pirineus, presidi o ciutatella?». *Estudis*, 32 (2006) p. 240 i 241.
- [68] Ferran SOLDEVILA. *Història de Catalunya*, *op. cit.*, p. 1090-1095. Núria SALES. *Història de Catalunya. Els segles de la decadència. Segles XVI-XVIII*. Barcelona 1989, p. 396. ALBAREDA. *Els catalans...*, *op. cit.*, p. 36-50. ESPINO. *Cataluña durante...*, *op. cit.*, capítols 1-3. Tal com diu Soldevila, «les intrigues polítiques es van barrejar amb la guerra, llavors que la defensa de Catalunya fou supeditada a les conveniències del partit afrancesat, que guanyava ràpidament adeptes a la Cort» a les vigílies de la Guerra de Successió espanyola, p. 1091.
- [69] Núria SALES. «Tractà dels Pirineus...», *op. cit.*, p. 830, nota 9.
- [70] Pau de la FÀBREGA PALLARÈS. *L'ofertament de retro-*

- cessió del Rosselló a Espanya (1668-1677)*. Barcelona 1994. H. Vast, sobre aquesta qüestió escriu que entre el 1643 i el 1650: «Mazarin eût voulu ménager à la France l'acquisition de toutes les conquêtes faites aux Pays-Bas et en Franche-Comté, en échange de la Catalogne et du Roussillon» (*Les Grands...*, op. cit., p. 80).
- [71] Pau de la FÀBREGA. *L'ofèriment...*, op. cit., p. 30 i 38-39. Lluís XIV encara afegia a la carta la seva bona disposició a oferir assistència en tropes i vaixells i diners al rei hispànic «per a la conquesta de l'Àfrica, que és tan pròxima a la seva Corona i que li és tan necessària per al seu comerç i per a la seguretat i defensa de les seves places marítimes».
- [72] SAHLINS. *Boundaries...*, op. cit., p. XV.
- [73] SANABRE. *Resistència...*, op. cit., p. 73. Pere GIFRE. «Família i patrimoni a l'època moderna, segles XVI-XVIII», i Miquel PÉREZ LATRE. «Els Llupià i la política a l'edat moderna». *Història dels Llupià (1088-1771) i dels llinatges incorporats: Icard, Roger i Vallseca*. Edicions Trabucaire, Canet 2006, p. 85-129 i 141-184.
- [74] «pour ne partager leur anthipatie contre les français» (D.M.J. HENRY. *Histoire du Roussillon*, París 1835, II, p. 417).
- [75] Josep Maria TORRAS I RIBÉ. «El projecte de representació dels catalans de 1652». *La revolució catalana de 1640*. Barcelona (1991), p. 251. Sobre la criminalització de Barcelona, vegeu Fernando SÁNCHEZ MARCOS. «El nuevo 'status' de Barcelona tras su reincorporación a la monarquía hispánica en 1652». *Homenaje al Dr D. Juan Reglà Campistol*, València (1975), vol. I, p. 597-609. Antoni SIMON. «L'estatus de Barcelona...», op. cit.; i íd. *Ecos catalans i hispànics de la caiguda de Barcelona el 1652*. IEC, Barcelona (2007).
- [76] SANABRE. *El tractat...*, op. cit., p. 91; i íd. *Resistència del Rosselló a incorporar-se a França*, Barcelona 1970, p. 70-71.
- [77] SANABRE. *Resistència...*, op. cit., p. 94, 96.
- [78] SANABRE. *El Tractat...*, op. cit., p. 91.
- [79] SANABRE. *La acción de Francia...*, op. cit., p. 596; i íd.: *Resistència...*, op. cit., p. 91-92. G. CLERC. *Recherches sur le Conseil Souverain de Roussillon, 1660-1790: organisation et competences*, 2 vols. Tesi de dret. Universitat de Tolosa de Llenguadoc 1973. D'altra banda des d'un edicte de febrer del 1700 va ser obligada a la redacció en francès de les actes dels notaris, les escriptures públiques, procediments i sentències en francès, Raymond SALA. *Dieu, le roi, les hommes. Perpignan et le Roussillon (1580-1830)*. Perpinyà 1996, p. 218.
- [80] Anette SMEDLEY-WEILL. *Les intendants de Louis XIV*. Fayard, 1995, p. 60.
- [81] SAHLINS. *Boundaries...*, op. cit., p. 56.
- [82] SANABRE. *El Tractat...*, op. cit., p. 90.
- [83] SAHLINS. *Boundaries...*, op. cit., cap. 2, p. 61-102.
- [84] *Ibidem*, p. 95-96.
- [85] Eva SERRA I PUIG. «Tarifs douaniers dans la Catalogne Moderne». A: Gilbert LARGUIER (dir.). *Douanes. États et Frontières dans l'Est des Pyrénées de l'Antiquité à nos jours*. PUP-AHAD, Perpinyà 2005, p. 61-88, 81.
- [86] *La guerra de la sal*. R. MEGERAND; R. SALA (dir.). Perpinyà 1985.
- [87] Alice MARCET. «Une révolte anti-fiscale et nationale: les Angelets du Vallespir (1663-1672)». *Actes du 102e Congrès National des Sociétés Savantes*. Llemotges (1977). Alain AYATS. *Les guerres de Josep de la Trinxeria (1637-1694). La guerre du sel et les autres*. El Trabucaire, Perpinyà 1997.
- [88] El sobrenom procedeix o bé de la seva agilitat d'aparèixer i desaparèixer pel fet de conèixer la muntanya i fer una guerra de guerrilla, o bé del patronatge de Sant Miquel dels paraires de Prats de Molló.
- [89] SANABRE. *Resistència...*, op. cit., p. 112.
- [90] *Ibidem*, p. 113-114. Tenia el suport de famílies importants de Vilafranca del Conflent com els Llar, els Soler, els Miquel, els Prats. «En voyant la principauté débarrassée de ceux qu'on ne regardait plus que comme des oppresseurs —escriu Henry— ils cherchèrent à s'en délivrer à leur tour, et réclamèrent les secours de leurs compatriotes» (*Histoire...*, op. cit., II, p. 417).
- [91] Albert GARCIA ESPUCHE. *Barcelona entre dues guerres. Economia i vida quotidiana (1652-1714)*. Vic 2005, p. 147-198.
- [92] ALBAREDA. *Els catalans...*, op. cit., p. 31-50. Jaume DANTÍ. *Aixecaments populars als Països Catalans (1687-1693)*. Barcelona 1990, p. 119-158.
- [93] ALBAREDA. *Els catalans...*, op. cit., p. 35.
- [94] Les Constitucions (lleis catalanes) aprovades en el Parlament (Corts catalanes) celebrat durant el regnat de l'arxiduc Carles III (1705-1706) sovint fan referència a les «viles nostres del Present Principat de Catalunya i Comtats de Rosselló i Cerdanya».
- [95] Eduard MARTÍ. «La Conferència dels Comuns. Una institució per a la defensa de les institucions a Catalunya (1698-1714)». A: J. SOBREQUÉS (coord.). *Actes del 53 Congrés de la Comissió Internacional per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*, vol. I. Parlament de Catalunya; Museu d'Història de Catalunya, Barcelona (2005), p. 447-466. També MARTÍ. *La Conferència dels Tres Comuns*, Treball d'iniciació a la recerca, IUJVV-Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, setembre del 2005.
- [96] Mònica FERRER. «El suport a l'arxiduc en els comtats del Rosselló i la Cerdanya durant els primers anys de la guerra». *L'Avenç*, 206 (setembre 1996), p. 34-39.

NOTA BIOGRÀFICA

Eva Serra i Puig. Barcelona, 1942. Doctora per la Universitat de Barcelona (1978). Ha exercit la docència a diverses universitats catalanes i ara ho fa a la de Barcelona. Des del 2002 és membre de l'Institut d'Estudis Catalans. S'ha especialitzat en història agrària i institucional dels segles XVI i XVII catalans. Entre els seus treballs destaquen *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII* (1988) i la coordinació de l'edició de les Corts Catalanes dels segles moderns.

La indústria de construcció de màquines a Catalunya i els Països Catalans

Santiago Riera i Tuèbols*

Universitat de Barcelona

RESUM

Després d'una introducció en què s'expliciten els trets generals de la industrialització a Catalunya i al País Valencià, l'autor se centra en la fabricació de maquinària pesant a Catalunya. Això li permet de presentar al lector les grans fàbriques que donaren prestigi al Principat: Nuevo Vulcano, Alexander y Hnos, La Maquinista Terrestre y Marítima, entre d'altres. En concret, l'estudi de la fabricació de locomotores per part de La Maquinista (l'empresa que en va fabricar més a Espanya) li permet situar, en un modest lloc, la industrialització catalana en el context europeu. Els entrebancs que el procés modernitzador va sofrir a casa nostra provenen, segons l'autor, en gran part, d'una producció excessivament dispersa que responia a una demanda deficient i relativament escassa. D'aquesta manera es comprèn que els industrials catalans demanessin contínuament el proteccionisme.

Amb tot, conclou que durant el segle XIX i començament del XX solament es pot parlar d'industrialització, en tot l'Estat espanyol, a Catalunya i al País Basc.

PARAULES CLAU: Industrialització, locomotora, pont, proteccionisme, màquina de vapor, turbina

NOTES SOBRE LA INDUSTRIALITZACIÓ CATALANA

La industrialització a Catalunya es caracteritza per la precocitat i la persistència amb què es va desenvolupar. Pierre Vilar ja ens ho va explicar en una excel·lent obra, on examinava el perquè i el com d'aquest procés.¹ Des d'aleshores, els estudis i recerques s'han multiplicat i avui podem presentar-ne al lector un panorama bastant complet.

En primer lloc, cal puntualitzar que la primera arrencada s'esdevingué durant el segle XVIII, especialment en la segona meitat, quan les condicions socioeconòmiques del Principat eren òptimes.² Tanmateix, aquesta primerenca onada —centrada en el sector tèxtil cotoner— fou esmor-teïda per les guerres d'Anglaterra i la Guerra del Francès primer, i per l'establiment de l'absolutisme en la persona de Ferran VII després. La represa, però, s'esdevingué al final de la dècada dels anys vint del segle XIX; alguns prenen la data de 1832 arran de la instal·lació de la primera màquina de vapor a Catalunya per tal de moure les màquines tèxtils de la firma Bonaplata, Rull, Vilaregut i Cia a Barcelona.³

Durant les dècades dels anys trenta i quaranta el sector cotoner va créixer acceleradament. La mecanització de la filatura s'esdevingué entre el 1835 i el 1860, i la del tissatge, més lenta, la seguí tal com va ocórrer en tots els països. Això va esperonar la construcció de grans fàbriques en el sòl urbà que, pel fet de recórrer a l'energia del carbó, rebren el nom de «vapors»; en foren paradigmes La España Industrial, creada pels germans Montadas (1847), coneguda com el «Vapor Nou», i l'anomenada «Vapor Vell», a Sants, fundada per Güell i Ferrer el 1840.⁴

D'altra banda, el 1848 s'inaugurà la línia Barcelona-Mataró, la primera línia ferroviària a Espanya, que iniciava el bastiment de la xarxa estatal.

No caldria dir que ambdues circumstàncies —a més de la de construir un estol, mercant i de guerra, marítim— impulsaren la siderúrgia i la creació de les empreses destinades a fabricar maquinària pesant en general i màquines de vapor en particular.⁵

Si adreçem la mirada al País Valencià, la creença dels anys seixanta de passat segle que la regió valenciana havia quedat al marge de la industrialització s'ha modificat gradualment a través dels estudis i les recerques efectuats fins a arribar a la conclusió que el desenvolupament industrial del País Valencià ha estat notable. Així, Jordi Nadal,⁶ basant-se en els nivells regionals d'industrialització, assegura que el 1900 el País Valencià era la segona regió més industrialitzada d'Espanya (exceptuant el País Basc i Navarra,

* Adreça de contacte: Santiago Riera i Tuèbols. Institut d'Estudis Catalans (IEC), Secció Històrico-arqueològica. Carme 47. 08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel. +34 932701628. Fax: + 34 932701180. E-mail: sha@iec.cat

amb un règim fiscal propi), després de Catalunya, arrabassant el lloc a Andalusia, que l'havia ocupat durant el dinou:

1856			
Regió	Fabricació en %	Població en %	Nivell ind.
Catalunya	25,6	11,22	2,28
Andalusia	24,05	19,89	1,21
Castella la Nova	9,81	10,02	0,98

1900			
Regió	Fabricació en %	Població en %	Nivell ind.
Catalunya	38,58	11,11	3,47
País Valencià	8,31	8,25	1,01
Andalusia	19,08	20,13	0,95

Estadística administrativa de la contribución industrial y de comercio, anys 1856 (1857) i 1900 (1901); censos de població del 1857 i el 1900. Els tants per cent de fabricació i població regionals han estat calculats respecte al total de l'Estat espanyol, i el nivell d'industrialització correspon a dividir els dos tants per cent anteriors. Esmentat a J. NADAL; A. CARRERAS: *Pautas regionales de la industrialización española, siglos XIX y XX*, Barcelona: Ariel, 1990, p. 298.

D'altra banda, tant les màquines de vapor com les turbines hidràuliques instal·lades al País Valencià constitueixen una mostra de la industrialització existent. Des del 1846 fins al 1883 el País Valencià instal·là 157 màquines de vapor procedents de la firma Alexander Hnos; a la ciutat de València i voltants, el 1879 n'hi havia 78 en funcionament i en els tres anys següents es concediren 39 permisos més. Quant a les turbines, consta que el 1910, cent turbines (amb un total de 7.600 HP), de les més de mil construïdes per la firma Planas, Flaquer y Cía, tingueren per destí el País Valencià.⁷

Pel que fa a les Illes Balears, la seva insularitat i característiques intrínseques les deixen foren de la nostra atenció.

Quatre mots per parlar del desenvolupament siderúrgic català abans d'entrar de ple en la indústria de construcció de maquinària.

Un dels inconvenients amb què va ensopegar el procés industrialitzador català fou la manca de carbó i de mineral de ferro. Tot i així, comprenent la necessitat ineludible d'emprendre la fabricació de maquinària pesant, si hom volia tirar endavant en el camí iniciat, es va emprendre l'aventura de bastir alts forns autòctons.⁸

Sis foren els alts forns emplaçats al Principat. El primer, instal·lat a Camprodon per la societat El Veterano Cabeza de Hierro l'any 1844, emprava carbó vegetal, però amb l'expectativa del carbó de Sant Joan de les Abadesses es pensava transformar-lo en un alt forn alimentat amb coc; efectivament, va ser adaptat per al consum de carbó mineral al cap de catorze anys però s'ha de dir que les dificultats sovintejaren i que el rendiment fou minso. Entre el 1851 i el 1856 consta que a la Herrería Catalana, a la Bor-

deta (Sants), s'obtenia ferro colat. També tenim notícia que els germans Alexander, de qui parlarem més endavant, instal·laren el tercer alt forn en el Clot de la Mel, al terme de Sant Martí de Provençals. A la dècada dels cinquanta aparegueren tres forns més: dos a Anglès i un a la Garriga. En total foren sis. Ara bé, la llei aranzelària de Salaverria el 1862 rebaixava el preu del ferro importat i, doncs, representava la fi del que hem anomenat aventura catalana dels alts forns: l'any 1866 no n'hi havia cap en funcionament. Definitivament, la metal·lúrgia s'havia instal·lat al nord d'Espanya.⁹

L'únic complex siderúrgic important als Països Catalans —més tardà— va ser el de Sagunt.

Quan l'industrial basc Ramon de la Sota i el seu soci Eduardo Aznar, tot buscant jaciments de mineral de ferro per a la siderúrgia basca, arrendaren les mines d'Ojos Negros (Terol), es veieren obligats a construir una línia fèrria de 205 km de longitud per portar el mineral al port de Sagunt. L'explotació de la mina començà el 1906 i als molls del nou port, situat a uns quants quilòmetres de l'antic, el Grau, s'hi ubicà una planta d'enriquiment, concretament un taller de fer briquetes i un forn, en realitat, els orígens de la futura siderúrgia.

Fou l'any 1917 que es constituí la Compañía Siderúrgica del Mediterráneo i el 1922 es posava en marxa el primer alt forn. Al cap de set anys s'atenyia un cim en la producció: 139.655 tones de ferro; en aquest moment la plantilla era de 4.000 obrers, el doble de la del 1923. A partir del 1929, primer la crisi i després la guerra civil afectaren progressivament la producció fins que l'alt forn s'aturà. A la postguerra, el complex passà a Altos Hornos de Vizcaya que endegà de nou la planta. Fou una represa lenta, condicionada per la conjuntura del moment, perquè fins al 1954 no es va igualar la producció de 1929.

En la segona meitat dels anys seixanta, coincidint amb l'onada industrialitzadora que s'esdevingué a Espanya, la planta es transformà en un veritable complex siderúrgic integral (Altos Hornos del Mediterráneo). Finalment, la reestructuració del sector a finals de la dècada dels setanta va representar el tancament dels forns.

LA FABRICACIÓ DE MAQUINÀRIA A CATALUNYA

A continuació ens centrarem en algunes fàbriques o tallers de construcció de maquinària pesant a Catalunya i el País Valencià. Comencem pel Principat.

Nuevo Vulcano

De la primera empresa que parlarem és de Nuevo Vulcano, de la qual no podem fixar amb exactitud la fundació; sí que sabem, però, que entre el 1833 i el 1835 va emprendre volada de la mà de la Compañía Catalana de Vapores.¹⁰

Aquesta darrera companyia va crear-se el 1833, i a la seva filial, una caldereria ubicada a la Barceloneta, Nuevo Vulcano, s'hi construí la maquinària del vapor Delfín, les primeres proves del qual es feren el 1836. El Delfín, junt

amb el Balear, foren els primes vaixells de l'empresa als quals cal afegir no gaire més tard el Mercurio, fabricat a Liverpool com el Balear.

A mesura que l'empresa, dedicada a la navegació marítima, esdevenia més important, va prendre forma la idea de crear una nova societat, Navegación e Industria, amb la finalitat de «facilitar la navegación y el transporte de géneros en buques de vapor, así como la explotación y aprovechamiento de la minas de carbón de piedra que hasta ahora tiene adquiridas y las que en adelante le convenga adquirir»,¹¹ tot reservant-se el dret d'emprendre altres activitats comercials.¹² Navegación e Industria es va constituir el 23 de març del 1841. No cal dir que els tallers de Nuevo Vulcano, que s'havien posat al dia en la construcció de maquinària i calderes marítimes, formaven part de la nova societat. D'altra banda, hom intentava treure el màxim profit de les instal·lacions de Nuevo Vulcano i es considerà la possibilitat d'efectuar les reparacions de màquines d'altres vaixells, estrangers o nacionals. En iniciar-se la dècada dels cinquanta del segle XIX, el taller tenia un director tècnic anglès, quatre capatassos, dotze oficials i dotze aprenents. I anava *viento en popa*.

A mitjan dels anys cinquanta va decaure el pes del transport marítim dins de la companyia i, en canvi, va augmentar el del taller, que construï nombroses màquines de vapor i calderes (s'han comptabilitzat cinquanta calderes en els cinc anys que transcorren del 1856 al 1861), amb l'afegit que un dels seus clients va ser el Ministeri de Marina de Guerra.

Fou el 1866 que la companyia reviscolà en adjudicar-se-li, per part de l'Administració, el servei de correus a les Canàries. També Nuevo Vulcano s'aprofità de la conjuntura favorable que tot just s'iniciava i accelerà la construcció de màquines de vapor fixes per a (petites) indústries i per a l'agricultura, així com bombes d'aigua. Ara era cap dels tallers Joseph White, iniciat en el ram en un petit taller propi del carrer de l'Om l'any 1849, que va projectar la màquina de vapor del Remolcador, un dels primers vaixells construïts íntegrament a Catalunya, concretament a les drassanes barcelonines de Pere Sisteré l'any 1849.¹³

No cal dir, perquè el lector ja ho haurà copsat, que la ventura o desventura dels tallers mecànics restava íntimament lligada als vaivens de la companyia marítima, cosa que no succeirà amb Alexander Hnos i la Maquinista Terrestre y Marítima, com podrem veure. El 1885, en un context politicoeconòmic que es dirigeix decididament cap al proteccionisme, Nuevo Vulcano rep l'encàrrec de fabricar les màquines i calderes d'algunes llanxes canoneres i del vaixell de guerra Elcano.

L'any 1916 es constituï a Barcelona la Companyia Transmediterrània, una concentració d'empreses: Navegación e Indústria; Línea de Vapores Tintoré; Compañía Valenciana de Correos de África; Ferret y Peset Hermanos; Compañía Anónima de Vapores Vinuesa, i la Compañía Marítima de Barcelona. Navegación e Industria va dur a la nova companyia els tallers Nuevo Vulcano.

Finalment, sota l'empara de Krupp es constituï, l'any 1925, la Unió de Llevant que abastava els tallers Nuevo Vulcano de Barcelona, les Atarazanas y Talleres Gómez de València i les Atarazanas de Tarragona.

Alexander Hermanos

Els germans Alexander, David i Thomas, escocesos, s'establiren a la Barceloneta, amb la raó Alexander y Hnos, amb la intenció de construir màquines de vapor en competència amb Nuevo Vulcano. Van intentar captar socis per tal d'augmentar el capital de l'empresa però calgué esperar fins al 1857 perquè David, el germà gran, fundés Font, Alexander y Cía amb Eusebi Font. Aquesta nova raó social va instal·lar els tallers al barri del Clot i va construir un dels alts forns que han merescut la nostra atenció més amunt, forn que va ser tancat cinc anys més tard.¹⁴ Amb aquest fracàs s'esvania l'esperança dels Alexander de proveir directament de primera matèria els tallers de la Barceloneta, escapolint-se així de les dificultats que provocava el proveïment de ferro forà, la qual cosa, cas d'haver estat un èxit, hagués constituït un avantatge notable sobre els seus competidors directes, la Maquinista i Nuevo Vulcano. Val a dir que abans, concretament l'any 1852, els germans Alexander havien mantingut converses amb Valentí Esparó, amb la idea, no caldria repetir-ho, de fabricar màquines de vapor i, el que és més innovador, també locomotores. Esparó, però, preferí establir-se pel seu compte i, finalment, amb d'altres, constituï la Maquinista Terrestre y Marítima.

Tornant a Font, Alexander y Cía, el mateix any de la fundació, el 1857, hom construïa el vapor Tarragonés de 32 tones, però, quan l'optimisme s'havia apoderat dels directius de la firma, un incendi va destruir els tallers de la Barceloneta. Això va succeir concretament el 20 de març del 1858. L'incendi fou espectacular i destrossà literalment l'edifici: sols se'n salvà la màquina de vapor que proporcionava l'energia necessària al complex industrial ja que estava ubicada en un annex aïllat. Si considerem que just al costat hi havia un magatzem d'aiguadents on abundaven les matèries espirituoses, encara caldria considerar que el desastre no va ser tan gran com hagués pogut ser, ja que s'hagués pogut cremar tot el barri. Aleshores el germans Alexander decidiren canviar d'aires i erigir un nou edifici al Poblenou, entre la via fèrria de Mataró i el Bogatell. La proximitat del mar facilitaria avarar els vaixells que pensaven construir i l'extensió del terreny aïllava els tallers d'altres centres, tot protegint la factoria de possibles perills externs (i alhora protegint l'entorn del perill que la fàbrica pogués generar). Ara bé, el terreny era situat en zona militar (segona línia de defensa del bastió construït després de la Guerra de Successió, la Ciutadella) i calia obtenir un permís reial. La contesta a la petició cursada és taxativa:¹⁵

«El establecimiento puede colocarse en cualquier otro punto que no afecte las defensas de Barcelona puesto que sus productos no se dirigen al uso exclusivo de esta ciudad, sino en general al uso de la marina donde quie-

ra que se requieran. Por lo que soy de la opinión de que no es de atender a lo que solicitan.»

Desestimada la sol·licitud, els germans Alexander decidiren continuar on eren —heus ací el que pot passar en una ciutat ocupada— i posaren mans a l'obra de manera decidida: la recuperació fou molt ràpida i sols dos anys després es construïa el vaixell Catalán, de 55 tones. Es tractava del vuitè vaixell construït a les drassanes catalanes:¹⁶

Nom	Tones d'arqueig	Any	Drassana	Constructor
Primer Catalán	116	1846	Blanes	Josep Vieta
Barcelonés	94	1848	Blanes	Josep Vieta
Remolcador	31	1849	Barcelona	Pere Sisteré
Victoria	110	1855	Barcelona	Pere Sisteré
Tarragonés	32	1857	Barcelona	Alexander
Montjuich	30	1857	Barcelona	Maquinista
Indio	45	1858	Barcelona	Maquinista
Catalán	55	1860	Barcelona	Alexander

L'empresa va exhibir els productes que fabricava a l'Exposició de Barcelona del 1860: màquines de vapor, molins fariners i bombes d'aigua per al regadiu. La firma va arribar al punt àlgid de la seva vida cap al 1884 quan tenia una nòmina de 400 treballadors; després, tot i incloure la fabricació de turbines hidràuliques, l'empresa va entrar en un procés de decadència. Cal precisar, tanmateix, que pel que fa al principal producte, les màquines de vapor, el 1882 n'havia fabricades 1.006 i sis anys més tard, l'any de l'Exposició Universal, ja eren 1.350, amb una potència total de 35.000 HP. Deu anys després, fregant ja el segle xx, es parlava ja de 1.500. Finalment, l'empresa es va liquidar el 1923.¹⁷

La Maquinista Terrestre y Marítima

Fundació de l'empresa

Si ens entretenim una mica més del que correspondria en un escrit de la naturalesa del present tot relatant la fundació de l'empresa més important d'Espanya en el ram metal·lúrgic, és perquè ens permetrà de parlar d'altres empreses que en el seu moment desenvoluparen un paper important en l'economia catalana.

Entre el 1839 i el 1841 Valentí Esparó va decidir ampliar els tallers del carrer Tallers que duïen el seu nom, de tal manera que conjuntament amb Nuevo Vulcano i La Fundición de Hierro y Taller de Construcción de Maquinaria, coneguda com La Barcelonesa, van ser els tallers de construcció i reparació de màquines més importants de la ciutat. Val a dir, pel que fa a La Barcelonesa que els seus antecedents es remunten a l'any 1838, quan Manuel Lerna va comprar el taller de Perrenod i s'uní amb Nicolau Tous i Soler, Joan Güell i Ferrer, Jaume Ricart i Manuel Serra per ampliar-lo i traslladar-lo a l'exconvent dels caputxins: La Barcelonesa era, a partir d'aleshores, una rea-

litat. Tres anys més tard, La Barcelonesa s'associava amb Celedoni Ascacibar i constituïen la raó Tous, Ascacibar y Cía, que instal·lava els tallers a l'exconvent dels agustins, al carrer de Sant Pau. La nova societat, que prenia el nom de Fundición de Hierro y Taller de Construcción de Maquinaria —que, tanmateix, seguiria sent coneguda per La Barcelonesa— es proposà emprendre seriosament la construcció de maquinària pesant.

De l'associació de V. Esparó i Tous & Ascacibar y Cía —és a dir, dels tallers de V. Esparó i de la Fundición de Hierro (coneguda encara com La Barcelonesa)— va sorgir, el 1855, la Maquinista Terrestre y Marítima. El capital era de vint milions de rals distribuïts en 5.000 accions de 4.000 rals cadascuna i els principals accionistes: J. Colomer (1.056 accions), V. Esparó (822), R. Bonaplata (469), N. Tous i Mirapeix (438), J.M. Serra (453), J. Güell i Ferrer (267), J.A. de Mendiguren (200), C. Ascacibar (190), N. Tous i Soler (170). El propòsit de l'empresa restava ben clar a l'article segon dels estatuts:

«El objeto de la sociedad será la fundición de metales, construcción de buques, calderas, máquinas de vapor terrestres y marítimas, locomotoras para caminos de hierro, motores hidráulicos, transmisiones de movimiento, máquinas para hilados, tegidos y estampados y todas las demás clases de máquinas que se crean convenientes, utilizando al efecto las fábricas que actualmente poseen pudiendo establecer otras...».¹⁸

D'aquesta manera es responia al repte que significava per a Catalunya i Espanya la industrialització del país. Ara bé, la construcció de la xarxa ferroviària va palesar que en aquesta relació de propòsits hi faltaven els ponts i, doncs, l'any 1870 l'empresa efectuà un canvi en el redactat del estatuts i hi explicità altres sectors no considerats inicialment, en concret els edificis metàl·lics i els ponts, que en els anys a venir omplirien una gran part de l'activitat de la Maquinista. Podrem veure-ho ben aviat.

Abans d'examinar la producció de la Maquinista Terrestre y Marítima volem deixar constància que conjuntament amb Nuevo Vulcano, Alexander Hnos i Portilla & White de Sevilla serien les empreses constructors de maquinària pesant més importants de la Península. La Maquinista davant.

La construcció de maquinària marítima

Inicialment la Maquinista va emprendre la construcció de vaixells, tal com constava als estatuts. Es va tractar del Montjuich i de l'Indio.

El primer era un remolcador, amb buc de ferro, de 76 peus d'eslora (23,16 m), 14 de mànega (4,26 m) i 8 de puntal (2,43 m), de 30 tones netes, equipat amb una màquina de vapor de 40 HP construïda íntegrament als tallers propis. Els amos, Vicent i Jacint Torner, que n'havien pagat 14.000 pesos forts, no en gaudiren gaire temps, però, ja que cinc anys després explotaren les calderes i el Montjuich s'enfonsà.

El segon, l'Indio, era més gran (43,28 m d'eslora; 5,63 m de mànega i 2,89 m de puntal) i, lògicament, amb més tonatge: 112 tones de cabuda total i 52 de càrrega. Duia una màquina de vapor de 70 HP i va costar 36.000 pesos forts al comprador, la firma Gaspar, Roig i Cía.

Superada l'experiència, els directius de la Maquinista, que preveien moltes dificultats en aquest tipus de construcció, decidiren dedicar-se exclusivament a la construcció de màquines de vapor i calderes marítimes (i a tots els complements inherents), i àdhuc a les reparacions, i cedir la construcció de vaixells a les drassanes del nord de l'Estat espanyol, situades a prop d'una important indústria siderúrgica.

L'any 1862 l'empresa traslladava els tallers a la Barceloneta. Durant aquests primers anys, tot i que la Maquinista Terrestre y Marítima va rebre diversos encàrrecs del Ministeri de Marina, l'empresa va viure en un ambient lliurecanvista que s'estenia progressivament —que es va concretar en els aranzels del 1869—, i, doncs, va contemplar com disminuïen aquests tipus d'encàrrecs; de fet, va haver de suportar la crisi acceptant qualsevulla comanda (i això tingué efectes negatius, com examinarem). Naturalment, no cal afegir que els homes de la Maquinista defensaren sempre, a ultrança, el proteccionisme.

Aquest arribà, a la fi, tímidament, amb la restauració monàrquica l'any 1874. Quan a finals de segle el proteccionisme s'imposà definitivament, la fabricació de motors marins a la Maquinista Terrestre y Marítima va experimentar un auge més que notable. En concret, tant la llei de construcció de l'estol de guerra del gener del 1887 com els aranzels del 1906 afavoriren la indústria nacional i doncs, també, la Maquinista.

La llei del 1887 destinava una partida de 189.900.000 pessetes¹⁹ per a la construcció de nous vaixells de guerra; a més, preveia que es destinessin 22.600.000 pessetes a l'acabament de treballs en curs i que 112.500.000 pessetes fossin dedicades a millorar els arsenals. En total, 225 milions de pessetes.

A tall d'exemple il·lustratiu, vegem la construcció de màquines de vapor marítimes construïdes entre el 1887 i el 1892:

Vaixell	Any	Màquines	Potència (HP)		Pessetes
			Tir natural	Tir forçat	
Alfonso XIII	1888	triple expansió (horitzontal)	7.800	11.500	2.690.000
Lepanto	1888	"	7.800	11.500	2.690.000
Ensenada	1888	"	1.600	2.200	460.000
Yáñez Pinzón	1891	" (vertical)	650	2.600	603.000
P. Asturias	1891	" (horitzontal)	10.500	15.000	3.675.000
Cataluña	1891	"	10.500	15.000	3.525.000
Galícia	1892	" (vertical)	650	2.600	500.000
Cisneros	1892	" (horitzontal)	10.500	15.000	3.275.000
Carlos V	1892	"	15.000	18.000	?

Pel que fa a la Llei del 1907, que va seguir immediatament als aranzels de l'any anterior, pressupostava una quantitat semblant a la de l'any 1887 per repartir en els mateixos tres conceptes. Entre les dues dates, però, l'any negre, 1898, amb la pèrdua de les colònies i un paper gens brillant de l'estol de guerra espanyol, una derrota que demostrava que quelcom s'havia fet malament puix ara, el 1907, calia recomençar partint del mateix punt que havia representat l'any 1887.

Per tal de considerar la magnitud dels treballs que es realitzaren als tallers de La Maquinista, examinarem amb cert detall la construcció de les màquines i calderes del creuer Reina Regente. El buc es construïa a les drassanes de El Ferrol i el Ministeri especificava les característiques de les màquines i les condicions de lliurament a la R.O. del desembre del 1906. Per cert que la Maquinista Terrestre y Marítima va respondre amb una contraoferta que muntava a 3.260.000 pessetes; així mateix, l'empresa es permetia dubtar de les calderes Belleville, una marca tot sigui dit de prestigi, sol·licitades pel Ministeri a la R.O., adduint que les calderes d'aquesta empresa no gaudien d'una experiència suficient, i oferia substituir-les per unes altres cilíndriques i tubulars amb fogar interior i retorn de flama (en la fabricació de les quals La Maquinista hi tenia la mà trencada). La substitució representava un estalvi de 310.000 pessetes. El Ministeri, però, no va cedir.²⁰

Quant a les màquines pròpiament dites, eren dues, de triple expansió, verticals i invertides, que funcionaven a 1400 rpm amb una pressió de 13 kg/cm²; cadascuna actuava sobre un eix amb la seva pròpia hèlice. Desenvolupaven una potència de 9.000 HP amb tir normal i 11.000 HP amb tir forçat.²¹

El cost l'especifiquem tot seguit:

Màquines	
Material	948.318,95 pessetes
Mà d'obra	439.339,08 pessetes
Embalatge i trasllat	54.042,55 pessetes
Total	1.441.700,58 pessetes
Calderes Belleville	1.004.957,14 pessetes
Cost total	2.446.657,72 pessetes ²³

Si considerem que el contracte havia estat signat per un import de 3.260.000 pessetes, el benefici net va ser, en aquest cas, de 813.342,28 pessetes, que representa un 33 per cent sobre el preu de cost. L'operació havia estat rendible. Tanmateix, no sempre era així.

Respecte a la fabricació de màquines de vapor terrestres, fixes, sabem que La Maquinista Terrestre y Marítima va construir-ne 569 amb una potència total de 32.745 HP, de les quals 425 romangueren a Catalunya. L'última sortí dels tallers de l'empresa l'any 1935. Una distribució de les màquines construïdes, agrupades en quinquennis, ens mostra que la màxima producció se centrà entre els anys 1871 i 1900, sent el quinquenni 1871-1875 el que presenta un màxim d'unitats (70, amb una potència de 3.167 HP); en canvi, en augmentar la demanda de màquines de potència més gran, el màxim de potència es presenta en el quinquenni 1896-1900, amb 4.296 HP (que corresponen a 45 unitats).²³

Els ponts de la Maquinista

Hem palesat que de bell antuvi La Maquinista no havia considerat la construcció d'estructures metàl·liques. Emperò, les possibilitats que ofería la construcció de la via fèrria espanyola, que requeria nombrosos ponts per salvar els accidents topogràfics que es presentaven sovint en un terreny accidentat, feren repensar-s'hi als homes que dirigien l'empresa. Així fou com el 1870 s'introduí un canvi d'estatuts per poder entrar en altres sectors inicialment no considerats, concretament en les estructures metàl·liques i en la construcció de ponts. Quant a les primeres, és inevitable esmentar la construcció del mercat del Born a Barcelona. Però no fou una obra única: la construcció de mercats va sovintejar amb els de Sant Antoni, Hostafrancs, la Barceloneta, la Concepció i el de la Llibertat (a Gràcia).

Punt i a part mereix l'estació de França, construïda arran de l'Exposició del 1929, una de les més originals i singulars ja no tan sols de l'Estat espanyol sinó d'Europa.

Pel que fa als ponts, la construcció dels primers en els anys 1968 i 1969, designats com a Vall de Gurr i Jalón, serviren d'experiència per decidir els directius a efectuar el canvi dels Estatuts el 1870. L'explicitació de les noves activitats va significar que al llarg del 1871 se'n construïssin vint-i-nou. En total, en els anys que varen transcórrer fins a la guerra civil, la Maquinista Terrestre y Marítima va construir 739 ponts.²⁴

Entre els més espectaculars, el d'Alfons XIII (1920) i de San Telmo (1927), basculants, sobre el Guadalquivir, així com el de San Juan de Aznalfarache, a l'horta de Triana.

El de San Telmo és el més interessant, amb el tram central basculant (dues parts de 25 metres cadascuna) que permet el pas dels vaixells. L'amplada, de 15 metres, facilitava el pas del trànsit rodat, una línia de tramvies i dues voravies per a vianants. L'operació d'aixecament del pont es verificava en noranta segons i la de tancament en cent cinc.

El més llarg de tots els ponts construïts per la Maquinista és el de la carretera sobre l'Ebre, a Logronyo, d'onze

trams, amb una longitud total de 327,5 metres, i el de més pes el d'Alcalá de Guadaira, sobre el Guadalquivir (1.760 tones).

La construcció de locomotores

La industrialització del país va ser la font principal que va abastir els tallers de la Maquinista al llarg de la seva història. I un dels capítols concrets de la industrialització, la construcció de la via fèrria espanyola, constituí —ultra els ponts als quals hem dedicat atenció particular— una important font de l'activitat industrial de la nostra empresa.

Dit això cal insistir en una matisació: tot i que Catalunya fos, durant molt de temps, el principal focus en el procés industrialitzador de l'Estat, això no vol dir que l'esmentat procés es desenvolupés sense entrebancs. Les dificultats existiren: l'escassetat de comandes —àdhuc en els moments àlgids de desenvolupament econòmic caldria parlar de relativa escassetat— que anava del bracet, per acabar-ho de complicar, amb la diversitat (de comandes), en foren algunes a les que hagueren d'enfrontar-se el homes de la Maquinista. D'altra banda, la supeditació al fet que la xarxa ferroviària es construís majoritàriament amb capital estranger —la qual cosa implicava que el material també ho fos—, la carestia de les primeres matèries i la supeditació tecnològica, eren factors que influïen decisivament en la marxa de l'emblemàtica empresa barcelonina.²⁵ Com a resposta, la direcció de la Maquinista demanà de manera continuada, com ja n'hem deixat constància, una política proteccionista, que, finalment, va implantar-se cap a les darreries de segle, i alhora reclamava una i altra vegada que quan l'Estat fes comandes específiques inclogués el màxim nombre possible d'unitats en lloc de repartir-ne la construcció entre diverses empreses estatals amb la finalitat de repartir el pressupost més o menys equitativament. Fàcilment es pot comprendre que aquesta política governamental perjudicava l'especialització, l'únic camí a seguir si es volia equiparar el desenvolupament econòmic i industrial autòcton al dels països pioners: Anglaterra, Alemanya i França, especialment.

La xarxa ferroviària espanyola va començar a construir-se amb la línia Barcelona-Mataró l'any 1848 i de fet va quedar completada en línies generals el 1898. Les primeres locomotores no sortiren dels tallers de La Maquinista fins al 1883, responent a una comanda de dues unitats efectuada per la Compañía de Tranvías y Ferrocarriles Económicos que explotava la línia Barcelona-Sant Andreu, de vuit tones de pes, equipades amb caldera tubular horitzontal, i un preu de cost de 46.998,65 pessetes.

Més important va ser la comanda de dues locomotores de 42 tones adscrites al Ferrocarril de Langreo a Gijón, destinades a arrossegar trens dedicats al transport de carbó. Òbviament, el preu variava respectes a les dues anteriors: 193.511,69 pessetes, amb caldera inclosa. Aquestes locomotores començaven a ser importants i l'èxit aconseguit va obrir les portes a una construcció (la de locomotores) que amb el temps esdevindria cabdal per a l'empresa.

La sèrie és llarga:²⁶ el model 1.400, de 77 tones de pes,

que emprava vapor reescalfat, una filla del model conegut com 1.300 que fabricava la prestigiosa firma Hannomag des de 1914, present a la xarxa espanyola; els models 1.600, 1.700 (locomotores mítiques que donaren resultats sorprenentment bons) i la 1.800. El fet que s'havia encertat el producte féu que l'any 1920 s'inauguessin els nous tallers de l'empresa situats a Sant Andreu, dedicats a la fabricació de locomotores, on les unitats en construcció es col·locaven una al costat de l'altra i una curiosa planificació distribuïa els grups d'especialistes per tal de reduir els temps de fabricació i aprofitar al màxim la qualitat dels obrers qualificats. De moment s'inauguraven quatre (9.500 m²) de les sis naus projectades.

Punt i a part per una locomotora mítica: ens referim a la batejada amb el nom de Santa Fe, un nom molt representatiu dels nous temps que s'encetaven, acabada la guerra civil. Es tractava d'una 2-10-2.²⁷ Va ser pensada per remolcar trens de mercaderies en terrenys amb rampes pronunciades i revolts tancats. Concretament, les especificacions deien que havia de poder remolcar 350 tones a la velocitat de 40 Km/h en una rampa del 20 per mil amb revolts de 300 metres de radi.²⁸

Per tal d'aconseguir les finalitats previstes, la Santa Fe tenia un gran pes adherent (105 tones), tres cilindres d'expansió amb els seus corresponents aparells Walschaerts de distribució, dos exteriors horitzontals i un d'interior inclinat, una caldera de 2 m de diàmetre i una longitud de quasi 11; l'engraellat era dissenyat de tal manera que calia emprar carbó de 7000 kcal/kg, cosa que en la postguerra no sempre era possible i, doncs, va generar problemes. Se'n construïren 22 unitats i va ser en el seu moment la locomotora més potent d'Europa si exceptuem una 2-10-4 soviètica.

Una altra màquina que en el seu moment va causar sensació fou la Confederació (4-8-4), la construcció de la qual va coincidir amb el centenari de La Maquinista. Aquesta màquina presentava una innovació important: cremava fuel en lloc de carbó però el procés era el d'una locomotora de vapor: la calor generada servia per obtenir el vapor que s'expansionava en els cilindres. Amb una potència indicada de 2.700 CV²⁹ i una màxima obtinguda de 4.226, va establir el record de velocitat a Espanya amb locomotores de vapor: 135 km/h.

Per tal de deixar constància del que costava una locomotora, reproduïm, sintetitzat, el preu d'una del model 2.700 dels anys quaranta:³⁰

Locomotora	1.161.451 ptes
Mà d'obra	1.737.785 ptes
Tender	497.272 ptes
Total	3.396.508 ptes

L'última locomotora de vapor construïda per La Maquinista es va lliurar a la RENFE el 18 d'abril de 1961. Era la número 721 i anava destinada a l'empresa nacional Calvo Sotelo per al ferrocarril d'Andorra a Escatrón. Es

tractava d'una 4-8-4 que va ser batejada amb el nom de «Samper de Calenda» i va prestar servei fins als anys vuitanta.

Resumint, La Maquinista encapçalà el rànquing estatal de locomotores de vapor fabricades a Espanya:³¹

La Maquinista Terrestre y Marítima	721
Babcock & Wilcox	523
Euskalduna	341
Devis-MACOSA	143
Sociedad Española de Construcción Naval	26
Total	1.754

Si bé en aquesta llista resta reflectida la importància de l'empresa barcelonina, no podem deixar de remarcar amb humilitat la magnitud de la industrialització espanyola si la comparem amb la d'altres països pioners, Alemanya per exemple. Així, l'empresa Borsig, alemanya, construïa la seva locomotora número 1.000 l'any 1858 i la número 11.000 el 1911; l'empresa Henschel & Sohn, també alemanya, arribava a la xifra de 11.000 locomotores fabricades als seus tallers l'any 1911 i duplicava la capacitat de fabricació en onze anys.

No hi ha doncs comparació possible. A cadascú el que li pertoca.

Material para Ferrocarriles y Construcciones S.A.

Es constituïa a Barcelona el 23 de desembre de 1881. Va absorbir la Ferrería de la Mare de Déu del Remei i n'eren els principals accionistes els membres de la família Girona que detentaven el 37,5 % de les accions. Tot i que en els Estatuts s'explicitava l'establiment d'alts forns, mai no se'n va instal·lar ni un. De fet va dedicar-se a la construcció de material ferroviari gairebé de manera exclusiva. I d'entre aquest divers material els vagons de tren foren el producte en què l'empresa es va especialitzar. És una de les poques empreses catalanes que no es va perdre en el miratge de la diversitat de comandes i, doncs, va entendre que calia forçosament dedicar-se a uns quants productes, pocs, per tal d'arribar a ser competitiva en el mercat. No deixa de ser significatiu en aquest aspecte que Material para Ferrocarriles y Construcciones S.A. competí amb empreses tan importants com ara Neufville de Liverpool o Maschinenbau de Nuremberg, entre d'altres, en un concurs convocat per la Dirección General de Comunicació per a la construcció de setanta cotxes, de dos o tres eixos, que havien de servir d'oficines ambulants de correus.³² Era l'any 1892. Cal dir que guanyar el concurs va ser important per a l'empresa, tot i el fet que, conseqüència de l'ajustat del pressupost, el marge de benefici, si n'hi hagué, va ser minso, però a partir d'aquest moment l'empresa va gaudir d'un prestigi nacional i internacional que li valgué notables beneficis a llarg termini.

Els resultats de l'especialització es manifesten amb les dades del 1905: a part els setanta cotxes per a la Dirección

General, l'empresa havia construït 604 vagons de tren i 200 tramvies, tot abandonant, a partir de 1892 —data clau per a l'empresa—, la construcció dels pocs ponts que s'havia decidit a emprendre.

En el segle xx, Materiales es modernitza i estrena dos forns Siemens, el 1907 i el 1928. L'any de l'Exposició (1929) s'ha superat la xifra de 1.800 vagons.

Passada la guerra civil, concretament el 1947, es va fusionar amb Devis S.A. de València tot prenent el nom de MACOSA (Material y Construcciones SA) una de les principals fàbriques en territori català en la recta final de la industrialització, és a dir, durant els anys cinquanta i seixanta del segle passat.

Planas, Flaquer y Cía

L'any 1857 Joan Planas i Castañer —que s'havia establert el 1824 a Girona— constituï la firma Planas, Junoy, Barné y Cía amb un capital de 260.000 rals, un taller metal·lúrgic que es dedicaria a la fabricació de turbines. Joan Planas estava convençut que l'energia hidràulica estava subaprofitada a Catalunya i, doncs, calia treure'n més profit. Com que les rodes hidràuliques tenien rendiments baixos, calia fixar-se en les turbines que començaven a estendre's per Europa. Aquest convenciment el va impulsar a comprar l'exclusiva de la turbina Fontaine, una turbina axial molt apta per a salts petits, i amb l'exclusiva a la mà va començar a fabricar tantes turbines com va poder.³³

Val a dir que les turbines representaven el perfeccionament de les rodes hidràuliques i no tan sols podien girar més de pressa sinó que n'augmentaven el rendiment fins a quasi un 90%. Es tracta d'un perfeccionament tècnic estrictament pràctic al començament, que va rebre l'ajut de la ciència de manera progressiva.³⁴

Tornant a la nostra empresa, ara Planas, Junoy y Cía, cal dir que a l'Exposició de 1871, on va presentar el model tradicional, informava que ja n'havia construït cent cinquanta. Quan morí Joan Planas i Castañer, el succeí el seu fill Joan Planas i Escubós, enginyer industrial. Aquest s'associà amb un altre enginyer, Alfons Flaquer, i fundaren Planas, Flaquer y Cía (1884). Amb llurs moderns coneixements tècnics, adquirits a l'Escola d'Enginyers de Barcelona, milloraren la turbina que sortia dels seus tallers de tal manera que podia competir amb les importades. Els dos socis, però, decidiren ampliar la llista de màquines construïdes fins aleshores (turbines, màquines de paper continu, molins per moldre, etc.) i, alhora, orientaren els esforços en la fabricació de material elèctric, camp en el qual obtingueren èxits dignes de ser relatats si no fos perquè aquest article resta limitat a la maquinària pesant exclusivament.

Val a dir que entre 1858 i 1910, l'empresa (que havia contemplat tres noms diferents) havia construït 1.212 turbines amb una potència total de 86.173 CV (que representa una potència mitjana de 71 CV/turbina).³⁵ D'aquest total gairebé la meitat s'escamparen per l'Estat espanyol; els sectors consumidors de les turbines foren el tèxtil, el paperer, el fariner i el de l'electricitat.

El ram de les construccions mecàniques al País Valencià

Hem parlat de la industrialització al País Valencià tot just en començar l'article. Ara volem insistir en alguns punts.

D'antuvi, recordar que és la regió més pobre de la península en recursos minerals del subsòl; a continuació, deixar palès que fou la demanda provinent del sector agrícola la que va esperonar la construcció mecànica i de maquinària.

L'any 1856 hi havia 11 contribuents corresponents als ram de les construccions mecàniques al País Valencià (front a 84 de Catalunya) i el 1900 ja n'hi ha 58 (front a 725). Cal precisar, però, que es tractava no tan sols d'empreses dedicades a la construcció de maquinària pesant sinó també a la d'aparells industrials i maquinària lleugera, i disposaven de 70 CV en lloc dels 266 instal·lats a Catalunya.

Els tallers mecànics d'Alcoi de Tomàs Aznar y Hnos, el dels britànics G. Bartle i E. Morris així com el dels belgues A. i J. Donnay y Cía (la Maquinista Belga), juntament amb el dels germans Alexander, des de 1846 a 1849, data en què es traslladaren a Barcelona, són una prova fefaent si no de la quantitat, sí de la presència del tipus d'indústria que ara ens interessa al País Valencià.

Una empresa important va ser la Fundición Primitiva Valenciana, creada per Isidre Bofill el 1843, que va acabar essent propietat de Valerio Cases i Domingo, un *selfmade* format a Barcelona que va fer una carrera meteòrica d'aprenent a amo. Duia la mecànica dintre seu i des de ben jove va somniar de construir màquines de vapor com les que feien a Alexander y Hnos. Que va complir les seves esperances ho prova que l'any 1876 va rebre dues medalles de plata a l'Exposició Universal de Filadèlfia: una per una sèrie de ferro i una altra per una màquina de vapor.³⁶ L'any següent es construïen en els tallers de Fundición Primitiva Valenciana dues màquines de vapor tipus Corliss i un petit locomòbil (4 CV), probablement el primer a Espanya.

A la seva mort, la nova raó Viuda e Hijos de Cases S. A. va prendre volada. El seu fill Ramon, enginyer industrial, prengué la iniciativa i ultra seguir fabricant màquines de vapor petites, va emprendre amb entusiasme la tasca de construir-ne de gran potència. Així, l'any 1884 sortia dels seus tallers una Corliss de 100 CV destinada a accionar la fàbrica de farines de Alzucen, Ciudad Real, amb capacitat per moldre 20.000 kg de blat diaris pel nou sistema austrohongarès.³⁷ Però, el que és més important: el mateix any l'empresa començava a construir íntegrament la primera locomotora de la península destinada a la línia de Barcelona a Sant Joan d'Horta. Les proves s'efectuaren el 13 d'abril i va conduir la locomotora Ramon Cases.³⁸

Una altra empresa valenciana important és la que va crear el 1897 Miquel Devis Pérez que orientà els seus esforços a subministrar material ferroviari per a la xarxa estatal. El 1929, any en què es va transformar en societat anònima, ocupava una superfície de 50.000 m², ocupava 2.000 persones i era a punt d'estrenar una altra fàbrica a Alcazar de San Juan. L'any 1932 comptabilitzem la construcció de cinc locomotores 2-4-0 i tres anys després dues

més de les mateixes característiques.

El 1947 es fusionà amb Material para Ferrocarriles y Construcciones de Barcelona, que aportava la seva fàbrica especialitzada, com ja hem consignat, en cotxes i vagons i, amb els forns Siemens instal·lats, en la producció d'acer, per tal de constituir la nova Material y Construcciones S.A. (MACOSA), mentre que Construcciones Devis S.A. hi aportava les instal·lacions de València (construcció i reparació de cotxes i vagons així com de locomotores) i les d'Alcazar de San Juan (destinada sols a vagons). MACOSA es convertia en una de les empreses més potents del sector.³⁹

Per acabar una referència a Felip Genevois i a Joan Marco Dolz, constructors de calderes, emplaçats al camí Vell de El Grao i al carrer Duc.

RESUM

La industrialització a Catalunya, mancada de carbó i mineral de ferro, i, doncs, dependent de la siderúrgia del nord d'Espanya, pecà de contradiccions ben manifestes, en el benentès, però, que tan sols a Catalunya i al País Basc pot parlar-se de procés industrialitzador. Una de les contradiccions la constituïa el fet que el principal client de la seva indústria tèxtil era l'Estat espanyol, agrícola i endarrerit. Es tractava d'un procés industrialitzador coix, en el qual la demanda difícilment saturava l'oferta, una situació, com pot comprendre's, que s'accentuava en el sector de fabricació de maquinària pesant. Endemés, al fet que el preu de les primeres matèries fos més car que a altres països —amb pocs recursos al subsòl i deficients transports (xarxes ferroviàries, carreteres, etc.)— cal sumar-hi el que les grans fàbriques (La Maquinista Terrestre y Marítima, Nuevo Vulcano...) havien d'adaptar-se a una demanda excessivament variada i relativament escassa.⁴⁰ No cal dir que aquesta demanda irregular obligava a centrar la producció en sèries curtes i, doncs, a haver d'adaptar els tallers cada cop que el producte demanat canviava (totalment o parcial). Això provocava, òbviament, un augment del cost que calia sumar a la carestia de les primeres matèries. Breu: si el preu de la maquinària (telers, màquines de filar, locomotores) era més alt que a l'estranger, el producte (el fil o el transport) també ho era, i el consumidor, amb poder adquisitiu minso, no complia, o no podia complir, la seva missió, que no ha estat sempre una altra que la de comprar. Deixant a part conjuntures excepcionals, com ara la I Guerra Mundial, que representaren excepcions al panorama general descrit, només el proteccionisme podia tirar endavant la industrialització catalana, amb tots els defectes i problemes inherents a aquesta política econòmica.

Resumint: en unes condicions com les que exposem, va caldre estendre les possibilitats de producció, i doncs, perdre qualitat en ares d'una diversificació destinada a la recerca de clients. Exactament el contrari del que va esdevenir-se a Anglaterra.

Pel que fa al País Valencià, com ja hem dit al text, va fer un esforç gegantí per passar a ser, a començament del segle xx, la segona regió industrialitzada d'un Estat espanyol (insistim: sense comptar ni el País Basc ni Navarra), el desenvolupament econòmic i industrial del qual era lent i irregular.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] P. VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 4 vols., Edicions 62, Barcelona 1966; també, del mateix autor: «La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i sobre un destí», *Recerques*, 3 (1974), p. 7-22. Vicens Vives va tractar el tema a J. VICENS VIVES, M. LLORENÇ: *Industrials i polítics del segle XIX*. Vicens Vives, Barcelona 1958.
- [2] Un article excel·lent sobre el tema J. MALUQUER DE MOTES. «La revolució industrial a Catalunya». *L'Avenç*, 73 (1984), p.18-34.
- [3] Cal recordar, amb tot, que entre el 1804 i el 1806, Francesc Santponç havia projectat i construït tres màquines de vapor —una de Newcomen i dues de Watt—, a iniciativa del fabricant d'indianes Jacint Ramon, l'última de les quals, de 6 HP de potència, va ser emprada per pouar l'aigua necessària per moure les rodes hidràuliques que accionaven la fàbrica: J. AGUSTÍ. *Ciència i tècnica a Catalunya en el segle XVIII o la introducció de la màquina de vapor*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983.
- [4] No s'han d'oblidar, tanmateix, les colònies industrials catalanes, sorgides a les vores dels rius Ter i Llobregat, que aprofitaven l'energia hidràulica. En aquest aspecte no podem deixar d'esmentar les monografies d'Ignasi Terradas i de Gràcia Dorel: I. TERRADAS SABORIT. *Les colònies industrials. Un estudi del cas de l'Ametlla de Merola*. Editorial Laia, Barcelona 1979 (posteriorment se'n va fer una revisió ampliada: I. TERRADAS SABORIT. *La qüestió de les colònies industrials. L'exemple de l'Ametlla de Merola*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa 1994). G. DOREL-FERRÉ. *Les colònies industrials a Catalunya. El cas de la colònia Sedó*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992.
- [5] Hi ha qui matisa la industrialització a Catalunya, remarquant que si bé és indiscutible l'arrencada definitiva entre el 1830 i el 1860, la contribució al creixement del producte interior brut espanyol fou minsa: J.R. ROSÉS. «Industrialización regional sin crecimiento nacional: la industrialización catalana y el crecimiento de la economía española (1830-1860)». *Revista de Historia Industrial*, 25 (2002), p. 49-79.
- [6] J. NADAL. «El desarrollo de la economía valenciana en la segunda mitad del siglo XIX: ¿una vía exclusivamente agraria?». A: J. NADAL, A. CARRERAS (coords.): *Pautas regionales de la industrialización es-*

- pañola (siglos XIX y XX). Ariel, Barcelona 1990, p. 296-314.
- [7] J. NADAL, A. CARRERAS. *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, op. cit., p. 298-299.
- [8] Catalunya tenia fama de fabricar ferro de gran qualitat (fins i tot d'obtenir acer conegut aleshores com a ferro bo) per mitjà d'un procediment autòcton, que es transmetia a través de les generacions per les vies de l'aprenentatge generacional. Ens referim a la farga. Per comprendre'n el funcionament, vegeu P. MOLERA I SOLÀ. *La farga*, col·lecció «Conèixer Catalunya», 29, Dopesa, Barcelona 1980, (tres anys després va veure la llum del dia una edició revisada i ampliada; P. MOLERA I SOLÀ, C. BARRUECO I JAOU: *Llibre de la farga*, col·lecció «Nissaga», 1, Rafael Dalmau editor, Barcelona 1983. Una obra que constitueix un estudi econòmic complet de tres fàbriques del Pallars Sobirà és C. MAS: *Història de la farga catalana*. Pagès editors, Lleida 2000.
- [9] J. NADAL. *Moler, tejer y fundir*. Ariel, Barcelona 1992, p. 144-146. Aquesta obra recull, a la primera part, els textos del catàleg de l'exposició *Catalunya la fàbrica d'Espanya, 1833-1936*, que es va exhibir al Mercat del Born el 1985.
- [10] Carrera i Pujal assegura que des del 1826 existien uns tallers amb aquest nom però no ha estat possible corroborar-ho: J. CARRERA I PUJAL. *La economía de Catalunya en el siglo XIX*, vol. IV, Bosch, Barcelona 1961, p. 26.
- [11] *Navegación e Industria. Pactos y condiciones de la contrata de dicha Sociedad Anónima establecida en Barcelona por acciones de 5.000 rs una. Reglamento de la misma; aprobados unos y otros por el tribunal de comercio de dicha plaza*, Barcelona: Imprenta de A. Brusi, 1842, III, p. 4 (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona).
- [12] La distribució inicial del capital (864 accions de 5.000 rals cadascuna, és a dir, 4.320.000 rals en total) de Navegación e Indústria era la següent: J. Reynolds, 181 accions; J. Vilardaga, 107 accions; J. Castañer, F. Broca, I. Villavecchia i Girona Hnos Clavé y Cia, 144 accions cadascun. El 1843 la companyia va integrar nous accionistes: J.M. Serra, J. Safont, J. Plandolit i R. Vieta, a més d'accionistes d'altres places marítimes i de Madrid, de manera que el capital va pujar a la quantitat de 7.500.000 rals. Vegeu S. RIERA I TUÈBOLS. *Dels velers als vapors*. Associació d'Enginyers de Catalunya, Barcelona 1993, p. 176-181.
- [13] La màquina de vapor pròpiament dita projectada per White fou construïda als tallers de Valentí Esparó mentre que les calderes ho eren a Nuevo Vulcano i el buc, tal com ho especificuem al text, a les drassanes de Pere Sisteré. Vegeu RIERA I TUÈBOLS. *Dels velers als vapors*, op. cit., p. 183-184, així com la nota 61 de la pàgina 184.
- [14] Carreras Pujal ens explica que la posada en marxa del forn va constituir un gran esdeveniment ciutadà. La notícia, extreta del *Diario de Barcelona*, comenta la «situación ventajosísima (al Clot), porque un día la pondrà en rápida y directa comunicación con los criaderos de hulla de san Juan de las Abadesas» (J. CARRERAS PUJAL. *La economía de Cataluña en el x XIX*, II. Bosch Casa Editorial, Barcelona 1961, p. 389.
- [15] J. NADAL, X. TAFUNELL. *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*. Columna edicions, Barcelona 1992, p. 30-34, on pot llegir-se la contesta íntegra a la demanda.
- [16] J. RICART GIRAL. «El siglo de oro de la marina veleera de construcción catalana», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. López Robert y Cia, Barcelona 1924, p. 25. En realitat, un resultat ben minso, significatiu de la pobresa del subsòl català, que explica que la siderúrgia i, doncs, les drassanes, es traslladessin al nord d'Espanya.
- [17] Vegeu RIERA I TUÈBOLS. op. cit., p. 185-188.
- [18] *Contrata social, Estatutos y Reglamentos de la Compañía Anónima «La Maquinista Terrestre y Marítima»*, Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Inv. 77, UI 11, Art. 2º.
- [19] Palesem les quantitats pressupostades en pessetes tal com consta, òbviament, als documents de l'època.
- [20] Consta a *Escritura de contrata de construcción de las máquinas para el crucero «Reina Regente» otorgada por La Maquinista Terrestre y Marítima de Barcelona...* Madrid: Imprenta del Ministerio de Marina, 1898, p. 2, Arxiu Nacional de Catalunya, Inventari núm. 77, referència 2.06.22/48-2/2.
- [21] *Especificaciones de máquinas de 9.100 caballos indicados tiro natural y 11.000 caballos indicados tiro forzado para el nuevo crucero «Reina Regente»*, s/d, p. 2, Inventari núm. 77, referència 2.06.22/43-1/2.
- [22] *Libro de Recopilaciones de Trabajos de Marina (1897-1902)*, p. 271-353, Arxiu Nacional de Catalunya.
- [23] Dades extretes de J. NADAL. «La metal·lúrgia». A: J. NADAL, J. MALUQUER de MOTES, C. SUDRIÀ, F. CABANA. *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, vol. 3 *Indústria, transports i finances*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991.
- [24] *La Maquinista Terrestre y Marítima (1856-1944)*, Barcelona: La Maquinista, s/d. També A. PÉREZ I NUÑEZ. *Ponts per a una nova època. Els ponts de ferro de la Maquinista Terrestre y Marítima, 1868-1900*, Barcelona: treball inèdit de segon curs de doctorat del curs 2000-2001.
- [25] Vegeu: P. PASQUAL DOMENECH. *Los caminos de la era industrial. La construcción y financiación de la Red Ferroviaria Catalana (1843-1898)*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1999.
- [26] Pel que fa a la llista pormenoritzada de locomotores, vegeu: S. RIERA I TUÈBOLS. *Quan el vapor movia els*

- trens. Enginyers Industrials de Catalunya/Marcombo, Barcelona 1998, en especial el capítol IV.
- [27] La qual cosa vol dir: un eix davanter lliure (amb dos rodes, naturalment), 5 eixos motors (directament o acoblats) i un eix posterior també lliure.
- [28] Vegeu *Caminos de hierro del Norte de España. Locomotoras 2-10-2. Memoria descriptiva i cálculos justificativos*, Inventari núm. 77, Expedient 2.329, Arxiu Nacional de Catalunya.
- [29] Inicialment, la unitat de potència va ser el HP (horse power). Més endavant a Europa fou substituïda pel CV (cavall de vapor). Tanmateix, són molt semblants: 1 HP = 1,0146 CV.
- [30] *Locomotoras 4-8-2 para los Ferrocarriles del estado de Chile. Estudio de precio partiendo del de las locomotoras 1.701-25 de MZA*, Inventari núm. 77, Expedient núm. 2.587, A.N.C.
- [31] S. RIERA TUEBOLS, *op. cit.* (1998), p. 247-249.
- [32] Vegeu F. CABANA. *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, vol. I. Enciclopedia Catalana, Barcelona 1992, p. 88 a 97. L'obra, de gran utilitat, consta de quatre volums dedicats als sectors metal·lúrgic i químic, el primer; al cotoner, el segon; a la llana, seda, gènere de punt, lli, jute i acabats, el tercer; a les arts gràfiques, paper, ciment, materials per a la construcció, alimentació, suro i pell, el quart.
- [33] Vegeu J. NADAL. «Los Planas, constructores de turbinas y material eléctrico (1858-1949)». *Revista de Historia Industrial*, núm. 1, (1992), p. 63 a 93, on l'autor remarca i precisa la importància de les turbines Planas en la industrialització espanyola. També F. CABANA (1992), *op. cit.*, vol. 1; J. NADAL, J. MALUQUER DE MOTES, C. SUDRIÀ, F. CABANA (1991), *op. cit.*, p. 178-183.
- [34] Per a saber més de turbines es pot consultar qualsevulla obra, de les moltes que existeixen, que tracti sobre la història de la tècnica. Ens limitem a consignar-ne una: B. GILLE. *Histoire des Techniques*. Gallimard, París 1968.
- [35] Dada tretada de: J. NADAL, J. MALUQUER DE MOTES, C. SUDRIÀ, F. CABANA (1991), *op. cit.*, p. 181.
- [36] J. NADAL. «El desarrollo de la economía valenciana en la segunda mitad del siglo XIX: ¿una vía exclusivamente agraria?». A: J. NADAL, A. CARRERAS (1990), *op. cit.*, en especial p. 302-305.
- [37] Un sistema modern que substituïa les moles per rodes cilíndrics.
- [38] Aquesta fou la primera locomotora construïda íntegrament a l'Estat espanyol. Uns mesos després la MTM construïa la seva primera locomotora (segona a l'Estat) per a la línia de tren-tramvia Barcelona-Sant Andreu del Palomar. Cal assenyalar que alguns autors han considerat primerenques dues locomotores construïdes en els tallers dels FFCC de Barcelona a Mataró sota la supervisió del tècnic britànic White, però es va tractar més d'un muntatge que d'una construcció. O. M. ALONSO, J. M. VIGUERAS, *La ingeniería industrial española en el siglo XX*, Madrid, 1944, p. 128-129. (l'autor adjunta les característiques tècniques de la locomotora)
- [39] F. CAYON, M. MUÑOZ RUBIO. «¿Que fabriquen ellos! La fabricación de locomotoras de vapor en España: ¿una ocasión perdida para la industria?». *Working Papers in Economic History with number 2005/02*, <<http://ideas.repec.org/p/uam/wpapeh/200502.html>>. També: M. MUÑOZ. *RENFE (1941-1991). Medio siglo de ferrocarril público*. Fundación de los Ferrocarriles Españoles/Ediciones Luna, Madrid 1995. Pel que fa a Devis, vegeu M. del ÁLAMO ANDRÉS. «Constructores ferroviarios valencianos. Construcciones Devis S.A. (1929-1947) y Material y Construcciones S.A. (1947-1989)» a F. J. VIDAL OLIVARES, M. MUÑOZ RUBIO, J. SANZ FERNANDEZ. *Siglo y medio del ferrocarril en España, 1848-1998, economía, industria y sociedad*. Instituto Alicantino Juan-Gil Albert, Alacant, 1999, p. 809 a 828.
- [40] Les empreses que hem tractat al text no foren, òbviament, les úniques que patiren les dificultats explicitades. Un exemple del que diem el constitueix l'Arsenal Civil de Barcelona. Alejandro Wohlgemuth, enginyer civil belga, es va instal·lar a la ciutat condal cap al 1870 on va establir-hi un taller de maquinària. Amb la llei de la construcció de l'Armada Espanyola de 1886 va creure que havia arribat el seu moment quan rebé l'encàrrec de tres jocs de calderes. Amb aquesta comanda va bastir el primer dels edificis del que seria l'Arsenal Civil de Barcelona a les platges de Can Tunis. Tanmateix, posteriorment tan sols li va arribar l'encàrrec de la construcció d'una petita màquina de vapor destinada al *Condor*. Llavors es va veure obligat a agafar altres comandes per tal de tirar endavant, entre les quals, la columna del monument a Colom i el grup escultòric que corona la cascada del parc de la Ciutadella. Poc més tard, però, la Cía Trasatlántica li va encarregar les màquines del *Joaquín de Piélagos* i, amb motiu dels contactes que sorgiren, li comprà els tallers i fundà l'Arsenal Civil de Barcelona (11 de novembre de 1891) amb un capital de 1.250.000 pessetes. Més concretament, n'eren els socis fundadors la Cía Trasatlántica i Claudio López Bru, segon marquès de Comillas (que endemés era president de la Cía). Però com que les dificultats inherents a la manca de comandes i a l'obligada diversificació de la producció es presentaren ben aviat, Arsenal Civil durà poc temps i el 23 de març de 1905 els accionistes decidiren suspendre les activitats i procedir-ne a la liquidació. M. RODRIGO. «La indústria de Construcciones mecánicas en Cataluña: el Arsenal Civil de Barcelona». *Revista de Historia Industrial*, núm. 16, 1999, p. 163-176.

NOTA BIOGRÀFICA

El doctor Santiago Riera i Tuèbols, enginyer i historiador, és professor emèrit d'història de la ciència i la tècnica de la Universitat de Barcelona, i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha format part de diversos projectes europeus —entre els quals cal esmentar «Education, Technology and Performance in Europe, 1850-1939», i ha estat investigador principal de la Xarxa Temàtica «L'home i el ferro a Catalunya» i del grup reconegut «L'home i el ferro a Europa». Així mateix ha estat director d'un projecte sobre la professió d'enginyer a Catalunya i un altre sobre La Maquinista Terrestre y Marítima, ambdós finançats pel Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya. Comissari de diverses exposicions, entre les quals la que commemorà la del 1888 al Parc de la Ciutadella, és autor de més de vint llibres sobre el tema de la seva especialitat.

Les arts plàstiques del modernisme en terres de parla catalana

Francesc Fontbona i de Vallescar*

Biblioteca de Catalunya

RESUM

Els estudis sobre el Modernisme català començaren poc abans de la Guerra Civil espanyola, però no es generalitzaren fins als volts del 1950, amb els llibres *Modernismo y modernistas* de J.-F. Ràfols i *El arte modernista catalán* d'A. Cirici Pellicer. Gaudí comptà des del principi amb biografies notables, però la majoria de grans noms de l'art modernista no trobaren estudis aprofundits fins molt més tard. El 1969, una gran exposició oficial fou dedicada al Modernisme, i als anys setanta el tema modernista esclatà entre els investigadors, tant en el camp de l'art com en el literari, etc. A partir dels anys vuitanta, el Modernisme català fou objecte de grans exposicions a Anglaterra, el Japó o Suècia, afavorit per la presència de noms com el mateix Gaudí o el jove Picasso, que sortí d'aquell nucli. Diversos pintors modernistes han vist publicades ja monografies amb catàlegs raonats de la seva obra, com Anglada-Camarasa (1981), Santiago Rusiñol (1995) o Ramon Casas (1999), i noves grans exposicions de conjunt foren dedicades al Modernisme català (1990) i al valencià (1997). Entre el 2002 i el 2004 el coneixement sobre el Modernisme català i el seu context es condensà en cinc volums, en els quals participaren una vuitantena d'especialistes.

PARAULES CLAU: estil modern, modernisme, art nouveau, art català

El modernisme és un dels temes artístics catalans més estudiats i més debatuts en l'últim mig segle llarg. Sens dubte això es deu al fet que va ser precisament amb el modernisme que l'art català va recuperar una rellevància que no tenia pràcticament des del segle xv. Per això aquest fenomen ha interessat especialment a dins i a fora dels territoris de parla catalana, ja que també lluny del seu lloc de producció —als Estats Units, França, Japó, Itàlia, etc.— han sorgit acadèmics interessats en aquest moviment.

Quan des de l'àmbit català ens referim al modernisme davant d'un auditori internacional, el primer que hem de fer és puntualitzar que es tracta d'un concepte intradueïble, que no s'ha de confondre pas amb el que en el món anglosaxó se'n diu *Modernism*, però que tampoc no es correspon, com sovint es diu simplificat, al que fora de Catalunya s'anomena *Modern Style* o *Art Nouveau*. Modernisme és l'actitud que prenen una sèrie d'escriptors, artistes, músics catalans en els dos últims decennis del segle XIX —i alguns la perllonguen durant el primer del segle XX—, conscients que al país li calia una modernització cultural. I els artistes plàstics, que són objecte dels estudis que avui hem de glossar, interpretaren aquesta modernit-

zació de maneres diverses, és a dir, a través no d'un sol estil, sinó de tants com poguessin donar la idea de modernitat que perseguïen.

Modernisme és el nom que una generació d'intel·lectuals i artistes va donar a la voluntat que tenien de posar-se al dia, de crear no simplement obres literàries o artístiques ben fetes, sinó que també fossin exponents clars de la inquietud de modernitat que sentien els seus autors, prenent per models els principals corrents nous europeus, com l'impressionisme, el simbolisme, el postimpressionisme, l'Art Nouveau i totes les seves variants, adaptats a la personalitat de cada un dels artistes d'aquí que seguien aquests camins, i que en alguns casos, especialment en l'arquitectura, amb les figures d'Antoni Gaudí i Lluís Domènech i Montaner, aconseguïren creacions d'una originalitat absoluta a què no cal buscar gaires fonts a l'exterior.

Així doncs, malgrat el que sol dir-se sovint, el Modernisme no és cap estil, sinó una actitud especial, molt «fi de segle», de perseguir la modernitat artística en ella mateixa, com a eina per a posar al dia tot el país.

Cal dir també, perquè si no es diu no es comprèn la complexitat de la qüestió, que un cop passà l'època principal del modernisme, que es pot donar per acabada cap al 1910, la generació següent a Catalunya desenvolupà una creixent aversió cap aquest moviment i els seus fruits, que passà ben bé quaranta anys de purgatori, durant els quals

* Adreça de contacte: Francesc Fontbona i de Vallescar. Biblioteca de Catalunya. Hospital, 56. 08001 Barcelona, Catalonia, EU. Tel. +34 932702300. Fax: +34 932702304. E-mail: ffontbon@bnc.cat

només es reivindicaren els modernistes des de la nostàlgia dels vells temps o des de l'amistat.¹ No és fins a la postguerra que aquell fenomen cultural tan peculiar començà a ser de mica en mica objecte d'estudi i de respecte.

El primer a desvetllar l'atenció renovada pel modernisme va ser Josep F. Ràfols, un arquitecte que no exercia i que es concentrà en la docència i en l'elaboració d'estudis historicoartístics. Ell va ser el primer biògraf de Gaudí, encara el 1928,² i ja en la postguerra publicà un primer volumet sobre el modernisme artístic,³ que s'acabaria convertint en el primer gran llibre sobre el conjunt del moviment que es publicava, *Modernismo y modernistas*, del 1949.⁴ Al mateix temps un escriptor com Josep Pla recuperava la figura de Santiago Rusiñol, vist però més com tot un personatge amb relleu excepcional que valorat pel seu paper de líder del modernisme.⁵ Possiblement en aquesta revifalla del temps del modernisme no hi era aliè l'editor del llibre de Pla, Alberto Puig Palau, ell mateix col·leccionista d'obres d'art d'aquell moment. Cal no oblidar tampoc el paper que jugà en la revifalla d'aquell temps també Rafael Benet, crític d'art important i pintor destacat d'abans de la guerra civil, que abans i després va fer aportacions importants al coneixement de l'art d'aquella generació,⁶ mentre que un crític jove, que va assolir en el futur un paper molt influent, Alexandre Cirici, ja abordava amb agudesa, però no sempre amb prou rigor documental, el tema cabdal del Picasso modernista,⁷ de la mateixa manera que molts anys després va abordar el de Gargallo i Barcelona, amb les mateixes virtuts i les mateixes mancances.⁸

El gran llibre de Ràfols era com un gran assaig sobre el tema, però dos anys després aparegué un altre gran estudi d'Alexandre Cirici, *El arte modernista catalán*, fruit, ara sí, de la consulta de moltes fonts oportunament consignades en un dens aparat crític.⁹ En molt poc temps, doncs, el modernisme havia passat de ser un corrent menyspreable a ser una etapa de la història cultural catalana que comptava ja amb dues monografies àmplies i solvents. Tant Ràfols com Cirici enfocaren la seva visió del modernisme en el sentit ampli que he apuntat més amunt, i no com si es tractés només de la versió catalana de l'Art Nouveau, punt de vista que s'anà imposant més tard, més per simplificació que com a veritable teoria.

Des de Madrid, Bernardino de Pantorba s'enfrontà amb una biografia prou útil sobre el prolífic pintor Eliseu Meifrèn (1942), pertanyent al nucli inicial de *L'Avenç*, i que tanmateix seria isolada i deixaria el tema simplement esbossat, donada la complexitat de la vida i l'obra de l'artista.¹⁰

El 1954 tingué lloc a Barcelona una exposició sobre Els Quatre Gats, la taverna que esdevingué el cenacle màgic del modernisme. Era una altra iniciativa de Puig Palau. El catàleg d'aquella mostra, que tingué un èxit insospitat —amb gran cues de visitants que descobrien una època fascinant de la història cultural del país—, a cura de l'esmentat Rafael Benet,¹¹ és una altra fita essencial en la descoberta del modernisme. I també a la mateixa època

(1955) aparegué un important testimoni familiar sobre Santiago Rusiñol: un llibre de l'artista vist per la seva filla,¹² sens dubte la figura més popular del modernisme català, juntament amb Gaudí. Uns records aguts i intensament viscuts de la Barcelona de l'època modernista, escrits per Mario Verdaguier, foren editats novament per Puig Palau i donaren una bona pedrera de notícies a càrrec d'un observador d'Els Quatre Gats molt pròxim.¹³

També en aquells anys es començà a prestar atenció específica a la figura de Ramon Casas, a través de treballs monogràfics de Ràfols¹⁴ i d'una primera gran retrospectiva oficial comissariada per l'arqueòleg, historiador medievalista i crític d'art Alberto del Castillo,¹⁵ que va incloure-hi un text sòlid que constitueix un dels primers escrits biogràfics importants sobre el pintor. A Isidre Nonell també se li dedicà una primera retrospectiva oficial,¹⁶ i igualment al dibuixant i decorador Joaquim Renart, un home amb més presència en el món artístic de l'època del que sembla.¹⁷ Aquestes exposicions formaven part de la tasca de reconstrucció cultural, ben conscient, poc sorollosa però molt eficaç, de Joan Ainaud de Lasarte des de la direcció general dels Museus d'Art de Barcelona i la secretaria de la Junta de Museus, institucions inevitablement inserides en administracions franquistes però que administrades per persones de la vàlua i la sensibilitat d'Ainaud van esquivar caure en la banalitat o la desnaturalització.

Del 1961 data un primer gran esforç internacional per a valorar l'art de les fonts del segle xx, a càrrec de Jean Casou, Émile Langui i Nikolaus Pevsner.¹⁸ Cal esmentar-lo aquí perquè allà va haver-hi ja una tímida presència del modernisme català, amb obres de Gaudí,¹⁹ d'Isidre Nonell, i del Picasso d'època catalana. No era gaire comparat amb el pes que s'hi donava a l'art coetani de França, Alemanya o Anglaterra, però era més del que s'estilava fins aleshores. El Picasso català també interessava a Europa: l'historiador de l'art reial britànic Anthony Blunt —després revelat com un famós espia— i Pierre Daix feren aportacions substancials al coneixement del Picasso jove.²⁰ Entretant a Catalunya mateix el poeta Josep Palau i Fabre començà a publicar treballs monogràfics sobre l'etapa catalana de l'artista.²¹

La següent etapa en l'atenció al modernisme artístic va correspondre específicament a l'arquitectura. Joan Bergós, arquitecte pròxim a Gaudí, publicà un parell de monografies molt aclaridores sobre aquest personatge,²² i Puig Boada, també arquitecte i contertulià jove de Gaudí, publicà una monografia sobre la Sagrada Família, molt reeditada anys després.²³ A fora, després de Sweeney i Sert, ja hi havia més gent que estudiava Gaudí, com és el cas del llibre dels italians Roberto Pane²⁴ i Lara V. Masi- ni.²⁵ Enric Casanelles, actiu secretari d'Amics de Gaudí, publicà un refrescant assaig sobre l'arquitecte el 1965,²⁶ i el 1967, un altre dels informals deixebles del geni, Cèsar Martinell, publicava una monografia molt completa sobre ell.²⁷ Aviat Prévost i Descharnes, inspirats per Salvador Dalí —el primer que, abans de la guerra civil, havia reivindicat internacionalment, a la seva manera, amb fotos de

Man Ray, la figura de Gaudí i de l'Art Nouveau en general—,²⁸ publicaren una gran monografia, que donava entrada a un text retrospectiu de l'assagista Francesc Pujols, molt admirat sempre per Dalí.²⁹ L'altra gran figura de l'arquitectura modernista, Lluís Domènech i Montaner, començà a ser posada en valor a través d'un número monogràfic de la revista *Cuadernos de Arquitectura* del 1963, amb textos de diversos autors, nous i vells, però especialment d'Oriol Bohigas,³⁰ i l'arquitecte, polític i erudit Josep Puig i Cadafalch fou biografat en la seva triple activitat per Enric Jardí.³¹

La primera gran monografia global sobre l'arquitectura modernista fou precisament d'Oriol Bohigas, el 1969, que amb fotos de Leopoldo Pomés esdevingué un llibre molt difós i posteriorment força reeditat en forma més assequible,³² que ja incorporava, discretament, notícies de València. El llibre de Bohigas representà en el camp estricte de l'arquitectura el que havien representat els de Ràfols i Ciriaci per al coneixement i la difusió del Modernisme català en general. Al mateix temps Ramon Planes, des de Sitges, feia una aportació molt sòlida sobre el paper essencial d'aquella vila en el desenvolupament del modernisme.³³

El 1969 va tenir lloc també una gran exposició feta a Madrid i a Barcelona i impulsada per Joan Ainaud de Lasarte, intitulada *El Modernismo en España*, que amb les seves més de sis-cents cinquanta peces constituí una mostra aclaparadora del pes del modernisme artístic i un estímul molt fort a continuar aprofundint en el coneixement d'aquell moviment.³⁴

Aleshores ja s'havia començat a despertar també l'interès pel modernisme a València, singularment l'arquitectònic, amb treballs de Tomàs Llorens,³⁵ Eduardo Mangada,³⁶ Salvador Aldana,³⁷ Immaculada Aguilar³⁸ o Irene Garcia Antón,³⁹ i entremig, el 1973, aparegué ja el llibre clau sobre aquest tema, degut a Trinidad Simó, que significativament demanà el pròleg a Joan Fuster.⁴⁰ Les arts plàstiques valencianes del període modernista foren estudiades sobretot per Miguel Ángel Catalá Gorgues.⁴¹ El mateix paper jugà a les Illes un llibre de Miquel Seguí dos anys més tard.⁴² A Catalunya l'arquitectura modernista també s'estudià els anys setanta,⁴³ i hom prestà atenció també a focus de fora de Barcelona.⁴⁴

La nadala de la família Carulla-Font del 1973 va dedicar-se a Lluís Domènech i Montaner, a càrrec de diversos autors, si bé la part d'arquitecte la redactà Oriol Bohigas, i esdevingué una monografia prou útil.⁴⁵ Igualment, l'any següent, el Col·legi d'Arquitectes català edità una monografia sobre Jujol, amb textos, entre altres, de Salvador Tarragó i J.M. Jujol fill.⁴⁶

A part de l'arquitectura, als anys setanta, o una mica abans, esclatà definitivament l'interès per l'altre modernisme artístic. Enric Jardí va publicar una sèrie de llibres, en principi de divulgació, però que van aportar molts coneixements sobre temes i personatges centrals del modernisme i el postmodernisme.⁴⁷ Els principals pintors postmodernistes —Nonell, Mir, Canals— també foren objecte d'exposicions antològiques ben documentades i treballs

amb criteris rigorosos per historiadors de formació universitària.⁴⁸ Altres pintors i escultors del cercle modernista foren estudiats amb certa profunditat: Josep Triadó,⁴⁹ els germans Llimona,⁵⁰ Néstor Martín Fernández de la Torre,⁵¹ o el ceramista Antoni Serra.⁵² Jo mateix vaig publicar el 1975 un llibre que se centrava en la darrera etapa del modernisme, aquella en què pintors i escultors catalans es mostraren més originals, i la vaig batejar amb el nom de postmodernisme.⁵³ I Palau i Fabre deixava els treballs picassians generals per emprendre una molt àmplia monografia molt detallista sobre el mateix Picasso que depassaria àmpliament l'època catalana de l'artista.⁵⁴

Encara que se centrava en el modernisme literari, un llibre d'Eduard Valentí Fiol, del 1973, fou una aportació extraordinària a l'estudi global del modernisme, i acull també moltes referències útils per a l'historiador de l'art.⁵⁵ Un nou llibre que enfocava el modernisme des de totes les seves facetes —arquitectònica, literària, escultòrica, pictòrica, musical i decorativa— aparegué el 1976 i es reeditaria més endavant; s'intitulava *Modernismo en Cataluña*, el coordinava José M. Infiesta, i potser patia de ser més una juxtaposició de capítols de diferents autors que no una visió coherent, però aportava força notícies i demostrava que el tema del modernisme havia esdevingut ja prou interessant per a un públic ampli.⁵⁶ El mateix any sortí un llibre que estudiava el modernisme gironí, especialment, però des del punt de vista literari.⁵⁷

També les arts aplicades despertaven interès: Josep Mainar publicava el seu estudi de conjunt sobre el moble català, on el modernisme era àmpliament estudiat,⁵⁸ i Eliseu Trenc, un professor francès de pares de la Franja, exalumne dels cursos d'estrangers de l'IEC, publicà el 1977 la seva tesi sobre les arts gràfiques del modernisme,⁵⁹ que esdevingué des d'aleshores el llibre de referència d'aquesta matèria, i convertí el seu autor en una de les principals autoritats en l'art modernista català.⁶⁰ Un estudi molt treballat de Victoria Salom, resum de la seva tesi de llicenciatura, va ser pioner en el coneixement del cartell modernista, malgrat que sovint és negligit a les bibliografies.⁶¹ I a part de les arts també la crítica d'art començà a ser objecte d'interès.⁶²

Als Estats Units, el modernisme català començà també a ser objecte d'estudi acadèmic. George R. Collins, a la Universitat de Columbia, va empènyer amb força estudis sobre Gaudí⁶³ i l'arquitectura —i també l'art en general— catalans, a partir dels fons del Catalan Archive of Art and Architecture que ell mateix reuní a la Universitat, on entre altres materials hi ha molts documents del constructor Rafael Guastavino. Fruit d'aquest nucli són Rosemarie Bletter, que estudià Josep Vilaseca,⁶⁴ Judith Rohrer, centrada en Puig i Cadafalch, com ja es veurà, o Phyllis Braff, entre altres. Les tesis doctorals de Marilyn McCully a Yale (1975)⁶⁵ —una altra exalumna dels cursos d'estrangers de l'IEC— i de Joseph Phillip Cervera a Berkeley (1976)⁶⁶ obriren nous camins allà, com el de l'exposició dedicada a Els Quatre Gats, que comissarià la mateixa McCully a Princeton el 1978.⁶⁷

A Alemanya el nostre modernisme també va ser conegut, però el plantejament era molt diferent: allà responia a una operació politicovoluntarista apadrinada pel professor catalanòfil Til Steegman, a Berlín el 1978,⁶⁸ en el marc d'unes reivindicatives Setmanes Catalanes que tingueren lloc en aquella ciutat.

Als anys vuitanta l'interès pel modernisme i el postmodernisme augmentaren. Algun estranger s'acostà monogràficament al tema, encara que normalment des de plataformes catalanes,⁶⁹ el simbolisme artístic català es presentà en una exposició sabadellenca més notable del que pot semblar i es recull al seu catàleg,⁷⁰ i dins la *Història de l'Art Català* d'Edicions 62 la meitat del setè volum s'ocupa només del modernisme artístic i incorpora ja moltes de les noves aportacions que els darrers anys s'havien fet sobre aquell moviment revaluat.⁷¹ Una altra obra general publicada paral·lelament, bé que escrita anys abans, contenia un capítol monogràfic molt aclaridor i poc conegut, degut al vell humanista i mestre silenciós Marçal Olivari, que hi donava una versió seva del modernisme i l'enriquia amb aquells coneixements que només ell tenia, fruit d'una curiositat que el feia buscar sempre el fons de les coses.⁷²

El 1982 hi va haver un Col·loqui Internacional sobre el Modernisme, interdisciplinari i no poc polèmic, les actes del qual aparegueren sis anys després.⁷³ Quan l'Àrea d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona va publicar el seu catàleg del Patrimoni Arquitectònic evidentment s'hi varen incloure nombroses fitxes, riques en bibliografia, d'edificis modernistes.⁷⁴

A la Universitat de Barcelona s'hi constituí el 1986 un grup de recerca (GRACMON), dirigit per la catedràtica Mireia Freixa, centrat en modernisme i noucentisme, que esdevingué grup consolidat el 2001 i que ha estat a l'origen de diverses tesis doctorals i publicacions. Hi hagué intents, com ja havia succeït abans, de contemplar el modernisme, moviment bàsicament català, en un context general hispànic, atès que coetàniament a l'Espanya castellana la paraula modernisme també s'emprava, aplicada a aspectes de la modernitat, especialment en cercles literaris, però que era extrapolable al món de les arts plàstiques.⁷⁵ Algun d'aquests intents, però, només es referia a l'arquitectura i les arts decoratives en lloc de donar-hi un caire artístic global.⁷⁶ També hi va haver intents de generalitzar el nom de modernisme a tot l'art nou internacional de l'època.⁷⁷ Editorials que tenien per objectiu el gran públic ja plantejaven obres de difusió àmplia, com la que van publicar els germans Mendoza el 1989.⁷⁸

De nou aquella època de l'art català interessà a l'exterior, on s'organitzaren exposicions —amb els seus corresponents catàlegs—, en què el modernisme català és ben present o fins i tot n'és protagonista principal. És el cas de les mostres *Homage to Barcelona*, feta a Londres el 1985,⁷⁹ de gran ambició, i reeditada al Japó el 1987,⁸⁰ o *Modernismen i Katalonien*, celebrada a Estocolm el 1989.⁸¹ Més a prop, al País Basc, una exposició posà cara a cara les arts gràfiques basques i les catalanes.⁸²

Els vuitanta foren anys especialment bons per al gaudiisme: aparegueren llibres que recollien textos dispersos de Gaudí⁸³ i que catalogaven a fons els seus dibuixos,⁸⁴ al Japó ja s'interessaven a fons per l'arquitecte,⁸⁵ des d'Espanya Carlos Flores va estudiar la seva obra a fons i l'equiparà al seu extraordinari seguidor i col·laborador Josep M. Jujol,⁸⁶ i Joan Bassegoda va treure el llibre que aplegava més documentació sobre Gaudí.⁸⁷ Una gran exposició sobre Gaudí organitzada per la Fundació Caixa de Pensions, sota guió de Joan Bassegoda, tingué lloc el 1984.⁸⁸

Sobre Domènech i Montaner aparegueren alguns llibres breus però amb aportacions⁸⁹ i un estudi documental inesperat d'un dels seus edificis principals, el Palau de la Música,⁹⁰ i al final una gran exposició antològica replantejà públicament el personatge.⁹¹ Un procés semblant es produí més o menys paral·lelament amb el tercer dels grans noms de l'arquitectura modernista catalana, Josep Puig i Cadafalch.⁹² Continuada l'interès per focus de l'arquitectura modernista catalana de fora de Barcelona, com Terrassa, Tortosa, Vic, Sabadell, la Garriga...⁹³ i una de les arts aplicades a l'arquitectura més brillant, el vitrall, va començar a ser estudiada en edicions obertes al gran públic que aprofitaven l'espectacularitat de les seves realitzacions.⁹⁴ Les construccions metàl·liques de can Torras, essencials en molts edificis de l'època, foren estudiades des del punt de vista constructiu i empresarial.⁹⁵ Manuel García Martín, autor d'alguns volums sobre edificis modernistes i investigador al marge del món universitari, al servei d'una gran companyia —Catalana de Gas— a la qual els seus llibres servien de nades de luxe, va aprofitar l'avinentsa per aportar encara més estudis, curulls d'informacions d'arxiu abans mai explorades, a altres llibres diversos.⁹⁶

Els pintors més coneguts d'aquella època —Rusiñol, Casas, Nonell— continuaren despertant atenció en exposicions antològiques institucionals,⁹⁷ i la publicació de l'epistolari anotat de Rusiñol fou una aportació de primer ordre.⁹⁸ L'estudi que d'aquest artista va fer l'alemanya Heidi J. Roch ha tingut menys ressò pel fet que mai no va aparèixer traduït al català.⁹⁹ Picasso era l'artista que més interès continuava despertant,¹⁰⁰ però ara ja es començaven a estudiar altres noms igualment valuosos d'aquella època, com Alexandre de Riquer,¹⁰¹ Anglada-Camarasa —de qui va aparèixer un dels primers catàlegs raonats d'un pintor català—,¹⁰² Darío de Regoyos —que té dues èpoques plenament integrat a la història de l'art català—,¹⁰³ o Josep Maria Tamburini.¹⁰⁴ També s'estudià a fons l'obra gravada i litogràfica d'Ismael Smith,¹⁰⁵ i cal no oblidar la gran figura fronterera entre el modernisme i l'art anterior, el polifacètic Apel·les Mestres, a qui es dedicà una nadala de la Fundació Jaume I el 1985 i una exposició de la Caixa de Barcelona l'any següent.¹⁰⁶

A part dels pintors, el crític d'art més compromès amb el grup central del modernisme, Raimon Casellas, fou objecte d'una densa monografia, feta des del món literari —atès que Casellas també era narrador—, que aporta gran quantitat d'informació encara que sovint les seves conclu-

sions siguin agrament apriorístiques.¹⁰⁷ Un dels principals escultors modernistes, Miquel Blay, també va ser biografiat.¹⁰⁸

El llibre vist com a obra d'art va merèixer l'atenció de la Biblioteca de Catalunya que en publicà una tesi doctoral.¹⁰⁹ La joia modernista fou estudiada en el marc d'un estudi general de la joia catalana, per Núria de Dalmaes,¹¹⁰ que ja havia estudiat —amb Antoni José i Pitarch— l'art i la indústria,¹¹¹ i alguna manufactura ceràmica —com Pujol i Baucis— començà a interessar els investigadors.¹¹² Les arts gràfiques foren àmpliament sintetitzades, dins el conjunt espanyol, al volum XXXII de l'obra *Summa Artis*,¹¹³ i els cartells modernistes també foren objecte d'atenció detallada.¹¹⁴

Un testimoni de primera mà, conegut —i fins i tot saquejat— per alguns, però que havia romàs inèdit, aparegué el 1989: eren les memòries d'allò que es movia a l'entorn del grup de Santiago Rusiñol, escrites per Miquel Utrillo, un text amb més vocació anecdòtica que profunda però que no deixa de ser una visió directa del modernisme d'un protagonista de primer ordre.¹¹⁵

El limitat modernisme present al País Valencià —gairebé circumscrit a l'arquitectura— fou sintetitzat dins un volum de la vasta *Historia del arte valenciano* (1987), per Trinidad Simó, la pionera de l'estudi del modernisme a València.¹¹⁶

Des dels anys noranta el modernisme català, abans escassament internacionalitzat, ja era tan conegut que, a part d'aparèixer sovint ja a obres generals estrangeres,¹¹⁷ començà a ser objecte de monografies de divulgació també foranes,¹¹⁸ i la proliferació de treballs sobre l'art modernista català —que ja va ser objecte de manuals de butxaca—¹¹⁹ va anar en augment. Tractar de ser exhaustiu en l'enumeració dels treballs publicats respecte a això equivaldria a fer llargues llistes bibliogràfiques que no és segurament el moment de fer. En tot cas remeto a un treball molt detallat d'Eliseu Trenc que, representen una anàlisi que ja havia fet ell mateix una trentena d'anys abans, la posa al dia fent un repàs sistemàtic i completíssim de la bibliografia del modernisme,¹²⁰ necessàriament més ampli que el present. El marc històric, social i també artístic de l'època del Modernisme s'estudià en el congrés *Escolta Espanya*, convocat amb motiu del centenari de la crisi del 1898, del qual quedà la publicació de les actes.¹²¹

Cal consignar que un *Catàleg de monuments i conjunts històrico-artístics de Catalunya* (1990),¹²² eina del màxim interès, que recollia els edificis declarats monuments nacionals, personifica la tasca del Servei del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, i inclou, lògicament, el que s'havia considerat oficialment que eren els principals edificis modernistes. Amb un altre plantejament, menys erudit i més reflexiu i literari, l'escriptor Oriol Pi de Cabanyes repassà una sèrie de cases modernistes catalanes,¹²³ ben il·lustrades pel fotògraf Toni Catany.

El decenni dels noranta començà precisament amb una nova gran exposició sobre el modernisme organitzada per l'Olimpíada Cultural a Barcelona el mateix any 1990 de la

qual va quedar un catàleg molt dens, que contribuïa a posar al dia les monografies anteriors sobre el moviment en general, amb la participació de nombrosos especialistes.¹²⁴ Els mateixos organitzadors varen impulsar paral·lelament l'exposició *El Quadrat d'Or* (1990), dedicada monogràficament a l'arquitectura modernista de la part central de l'Eixample de Barcelona, mostra i catàleg a càrrec d'Albert Garcia Espuche, intens estudis de la història urbana de la ciutat.¹²⁵ Entretant un altre equip d'investigadors —Raquel Lacuesta i Antoni González, els que anys abans ampliaren i revisaren el catàleg clàssic d'Oriol Bohigas— treia una guia semblant però d'abast no sols barceloní sinó català.¹²⁶ A través d'una exposició, també, es revisà la història i la significació del Cercle Artístic de Sant Lluc, el 1993,¹²⁷ i en una altra el Museu Nacional d'Art de Catalunya reivindicava el paper del modernisme català en la revaloració del Greco.¹²⁸ Des de Reus es reivindicava justament el paper de la ciutat com a segona ciutat de Catalunya al tombant de segle, a través d'una exposició al Museu Salvador Vilaseca complementada amb un catàleg excel·lent, on l'art tenia una bona presència.¹²⁹

Altres exposicions on el modernisme hi tenia un paper destacat o protagonista van fer-se els primers norants —en col·laboració amb la Generalitat— a tres ciutats del Japó una,¹³⁰ i l'altra a la Fondazione Giorgio Cini de Venècia, on es presentà una mostra que va obtenir un ressò molt gran a tot Itàlia i va deixar un catàleg imprès força ampli.¹³¹ Encara una altra, celebrada també lluny de Catalunya, va ser la que havia tingut lloc a Santillana del Mar, *Arquitectura modernista. Domènech i Montaner. Jujol*.¹³²

Els primers anys noranta aparegueren dos assaigs diferents, amb punts de vista nous sobre Gaudí: Conrad Kent i Dennis Prindle publicaren *Hacia la arquitectura de un Paraíso* (1992), sobre el Parc Güell,¹³³ i Juan-José Lahuerta el volum *Antoni Gaudí: 1885-1926. Arquitectura, ideologia y política*,¹³⁴ que significà una visió menys «hagiogràfica» i més política del gran arquitecte. També sobre Gaudí, tema cada cop més atractiu dins i fora de Catalunya, la Diputació de Barcelona va publicar una monografia de diversos autors que estudia a fons *El Palau Güell* (1990) sense deixar d'obtenir un llibre agradós al gran públic, i la Càtedra Gaudí, de la Universitat Politècnica de Barcelona, publicà a Madrid *Aproximación a Gaudí* (1992) i impulsà a Itàlia *Idée per l'architettura*, escrits i pensaments del mayeix arquitecte català (1995).

Altres arquitectes modernistes també foren objecte d'estudi, com l'exposició sobre els Bassegoda i el seu catàleg corresponent¹³⁵ o l'àmplia monografia de Joan Tarrús i Narcís Comadira sobre *Rafael Masó arquitecte noucentista*,¹³⁶ que segons com també ha estat qualificat de modernista i que de fet caldria considerar com un noucentista amb personalitat pròpia influïda pel secessionisme vienès. També van aparèixer una àmplia monografia de Muncunill,¹³⁷ una altra sobre Cèsar Martinell,¹³⁸ i llibres breus de Josep Maria Jujol¹³⁹ i d'Enric Sagnier.¹⁴⁰ Va ser igualment una etapa de moltes monografies d'edificis del temps del modernisme, com les de *El Palau de Justícia de*

Barcelona¹⁴¹ obra d'Enric Sagnier i Josep Domènech Estapà, *El cementiri de Lloret de Mar*,¹⁴² on intervingueren diversos arquitectes i encara més escultors, *Els edificis de la Caixa d'Estalvis de Sabadell*, obra de Jeroni Martorell,¹⁴³ mentre l'incansable Garcia Martín continuava aportant dades de primera mà en volums sobre *L'Hospital de Sant Pau* (1990) i la *Fonda de España* (1991) de Domènech i Montaner, la *Comillas modernista* (1993),¹⁴⁴ plena d'intervencions de modernistes catalans, o *Paisatge d'Astorga* (1994), ciutat on Gaudí construí el Palau Episcopal. Moltes més poblacions catalanes s'interessaren per l'estudi del seu patrimoni modernista, com Olot, Manresa o Igualada.¹⁴⁵ La monografia apareguda sobre el Cercle del Liceu, de Barcelona, el 1991, bé que toca també el tema arquitectònic, analitza el conjunt de l'entitat i el seu contingut artístic, en bona part modernista.¹⁴⁶

Als anys noranta aparegueren importants monografies sobre pintors modernistes, com la que Josep de C. Laplana va fer sobre Santiago Rusiñol, molt densa i aclaridora, que conté un primer catàleg raonat de les seves pintures, però que sorprenentment no té il·lustracions.¹⁴⁷ També sobre Rusiñol es publicaren les ponències d'un congrés que se celebrà a París, amb aportacions noves i altres de ja conegudes.¹⁴⁸ Sobre el mateix artista el Museu de Vilafranca havia premiat una monografia d'investigació d'Isabel Coll que anys després es publicà¹⁴⁹ i la mateixa autora en publicà una ampliació ben il·lustrada més endavant.¹⁵⁰ A València, a la Corunya, a Pamplona i a Girona se celebraren exposicions centrades en la pintura també de Rusiñol.¹⁵¹ Sobre Ramon Casas aparegué un estudi que se centrava en la seva interpretació de la dona,¹⁵² i sobretot una monografia —per fi— que tendia a incorporar les fitxes de tota la seva pintura, en forma de catàleg raonat.¹⁵³ Francesc Miralles iniciaria els seus treballs sobre Joaquim Mir amb una monografia circumscrita a l'etapa tarragonina del pintor.¹⁵⁴ Francesc Gimeno, tot i que pròpiament no va ser un modernista, fou un pintor de primer ordre d'aquella època i va ser estudiat en una tesi doctoral de Jordi À. Carbonell, publicada.¹⁵⁵

Una altra obra molt ambiciosa sobre un pintor modernista va ser la que publicà Juan San Nicolás de Darío de Regoyos, l'artista que tot i que no fos català estigué tan vinculat al nostre modernisme i visqué i morí a Barcelona. Lamentablement de l'obra només en sortí el volum primer però, malgrat tot, resta com la principal font de consulta sobre aquell pintor cantàbric tan lligat a l'art català i que havia esdevingut primera figura de la nova pintura belga.¹⁵⁶ A un altre dels grans pintors del modernisme, Eliseu Meifrèn, no biografiat des dels anys quaranta, li era dedicat un llibre voluminós, de text massa breu i amb il·lustracions de bona qualitat tècnica però de tria no sempre adequada.¹⁵⁷ És el mateix problema que tenia un altre llibre pulcrament editat sobre Ramon Casas, que tanmateix va ser saludat per alguns com la gran monografia que necessitava el pintor.¹⁵⁸

Més lleugera però àmplia i molt ben il·lustrada va ser la monografia que la Diputació de Barcelona publicà sobre

Adrià Gual, a càrrec de diversos autors que tocaven monogràficament les diferents activitats d'aquell artista complet.¹⁵⁹ Altres artistes deixaren de ser ignorats: una primera i modesta exposició sobre Aleix Clapés tingué lloc a Vilassar de Dalt,¹⁶⁰ la millor pintora catalana d'aquella generació, Lluïsa Vidal, va tenir una primera monografia,¹⁶¹ per primer cop va ser estudiada amb prou amplitud la figura del pintor postmodernista Pere Ysern,¹⁶² i l'obra del seu gran amic l'escultor Emili Fontbona, també fou exposada per primer cop i estudiada pel Museu Frederic Marès.¹⁶³

Anglada-Camarasa i Mir van provocar diverses iniciatives sobre llurs obres. Sobre el primer la Delegació a Madrid de la Generalitat organitzà una exposició centrada en l'etapa parisenca del pintor,¹⁶⁴ a Manresa se n'exhibí una altra centrada monogràficament en les pintures fetes per Anglada a Montserrat, durant la Guerra Civil,¹⁶⁵ i a Mallorca va fer-se una monogràfica d'Anglada en relació amb l'edifici modernista del Gran Hotel de Palma, molt vinculat a l'art en diferents etapes de la seva existència.¹⁶⁶ Les dues primeres exposicions foren comissariades per Francesc Fontbona i Francesc Miralles.

Un parell d'entitats bancàries dedicaren atenció monogràfica a la figura artística de Joaquim Mir: una mena d'antològica exhibida a Madrid,¹⁶⁷ una mostra sobre l'etapa essencial que passà el pintor al Camp de Tarragona,¹⁶⁸ i una nova exposició antològica més depurada que l'anterior.¹⁶⁹ Les dues darreres exposicions tingueren lloc a Palma de Mallorca, i totes tres foren comissariades per Teresa Camps. També a Madrid es va fer una discreta aportació al coneixement del sempre mal conegut, malgrat el seu relleu, Ramon Pichot mitjançant una exposició amb el suport del Banc de Sabadell.¹⁷⁰ A Girona una exposició plantejà la figura de Prudenci Bertrana, que fou pintor alhora que escriptor.¹⁷¹

Van ser anys en què les exposicions sobre grans noms de l'art modernista foren freqüents arreu de l'Estat espanyol: a ciutats diverses s'exposà obra de Casas,¹⁷² i a Madrid la Fundació MAPFRE reivindicà —insòlitàment sense complicitat del MNAC però sí del Museu Morera de Lleida— la figura de Gosé.¹⁷³ Així mateix un estudi acumulatiu de dades sobre el simbolisme pictòric a escala espanyola es publicava a Granada.¹⁷⁴

L'activa col·lecció «Gent Nostra», dedicada a la biografia, continuà dedicant volums biogràfics a artistes d'aquest temps com Pidelaserra, Cusachs i Maillol (1991),¹⁷⁵ i començaren a dedicar-se exposicions d'una certa ambició a artistes interessants però de segon ordre, com el turmentat pintor i escriptor Hortensi Güell, l'exquisida pintora Laura Albéniz o el fotògraf simbolista Pla Janini.¹⁷⁶ El pintor, decorador, col·leccionista i home de món Oleguer Junyent va ser objecte d'una biografia el 1994,¹⁷⁷ i l'any següent del mundialment famós pintor muralista Josep Maria Sert en va aparèixer una monografia parcial però molt documentada i amb il·lustracions de gran qualitat.¹⁷⁸

La Caixa del Penedès emprengué una sèrie d'exposi-

cions, molt modestes de muntatge però amb notable aportació documental encara que els catàlegs fossin massa breus, de figures artístiques com la família Llimona (1991) o Lambert Escaler (1992).

El museus públics catalans van aportar al coneixement de la pintura d'aquesta època una quasi exhaustiva recopilació i estudi dels retrats al carbó de Ramon Casas (1995),¹⁷⁹ una antològica inèdita sobre Nicolau Raurich (1996)¹⁸⁰ i una exposició sobre Rusiñol (1997),¹⁸¹ per part del MNAC, mentre el Museu Picasso, en la seva constant producció d'exposicions de recerca sobre el gran pintor, en va dedicar a la seva tasca de paisatgista dels primers temps, a la seva relació amb Els Quatre Gats, i a la seva època de formació.¹⁸²

Al marge del tema estrictament pictòric, el MNAC presentà a Barcelona i a Madrid una àmplia selecció de la gran col·lecció de dibuixos que havia reunit el crític d'art i escriptor modernista Raimon Casellas (1992), cosa que va servir per estudiar bona part d'aquests fons, conservats al museu,¹⁸³ i l'exposició sobre el moblista Gaspar Homar (1998), comissariada per Maria Àngels Fontdevila.¹⁸⁴ La Fundació «la Caixa» va organitzar l'exposició *Ex-libris modernistes* (1996), comissariada per Joan Lluís de Yebra, que es va veure a Palma de Mallorca,¹⁸⁵ i una altra caixa, la de Sabadell, n'organitzà una altra, *Cent anys d'ex-libris del Modernisme a l'actualitat*, comissariada per Francesc Orenes (1997).¹⁸⁶

A València s'estudià força a fons la il·lustració gràfica¹⁸⁷ i a Alacant va organitzar-se una àmplia exposició interdisciplinària en què s'inclouia l'art de l'època modernista;¹⁸⁸ la Caja de Ahorros del Mediterráneo, l'organitzadora, ha estat segurament el principal agent de la difusió del modernisme allà, especialment a través de l'anomenada Casa-Museu Modernista de Novelda, on a part de restaurar aquest edifici singular,¹⁸⁹ s'hi ha reunit una bona biblioteca especialitzada i s'hi han organitzat periòdicament cursos i exposicions que mantenen viu el coneixement del modernisme al País Valencià. La gran síntesi del modernisme valencià es va fer arran de l'exposició al Centre Cultural La Beneficència de València el 1997.¹⁹⁰

A Mallorca el 1993 s'obrí la nova seu de la Fundació «la Caixa», ubicada a una obra destacada del modernisme, l'antic Gran Hotel construït per Domènech i Montaner, i que conté una exposició permanent d'Anglada-Camarasa, propietat de l'entitat. Amb motiu de la inauguració s'hi va fer una exposició notable.¹⁹¹ Una altra caixa d'estalvis balear, «Sa Nostra», muntà a Palma i a Eivissa una bona antològica del pintor català, però eivissenc d'adopció, Laureà Barrau, que coincidí amb Rusiñol i Casas a París.¹⁹²

Quant a l'escultura, l'Abadia de Montserrat edità un important volum de recerca de Judit Subirachs sobre *L'escultura al segle XIX a Catalunya*, que lògicament també arriba a l'època modernista encara que declaradament el seu camp d'estudi vagi del Romanticisme al Realisme.¹⁹³ Les arts gràfiques catalanes han estat recollides al diccionari italià de Fanelli i Godoli, especialistes reconeguts, autors també d'altres treballs, amb un detall insospitat que

fa aquesta obra de consulta obligada no ja pels forasters sinó a Catalunya mateix.¹⁹⁴ Sobre el cartell, Postermil, una editora creada expressament, edità, des del 1994, una sèrie d'amplis catàlegs il·lustrats d'una nodridíssima col·lecció particular catalana de cartells, molts d'època modernista, que si bé no té caire d'estudi aprofundit ni voluntat d'altra exhaustivitat que la de la col·lecció, recull una quantitat ingent de bones reproduccions de cartells modernistes sense precedents.¹⁹⁵ El gran joier del modernisme català, Lluís Masriera, trobà també en aquell decenni la seva monografia, que l'enquadrava dins l'àmplia tradició familiar.¹⁹⁶

El 1995 es començà la publicació d'un document únic: el *Diari* de Joaquim Renart. Bé que començat a escriure passada l'època modernista, el 1918, aquest voluminós escrit és un testimoni sense parió d'un artista que havia viscut plenament el modernisme, i que posteriorment continuà mantenint un prestigi i una autoritat moral que el van fer ser sempre un punt de referència i de concòrdia. El diari consta de milers de fulls i fins ara n'han aparegut sis volums, i és un testimoni de primera mà extraordinari.¹⁹⁷

L'Institut d'Estudis Catalans finançà i publicà uns repertoris de catàlegs d'exposicions catalanes que inclouen les celebrades en l'època modernista i que són una eina pràctica de recerca fins aleshores inesperada.¹⁹⁸

A partir del 2000 el modernisme ja era un moviment artístic —i cultural— plenament consolidat, fins i tot ja es podia parlar que gaudia d'un cert grau de veritable popularitat. Això es traduí en un projecte d'Edicions L'Isard —empresa dins l'òrbita d'Enciclopèdia Catalana— que s'adonà que el tema ja tenia prou atractiu per a l'home del carrer com per emprendre amb èxit una àmplia monografia molt il·lustrada que toqués tots els seus aspectes. Serien els cinc volums de l'obra *El modernisme*, dirigida per Francesc Fontbona,¹⁹⁹ en què participaren una vuitantena d'autors, la majoria dels quals eren els principals especialistes en cada aspecte —molts d'ells doncs ja esmentats en el present treball—, que sintetitzaren treballs previs seus i sovint els enriquiren amb noves aportacions. A aquesta obra, tot i que se centrava en les arts plàstiques i l'arquitectura, no va deixar-se de parlar d'altres aspectes del modernisme (literari, musical, teatral, cinematogràfic) i fins i tot s'hi feia àmplia menció d'altres «modernismes» coetanis, com el religiós, que en realitat no tenien gaire cosa a veure amb el moviment cultural però que en coincidir en el nom i en el temps calia tractar per aclarir les coses i no caure en nominalismes confusionaris.

L'any 2001 fou l'«Any Puig i Cadafalch» i n'aparegué una biografia ben il·lustrada²⁰⁰ a part d'altres llibres més monogràfics.²⁰¹ El 2002 fou declarat «Any Gaudí» i se celebraren nombrosos actes i es feren diverses publicacions que empenyeren encara més la ja enorme popularitat de l'arquitecte,²⁰² fins al punt que un llibre sobre ell, dignament sintetitzat però sense gaires aportacions noves, esdevingué un *best-seller* internacional.²⁰³ Amb posterioritat la bibliografia gaudiniana augmentà, i s'arribaren a publi-

car-ne llibres de divulgació però de considerables dimensions a càrrec d'editorials internacionals.²⁰⁴ Domènech i Montaner també fou objecte d'estudis especials,²⁰⁵ igual que Josep Puig i Cadafalch.²⁰⁶ El 2006 la declaració de l'«Any Rusiñol» tingué també efectes positius en la difusió de l'art del personatge.²⁰⁷ Un arquitecte tan complet com Jeroni Granell, que alhora era un dels vitrallers més representatius de la Catalunya modernista, és estudiat a fons per Núria Gil Farré, i a l'estudi de Rafael Masó s'hi ha afegit darrerament l'escrupulosa investigadora Raquel Lacuesta, que n'ha comissariat una exposició el 2006.

El mateix Miquel Seguí que havia estudiat l'arquitectura modernista balear un quart de segle més tard ampliava el seu estudi i el posava al dia,²⁰⁸ i alguns estudis de nivell territorial, com el de Girona,²⁰⁹ o local, com els de la Garriga, Terrassa, Esplugues de Llobregat o Tortosa, adquiren un relleu ben notable.²¹⁰

Els museus públics han fet noves exposicions sobre artistes i temes modernistes, com el MNAC que va fer les de Nonell (2000),²¹¹ Casas (2001)²¹² i Pidelaserra (2002),²¹³ en col·laboració amb la Fundación Cultural MAPFRE Vida de Madrid, que pel seu compte va fer-ne d'Anglada-Camarasa (2002)²¹⁴ i de Mir (2004),²¹⁵ totes amb catàlegs que contenen aportacions de primera mà. El MNAC també va fer les de *Jujol dissenyador* (2002)²¹⁶ —d'important ressò mediàtic— i *Les arts industrials als cartells modernistes* (2002).²¹⁷ A Barcelona el Museu Diocesà organitzà una exposició sobre Els Quatre Gats en què s'exhumaren alguns materials inèdits.²¹⁸

A l'exterior el Museu Picasso va fer una aportació internacional de primer ordre en coorganitzar, juntament amb la Réunion des Musées Nationaux, de França, la gran exposició *Paris-Barcelone 1888-1937*, que mostrà al Grand Palais de París, el 2002, un cara a cara de l'art francès i l'art català des del modernisme fins a l'avantguarda, i que deixà un ampli catàleg amb la participació dels principals especialistes;²¹⁹ a París s'hi organitzà també un congrés que estudià quatre escoles nacionals d'arquitectura de l'època modernista —entre les quals la catalana— i se'n publicaren les actes.²²⁰ Als Estats Units el modernisme català va ser ben present a una exposició a Nou Mèxic,²²¹ i va tenir tot el protagonisme en una monogràfica llargament preparada pel Museu de Cleveland, encara que on va tenir més ressò la mateixa exposició —un xic expurgada— va ser després al Metropolitan Museum de Nova York.²²² A Itàlia van tenir lloc a Brescia i Cremona dues exposicions diferents de pintura catalana que incloïen la modernista (2002 i 2003),²²³ i a Amsterdam l'exposició *Barcelona 1900* va tenir un èxit important el 2007.²²⁴

A Madrid va organitzar-se una notable exposició monogràfica comissariada per Javier Tusell (2000),²²⁵ que va contribuir a la millor coneixença del modernisme català a Espanya; i una exposició semblant es mostrava a Vitòria-Gasteiz el 2002.²²⁶ A Granada una exposició analitzà la relació de Rusiñol amb aquella ciutat,²²⁷ a València tingué lloc una antològica de Meifrèn, documentada per Elvira Sánchez Gimeno, més solvent que altres aproximacions

anteriors a la figura del pintor,²²⁸ i Ibercaja, de Saragossa, oferí una digna antològica de Nonell.²²⁹

El Museu d'Olot va impulsar una gran antològica de l'escultor Miquel Blay,²³⁰ el de Terrassa una sobre les arts aplicades modernistes,²³¹ l'Institut Valencià d'Art Modern de València una de l'escultor Pau Gargallo,²³² Ripollet una del pintor Andreu Solà i Vidal, company de Casas a París²³³, la Caixa de Tarragona una de Carles Mani,²³⁴ basada en una monografia recent sobre aquell escultor singular patrocinada pel Museu d'Art Modern de Tarragona.²³⁵ La Fundació «la Caixa» presentà una exposició sobre Anglada-Camarasa i el seu entorn.²³⁶ A Mallorca l'exposició d'*Un segle de paisatgisme a les Illes Balears*, mostrada a Es Baluard de Palma, el 2007, inclogué no sols els modernistes autòctons sinó també els de Catalunya que passaren per l'illa.²³⁷

També continuaren apareixent monografies, com la que estudiava per primer cop una institució tan consubstancial amb el modernisme com el Cercle Artístic de Barcelona, a càrrec d'Isabel Marín.²³⁸ Sovint les monografies foren més especialitzades, com la que cataloga la col·lecció més gran d'exlibris coneguda a Catalunya —a càrrec de Carme Illa—,²³⁹ la dedicada a Anglada-Camarasa i la seva forta relació amb l'Argentina²⁴⁰ o el catàleg raonat dels dibuixos d'aquest pintor,²⁴¹ el volum que Jordi À. Carbonell realitzà sobre Joaquim Vancells,²⁴² o la sintètica monografia que Isabel Marín publicà sobre Eusebi Arnau,²⁴³ resum de la seva tesi doctoral. La mateixa autora publicà un llibre monogràfic sobre Arnau medallista.²⁴⁴ L'esmentat Anglada-Camarasa començà a ser estudiat per estudiosos diferents dels habituals i s'enriquia així la visió de l'artista.²⁴⁵ També artistes molt característics de l'Art Nouveau, com Gaspar Camps o Lambert Escaler, tingueren les seves primeres monografies.²⁴⁶ Un capítol apart mereix la nova monografia del P. Laplana sobre Rusiñol, ja que significà per fi l'aparició del catàleg raonat il·lustrat, alhora que ampliat.²⁴⁷ Poc abans Vinyet Panyella havia publicat un volum gruixut sobre l'artista, però amb un caire més assagístic,²⁴⁸ i, des de Polònia, al polifacètic personatge també se li va dedicar un llibre de recerca.²⁴⁹ Aspectes col·laterals del modernisme, com ara el wagnerisme en les arts plàstiques han estat estudiats amb detall en aquesta etapa.²⁵⁰

El modernisme es manifestà no sols en les arts «grans», sinó també en les considerades «decoratives» o «aplicades», que foren plantejades en el seu conjunt per Pilar Vélez el 2000.²⁵¹ Així començaren a aparèixer treballs, en forma de llibre o de catàleg d'exposició, que estudiaven amb gran deteniment creadors del moble,²⁵² del teixit,²⁵³ de les arts del llibre,²⁵⁴ de la medalla,²⁵⁵ de l'enquadernació,²⁵⁶ o fins i tot monografies d'artistes polivalents com la dedicada a Modest de Casademunt.²⁵⁷

També en aquesta etapa va aparèixer una revista, *Coup de fouet*, que surt des del 2003, editada en català i anglès per l'Institut del Paisatge Urbà de l'Ajuntament de Barcelona, per fer de portaveu de la interessant iniciativa anomenada «Ruta Europea del Modernisme» («Art Nouveau European Route»). Publicada amb molt bona presentació

i excel·lentment il·lustrada, cobreix temes del modernisme a tot Europa, a càrrec també d'autors de procedència internacional.

El modernisme, doncs, des de mitjan segle xx s'ha convertit en un tema del màxim interès. Segurament això es deu a la percepció generalitzada que el modernisme és el primer gran estil català modern, el primer que ha redimit la cultura catalana del provincianisme des de pràcticament el segle xv, i l'ha llançat cap amunt a part de situar-la —i cada cop més— en l'òrbita internacional.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Josep Maria JORDÀ. *Ramon Casas, pintor*. Catalunya, Barcelona 1932.
- [2] Josep F. RÀFOLS. *Antoni Gaudí*. Editorial Canosa, Barcelona 1928.
- [3] J.F. RÀFOLS. *El arte modernista en Barcelona*. Librería Dalmau, Barcelona 1943.
- [4] J.F. RÀFOLS. *Modernismo y modernistas*. Ediciones Destino, Barcelona 1949.
- [5] Josep PLA. *Rusiñol y su tiempo*. Barna, Barcelona 1942. Pla parà atenció també, amb la seva visió més d'artista del retrat que —lògicament— d'estudiós, a altres figures de l'època modernista, com *El pintor Joaquín Mir*. Destino, Barcelona 1944.
- [6] Rafael BENET. «Joan Llimona. Dades per a una biografia i assaig crític». *La Paraula Cristiana*, III (1926), p. 301-308 i 494-500, i vol. IV (1926), p. 219-227; Rafael BENET. *Isidro Nonell y su época*. Iberia, Barcelona 1947, o Rafael BENET. *Joaquím Vancells. L'home i l'artista*. Edicions Figures i Paisatges, Barcelona 1953.
- [7] A. CIRICI PELLICER. *Picasso antes de Picasso*. Iberia-Joaquín Gil, Barcelona 1946.
- [8] Alexandre CIRICI. *Gargallo i Barcelona*. Editorial Ariel-Fundació Picasso-Reventós, Barcelona 1975.
- [9] A. CIRICI PELLICER. *El arte modernista catalán*. Aymà editor, Barcelona 1951.
- [10] Bernardino de PANTORBA. *Eliseo Meifren. Ensayo biográfico y crítico*. Editorial Delta, Barcelona 1942.
- [11] *Quatre Gats. Primer Salón «Revista»*. Editorial Barna, Barcelona 1954.
- [12] Maria RUSIÑOL. *Santiago Rusiñol vist per la seva filla*. Aedos, Barcelona 1955.
- [13] Mario VERDAGUER. *Medio siglo de vida íntima barcelonesa*. Editorial Barna, Barcelona 1957.
- [14] J. F. RÀFOLS. *Ramón Casas, dibujante*. Ediciones Omega, s.d., Barcelona. Del mateix autor, «Ramon Casas en el vigésimo quinto aniversario de su muerte», *Goya*, 18 (maig-juny 1957), p. 344-351. Del mateix autor, *Ramón Casas, pintor*. Ediciones Omega, s.d., Barcelona.
- [15] *Exposición Ramón Casas. Conmemorativa del XXV aniversario de la muerte del artista. Catálogo*, text d'Alberto del CASTILLO, Junta de Museos de Barcelona, 1958.
- [16] *Exposición Isidro Nonell. Conmemorativa del L aniversario de la muerte del artista. Catálogo*, texts d'Enric JARDÍ i Joan BARBETA, Junta de Museos, Barcelona 1962. Jardí ja havia publicat sobre el pintor el seu llibre *Nonell i altres assaigs*. Selecta, Barcelona 1958.
- [17] *Exposición Renart*, Ayuntamiento de Barcelona, 1965.
- [18] Jean CASSOU, Émile LANGUI, Nikolaus PEVSNER. *Les sources du vingtième siècle*. Éditions des Deux Mondes, París 1961.
- [19] Aleshores s'acabava de publicar una monografia internacional sobre Gaudí, James Johnson SWEENEY, Josep Lluís SERT: *Antoni Gaudí*. Verlag Gerd Hadsje, Stuttgart 1960, precedida per una altra de LE CORBUSIER: *Gaudí*. Ed. R.M., Barcelona 1958.
- [20] Anthony BLUNT, Phoebe POOL. *Picasso. The formative years*. Studio Books, Londres 1962. Pierre DAIX, Georges BOUDAILLE. *Picasso 1900-1906*. Ides et Calendes, Neuchâtel 1966.
- [21] Josep PALAU i FABRE. *Picasso a Catalunya*. Edicions Polígrafa, Barcelona 1966; Josep PALAU i FABRE. *Picasso i els seus amics catalans*. Aedos, Barcelona 1971.
- [22] Joan BERGÓS. *Gaudí, l'home i l'obra*. Ariel, Barcelona 1954. Joan BERGÓS i MASSÓ. *Antoni Gaudí, arquitecte genial*. Millà, Barcelona 1972.
- [23] Isidre PUIG BOADA. *El temple de la Sagrada Família*. Barcino, Barcelona 1929.
- [24] Roberto PANE. *Gaudí*. Edizioni di Comunità, Milà 1964.
- [25] Lara V. MASINI. *Antoni Gaudí*. Sadea Sansoni editori, Florència 1969.
- [26] E. CASANELLES. *Nueva visión de Gaudí*. La Polígrafa, Barcelona 1965.
- [27] César MARTINELL y BRUNET. *Gaudí. Su vida, su teoría, su obra*. Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Barcelona 1967. El mateix Martinell fou també un arquitecte important seguidor de Gaudí, C. MARTINELL. *Construcciones agrarias en Cataluña*. COACB, Barcelona 1967.
- [28] Salvador DALÍ. «De la beauté terrifiante et comestible de l'architecture Modern 'style», *Minotaure*, 3-4, (1933), p. 69-76.
- [29] Clovis PRÉVOST; Robert DESCHARNES. *La visió artística i religiosa de Gaudí*. Aymà S.A. editora, Barcelona 1969. L'edició original era de Edita de Lausana, del mateix any.
- [30] «Domènech y Montaner», *Cuadernos de Arquitectura*, 52-53 (2 i 3 trimestres 1963).
- [31] Enric JARDÍ. *Puig i Cadafalch, arquitecte, polític i historiador de l'art*. Ariel, Barcelona 1975.
- [32] Oriol BOHIGAS. *Arquitectura modernista*. Lumen, Barcelona 1968. Les reedicions, en format de butxaca, a partir de la tercera incorporaren ampliacions i

- revisions que consolidaren el llibre com a obra de referència. O. BOHIGAS. *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista, ampliación y revisión del catálogo por Antoni GONZALEZ y Raquel LACUESTA*, Lumen, Barcelona 1983, 2 vols.
- [33] Ramon PLANES. *El Modernisme a Sitges*. Selecta, Barcelona 1969.
- [34] Catàleg d'*El Modernismo en España*, Madrid: Dirección General de Bellas Artes, Ministerio de Educación y Ciencia, 1969. Aquella exposició havia tingut una mena d'assaig general en la que generà el catàleg *Modernismo barcelonés*, Ajuntament de Barcelona, 1964.
- [35] Tomàs LLORENS. «La renovació modernista a València, en l'urbanisme». *Serra d'Or*, 103 (abril 1968), p. 97-101.
- [36] Eduardo MANGADA. «El mercado de Colón en Valencia». *Arquitectura*, (març 1968).
- [37] Salvador ALDANA FERNANDEZ. «Arquitectura modernista en Valencia». *Goya*, 98 (setembre-octubre 1970), p. 86-93.
- [38] Inmaculada AGUILAR. «Demetrio Ribes (1875-1921)». *Estudios Pro Arte*, 11 (1977), p. 50-69. I. AGUILAR. *Demetri Ribes*. Eliseu Climent editor, València 1980.
- [39] Irene GARCÍA ANTÓN. «Dos edificios representativos del influjo catalán de 1900 en Alcoy», *Estudios Pro Arte*, I, 7-8 (1976), p. 61-68. I. GARCÍA ANTÓN. «Problemática alicantina del modernismo arquitectónico», *Estudios Pro Arte*, 5 (1976), p. 46-55.
- [40] Trinidad SIMÓ. *La arquitectura de la renovación urbana en Valencia*. Albatros Ediciones, València 1973.
- [41] Miguel Ángel CATALÁ GORGUES. *100 años de pintura, escultura y grabado valencianos 1818-1978*, Caja de Ahorros de Valencia 1978.
- [42] Miguel SEGUÍ AZNAR. *La arquitectura modernista en Baleares*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares, Palma de Mallorca 1975. Aquest tema ja havia estat iniciat a S. SEBASTIÁN, A. ALONSO: *La arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma 1973.
- [43] *Lluís Domènech i Montaner en el 50è aniversari de la seva mort*. Lluís CARULLA i CANALS (ed.), Barcelona 1973. Ignasi SOLÀ-MORALES RUBIÓ. *Joan Rubió i Bellver y la fortuna del gaudinismo*. Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Barcelona 1975.
- [44] Inmaculada BOVER. «Arquitectura modernista en Vic». *Estudios Pro Arte*, 5 (1976), p. 56-63. Mireia FREIXA. «Lluís Muncunill, constructor de la ciudad industrial». *Estudios Pro Arte*, 5 (1976), p. 6-20.
- [45] *Lluís Domènech i Montaner. En el 50è Aniversari de la seva mort 1850-1923*. Lluís Carulla i Canals, Barcelona 1973.
- [46] *La arquitectura de J.Mª Jujol*. Publicaciones del Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Barcelona 1974.
- [47] Enric JARDÍ. *Nonell*. Polígrafa, Barcelona 1969 (reeditada i ampliada el 1984). E. JARDÍ. *Història de Els Quatre Gats*. Aedos, Barcelona 1972. E. JARDÍ. *Torres García*. Ediciones Polígrafa, Barcelona 1973; E. JARDÍ. *J. Mir*. Polígrafa, Barcelona 1975 (amb nova edició ampliada del 1989). E. JARDÍ. *Història del Cercle Artístic de Sant Lluc*. Destino, Barcelona 1976. E. JARDÍ. *Jaume Mercadé. Pintor de una tierra*. Ediciones Polígrafa, Barcelona 1977. E. JARDÍ. *Gimeno*. Gent Nostra, Edicions de Nou Art Thor, Barcelona 1978.
- [48] Lluís-Emili BOU i GIBERT. «Les anades de Nonell a París». *D'Art*, 2 (maig 1973), p. 3-19. *Catálogo de Joaquín Mir (1873-1940). Exposición antológica*. Dirección General de Bellas Artes-Ayuntamiento de Barcelona, Madrid 1971. *Catálogo de la Exposición Joaquín Mir (1873-1940)*, textos de M. Teresa CAMPS MIRÓ i Teresa BASORA SUGRAÑES. Ayuntamiento de Barcelona, Museos Municipales de Arte, Barcelona 1972. M. Teresa CAMPS. «Bases para una tipificación de la obra de Joaquín Mir». *Estudios Pro Arte*, 3 (1975), p. 6-29. Jaume SOCIAS PALAU. *Canals*. Espasa-Calpe, Barcelona 1976. Connecta amb el modernisme la primera època de Joaquim Sunyer, pintor ben estudiat per Rafael BENET. *Sunyer*. Polígrafa, Barcelona 1975. Un altre pintor famós d'aquesta generació, J.M. Sert, només es pot considerar modernista molt tangencialment, però va gaudir molt aviat d'una monografia completíssima (Alberto del CASTILLO, A. CIRICI PELLICER. *José María Sert, su vida y su obra*. Argos, Barcelona 1949).
- [49] María Victoria SALOM. «José Triadó Mayol», *Estudios Pro Arte*, 7-8 (1976), p. 6-23.
- [50] Josep M. INFESTA MONTERDE (coor.), Mercè ESCALAS LLIMONA, Manuela MONEDERO PUIG. *Josep Llimona y Joan Llimona. Vida y obra*. Ediciones de Nuevo Arte Thor, Barcelona 1977. La primera versió de la part de Monedero ja l'havia publicat independentment el 1966 l'Editora Nacional de Madrid.
- [51] Rafael SANTOS TORROELLA. *Néstor [su etapa barcelonesa]*. Espasa-Calpe, Bilbao 1978.
- [52] Francesc Xavier PUIG ROVIRA. *Els Serra i la ceràmica d'art a Catalunya*. Editorial Selecta, Barcelona 1978.
- [53] Francesc FONTBONA. *La crisi del Modernisme artístic*. Curial, Barcelona 1975.
- [54] Josep PALAU i FABRE. *Picasso vivent (1881-1907)*. Polígrafa, Barcelona 1980. Dos densos volums més apareixerien cobrint la vida i obra del Picasso ja internacional fins a l'any 1926.
- [55] Eduard VALENTÍ FIOU. *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*. Ediciones Ariel, Esplugues de Llobregat 1973. Amb menys repercussió sobre el camp de l'art tanmateix cal esmentar també el llibre Joan Lluís MARFANY. *Aspectes del Modernisme*. Curial, Barcelona 1975, que

- contribuí molt a la valoració del moviment modernista en general.
- [56] Juan BASSEGODA, José CASANOVAS, José M^a GAR-RUT, J.M. INFIESTA (coord.), Joaquín MARCO, Jaime SOCÍAS. *Modernismo en Cataluña*. Ediciones de Nuevo Arte Thor, Barcelona 1976.
- [57] Maria Dolores FULCARÀ i TORROELLA. *Girona i el Modernisme*. Instituto de Estudios Gerundenses, Girona 1976.
- [58] Josep MAINAR. *El moble català*, fotos de Francesc CATALÀ ROCA. Destino, Barcelona 1976.
- [59] Eliseu TRENÇ BALLESTER. *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*. Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona, 1977.
- [60] Eliseu TRENÇ-BALLESTER. «El renacimiento del ex-libris en Cataluña, en la época modernista». *Estudios Pro Arte*, 4 (1975), p. 51-61; E. TRENÇ. «Santiago Rusiñol: del realismo al simbolismo». *Estudios Pro Arte*, 5 (1976), p. 64-75; E. TRENÇ. «Adrià Gual grafista modernista», *Serra d'Or*, 223 (abril 1978), p. 243-251.
- [61] Victoria SALOM VIDAL. «El cartel modernista catalán». *D'Art*, 5 (setembre 1979), p. 78-101.
- [62] Francesc FONTBONA. «La crítica d'art en el Modernisme català (primera aproximació)». *Daedalus*, 1 (1979).
- [63] George COLLINS. *Antonio Gaudí*. Georges Braziller Publisher, Nova York 1960.
- [64] Rosemarie BLETTNER. *El arquitecto Josep Vilaseca i Casanovas. Sus obras y dibujos*. Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Barcelona 1977.
- [65] Marilyn McCULLY. *Els Quatre Gats and Modernista painting in Catalonia in the 1890s*. Ann Arbor, University Microfilms International, Londres 1978.
- [66] Joseph Phillip CERVERA. *Modernismo: The Catalan Renaissance of the Arts*. Londres: Garland Publishing, Inc., Nova York 1976.
- [67] Marilyn McCULLY. *Els Quatre gats. Art in Barcelona around 1900*. The Art Museum Princeton University, 1978.
- [68] *Art i modernitat als països catalans. Katalanische Kunst des 20. Jahrhunderts*, Staatliche Kunsthalle, Berlín 1978.
- [69] André BAREY. *Barcelona: de la ciutat pre-industrial al fenomen modernista*. La Gaya Ciencia, Barcelona 1980. David MACKAY. *L'arquitectura moderna a Barcelona (1854-1939)*. Edicions 62, Barcelona 1989 (tanmateix aquesta obra ja s'havia editat en anglès per l'Anglo-Catalan Society el 1985).
- [70] *Simbolisme a Catalunya*, Museu d'Art de Sabadell, 1983.
- [71] Francesc FONTBONA, Francesc MIRALLES. *Del Modernisme al Noucentisme (1888-1917)*. Edicions 62, Barcelona 1985.
- [72] Marçal OLIVAR. «El Modernisme». A: *Dolça Catalunya. Gran Enciclopèdia temàtica catalana. L'art a Catalunya-II*. Editorial Mateu, Barcelona 1983, p. 135-210. Olivar ja havia publicat un breu però magnífic estudi sobre Carles Casagemas (Daedalus, Barcelona 1979).
- [73] *Actes del Col·loqui Internacional sobre el Modernisme*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1988.
- [74] Josep Emili HERNÁNDEZ-CROS (dir.) *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1987.
- [75] Francesc FONTBONA. «La pintura modernista en España», A: Hans H. HOFSTÄTER. *Historia de la pintura modernista europea*. Editorial Blume, Barcelona 1981, p. 247-274.
- [76] Mireia FREIXA. *El Modernisme en España*. Cátedra Cuadernos de Arte, Madrid 1986.
- [77] Francesc FONTBONA. *Las claves del arte modernista*. Ariel, Barcelona 1988.
- [78] Cristina MENDOZA. *Barcelona modernista*. Planeta, Barcelona 1989.
- [79] *Homage to Barcelona*. Arts Council of Great Britain, Londres 1985.
- [80] *Homage to Catalonia. Barcelona Art City*, Kobe-Kamakura-Gifu, 1987.
- [81] *Modernismen i Katalonien*. Kulturhuset & Generalitat de Catalunya, Estocolm 1989.
- [82] *Arte Grafikoak Euskadin eta Kataluinan*. Gobierno Vasco-Dpto. de Cultura y Turismo, Vitòria-Gasteiz 1989.
- [83] Antoni GAUDÍ. *Manuscritos, artículos, conversaciones y dibujos*. edició a càrrec de Marcià CODINACHS. Comisión de Cultura de Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos; Galería-Librería Yebra; Consejería de Cultura del Consejo Regional, Múrcia 1982.
- [84] George R. COLLINS, Joan BASSEGODA NONELL. *The designs and drawings of Antonio Gaudí*. Princeton University Press, Princeton 1983.
- [85] Tokutushi TORII. *El mundo enigmático de Gaudí*. Instituto de España, Madrid 1983.
- [86] Carlos FLORES. *Gaudí, Jujol y el modernismo catalán*. Aguilar, Madrid 1982.
- [87] Juan BASSEGODA NONELL. *El gran Gaudí*. AUSA, Sabadell 1989.
- [88] *Antoni Gaudí (1852-1926)*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1984.
- [89] Joan BASSEGODA i NONELL. *Lluís Domènech i Montaner*. Gent Nostra, Edicions de Nou Art Thor, Barcelona 1980; o Consol BANCELLS. *Sant Pau. Hospital Modernista*. Edicions de Nou Art Thor, Barcelona 1988. L'autora d'aquest treball va tenir una activitat notable en la difusió especialment de les arts decoratives modernistes, en altres publicacions i iniciatives.
- [90] Manuel GARCÍA-MARTÍN. *Benvolgut Palau de la Música Catalana*. Catalana de Gas, Barcelona 1987.
- [91] Catàleg de l'exposició *Lluís Domènech i Montaner i*

- el director d'orquestra*, Fundació Barcelona: Caixa de Barcelona, 1989-1990, redactat per Lluís DOMENECH i GIRBAU, Lourdes FIGUERAS i BURRULL i Roser DOMENECH i AMADÓ.
- [92] Joan BASSEGODA i NONELL. *Puig i Cadafalch*. Gent Nostra, Edicions de Nou Art Thor, Barcelona 1985. Catàleg de l'exposició *Josep Puig i Cadafalch: l'arquitectura entre la casa i la ciutat*, Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1989-1990, amb textos de Judith ROHRER, Ignasi de SOLÀ MORALES, Xavier BARRAL i Josep TERMES. Alba CASELLAS, Josefina LÓPEZ, Hermínia ORDEIG. Lluïsa VALLICROSA. *L'arquitectura modernista a Vic. Una proposta didàctica*. Eumo Editorial, Vic 1987.
- [93] Mireia FREIXA. «Progressisme i tradició a l'arquitectura de Lluís Moncunill», *D'Art*, 6-7 (1981), p. 194-206. Jesús Francesc MASSIP. «L'arquitectura en ferro a Tortosa: el Mercat Públic (1884-1887)», *D'Art*, 11 (1985), p. 191-215. Pere MELERO i SÁNCHEZ. Josep Maria ROMANCE i SINUÉS. *El Modernisme a Sabadell*, Editorial Terrassa, Ègara 1987. Lluís CUSPINERA. *Manifestacions de l'art modernista a La Garriga*. La Garriga 1988.
- [94] Manuel GARCÍA-MARTÍN. *Vidrieres d'un gran jardí de vidres*. Catalana de Gas y Electricidad, Barcelona 1981. Joan VILA-GRAU; Francesc RODON. *Els vitrallers de la Barcelona modernista*. Edicions Polígrafa, Barcelona 1982. Catàleg de l'exposició *Contrallums. Vitralls de l'Eixample*, Ajuntament de Barcelona, 1983. Catàleg de l'exposició *El vitrall modernista*. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1984.
- [95] Francesc CABANA, Asunción FELIU. *Can Torras dels ferros: 1876-1985*, Torras, Ferreria i Construccions, S.A., 1987.
- [96] Manuel GARCÍA-MARTÍN. *La casa Lleó Morera*. Catalana de Gas, Barcelona 1988, entre altres, a part dels ja esmentats més amunt.
- [97] Catàlegs de les exposicions *Nonell*, Ajuntament de Barcelona, Serveis de Cultura, Barcelona 1981. *Ramon Casas. Retrats al carbó*. Ajuntament de Barcelona, Serveis de Cultura, Barcelona 1982. *Ramon Casas. Exposició*. Ajuntament de Barcelona, Serveis de Cultura, Barcelona 1982. *Santiago Rusiñol. Exposició antològica commemorativa del cinquantenari de la seva mort*. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, Barcelona 1981.
- [98] Vinyet PANYELLA. *Epistolari del Cau Ferrat 1889-1930*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges 1981.
- [99] Heidi Johanna ROCH. *Santiago Rusiñol (1861-1931). Ein Beitrag zur Kunst des ausgehenden 19. Jhs. In Katalonien*. Peter Lang, Frankfurt de Main 1983.
- [100] Francesc FONTBONA. «Picasso, aspectes desconeguts de la seva joventut», *Serra d'Or*, 262-263 (25 juliol 1981), p. 51-56; F. FONTBONA. «Picasso en la Barcelona postmodernista», dins el catàleg de l'exposició 1881-1981. *Picasso i Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, 1981, p. 10-14; F. FONTBONA. «Picasso und Barcelona», catàleg de l'exposició *Der Junge Picasso*, Kunstmuseum, Berna 1984, p. 46-51.
- [101] Elisée TRENC BALLESTER. «Alexandre de Riquer, ambassadeur de l'art anglais et nord-américain en Catalogne». *Melanges de la Casa de Velazquez*, XVIII (1982), p. 311-359; E. TRENC BALLESTER «Rapports d'Alexandre de Riquer, avec l'art français, belge, allemand, autrichien et italien». *Melanges de la Casa de Velazquez*, XIX (1983), p. 317-346. Joan Lluís de YEBRA. *Alexandre de Riquer i l'exlibrisme*, Universitat de Barcelona, 1983. Catàleg de l'exposició *Alexandre de Riquer 1856-1920*, text d'Eliseu TRENC BALLESTER. Caixa de Barcelona, Obra Social, Barcelona 1985. Eliseu TRENC BALLESTER, Alan YATES. *Alexandre de Riquer (1856-1920)*. The British Connection in Catalan Modernisme, The Anglo-Catalan Society, Exeter 1988.
- [102] Francesc FONTBONA, Francesc MIRALLES. *Anglada-Camarasa*. Polígrafa, Barcelona 1981.
- [103] Catàleg de l'exposició antològica *Darío de Regoyos 1857-1913*, textos de Juan SAN NICOLAS, Francisco CALVO SERRALLER, Francesc FONTBONA. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1986.
- [104] Jaume SOLER. *J.M. Tamburini*. Fundació Caixa de Barcelona, Àmbit Serveis Editorials, Barcelona 1989.
- [105] Enrique GARCÍA HERRAIZ, Carmina BORBONET. *Ismael Smith, gravador*. Biblioteca de Catalunya; Calcografía Nacional, Barcelona-Madrid 1989.
- [106] *Apel·les Mestres (1854-1936). En el cinquantenari de la seva mort 1936-1986*. Fundació Jaume I, Barcelona 1985. *Apel·les Mestres*. Fundació Caixa de Barcelona, 1986.
- [107] Jordi CASTELLANOS. *Raimon Casellas i el Modernisme*. Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1983, 2 vols.
- [108] Carme SALA i GIRALT. *Miquel Blay, un gran mestre de l'escultura moderna*. Diputació Comarques Gironines, Olot 1981.
- [109] Pilar VÉLEZ. *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 1989 [1990].
- [110] Núria de DALMASES, Daniel GIRALT-MIRACLE. *Argenters i joiers de Catalunya*. Fotos de Ramon MARENT. Destino, Barcelona 1985.
- [111] Núria de DALMASES BALANÁ, Antonio JOSÉ PITCHARCH. *Arte e Industria en España, 1774-1907*. Blume, Barcelona 1982.
- [112] M. Pia SUBIAS PUJADAS. *Pujol i Bausis, centre productor de ceràmica arquitectònica a Esplugues de Llobregat*. Ajuntament d'Esplugues, 1989.
- [113] Francesc FONTBONA. «La ilustración gráfica. Las técnicas fotomecánicas». A: *Summa Artis. Historia General del Arte. El grabado en España (siglos XIX y XX)*. Espasa-Calpe, Madrid 1988, p. 427-607.

- [114] Núria CASALS. «El cartellisme i l'Anís del Mono». *Carrer dels Arbres*, 18 (1981), i el catàleg de l'exposició *El concurs dels Cigarrillos París. Buenos Aires, 1901*. Cajamadrid, Barcelona 1984.
- [115] Miquel UTRILLO. *Història anecdòtica del Cau Ferrat*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges 1989.
- [116] Trinidad SIMÓ. «Arquitectura y Urbanismo. 1874-1920». A: Vicente AGUILERA CERNI (dir.). *Historia del arte valenciano*. Biblioteca Valenciana, València 1987, vol. 5 (*Entre dos siglos*), p. 65-85.
- [117] Gabriele FAHR-BECKER. *Jugendstil*. Könemann, Colònia 1996 (amb edició en castellà).
- [118] François LOYER. *Art Nouveau en Catalogne*. Ginebra Le Septième Fou, 1991 (se'n va fer edició castellana Taschen, Colònia 1997).
- [119] Mireia FREIXA. *El Modernisme a Catalunya*. Barcanova, Barcelona 1991. Joan CAMPÀS. *L'art modernista. Una visió històrica*. Barcanova, Barcelona 1993.
- [120] Eliseu TRENÇ. «Bibliografia crítica del Modernisme». A: Francesc FONTBONA (dir.). *El Modernisme*, volum IV. Edicions L'Isard, Barcelona 2003, p. 265-301.
- [121] «*Escolta Espanya*». *Catalunya i la crisi del 98*. Museu d'Història de Catalunya; Proa, Departament de Cultura, Barcelona 1998.
- [122] Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona 1990.
- [123] Oriol PI DE CABANYES. *Cases modernistes de Catalunya*. Edicions 62, Barcelona 1992.
- [124] *El Modernisme*. Olimpíada Cultural-Lunweg, Barcelona 1990, 2 vols.
- [125] Albert GARCIA ESPUCHE. *El Quadrat d'Or. Centre de la Barcelona modernista*. Olimpíada Cultural-Lunweg, Barcelona 1990. Al costat d'aquest catàleg es publicà una selecció utilíssima d'edificis sota el nom *El Quadrat d'Or. 150 cases al centre de la Barcelona modernista. Guia*. Olimpíada Cultural, Ajuntament de Barcelona, 1990, a càrrec del mateix GARCIA ESPUCHE, de Santi BARJAU i Teresa NAVAS, que aprofitaren una exhaustiva recerca de Lluís Aragó. També Olimpíada Cultural S.A. —presidida per l'alcalde de Barcelona i amb la participació del Comité Olímpico Español, la Generalitat, el COOB92 i el Ministeri de Cultura—, promogué l'exposició *L'artista al seu taller* (1990), sobre els magnífics retrats d'artistes fets pel fotògraf modernista Francesc Serra i Dimas.
- [126] R. LACUESTA, A. GONZÁLEZ *Arquitectura modernista en Cataluña*. Editorial Gustavo Gili, Barcelona 1990.
- [127] *Cercle Artístic de Sant Lluc 1893-1993. Cent anys*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona 1993.
- [128] *El Greco. La seva revaloració pel Modernisme català*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 1996-1997.
- [129] Albert ARNAVAT (dir.). *Reus 1900. Segona ciutat de Catalunya*. Ajuntament de Reus; Fundació «la Caixa», Reus 1998.
- [130] *Mestres de la pintura catalana*. Asahi Shimbun/ Generalitat de Catalunya, Tòquio 1990.
- [131] *Da Gaudí a Picasso. Il Modernismo catalano*. Fondazione Giorgio Cini, Venècia 1991.
- [132] Fundació Santillana, Santillana del Mar 1990.
- [133] Editorial Hermann Blume, Barcelona 1992.
- [134] Electa, Madrid 1993.
- [135] *L'obra arquitectònica de Pere, Joaquim i Bonaventura Bassegoda (1856-1934)*. Caixa de Catalunya, Barcelona 1995.
- [136] Col·legi d'Arquitectes de Catalunya-Lunweg Editores, Girona-Barcelona 1996.
- [137] Mireia FREIXA. *Lluís Muncunill (1868-1931)*. Caixa Terrassa-Lunweg, Barcelona 1996.
- [138] Raquel LACUESTA, Josep I. de LLORENS. *Cèsar Martinell*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona 1998.
- [139] Joan BASSEGODA NONELL. *Gent Nostra. Jujol*. Labor, Barcelona 1990. El mateix any va fer-se'n a París una exposició monogràfica: *Josep Maria Jujol architecte. 1879-1949*. Centre Georges Pompidou, París 1990, que no va ser l'única iniciativa internacional sobre Jujol.
- [140] Santi BARJAU. *Gent Nostra. Sagnier*. Labor, Barcelona 1992.
- [141] Josep M. MAS i SOLENCH. *El Palau de Justícia de Barcelona*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1990.
- [142] Rosa ALCOY. *El cementiri de Lloret de Mar. Indagacions sobre un conjunt modernista*. Ajuntament de Lloret de Mar, 1990.
- [143] Santiago ALCOLEA i GIL. *Els edificis de la Caixa d'Estalvis de Sabadell*. Fundació Caixa de Sabadell, Sabadell 1994.
- [144] Tots ells editats per Catalana de Gas —dita Gas Natural des del 1993—, a Barcelona.
- [145] Manuel de SOLÀ-MORALES i de ROSSELLÓ. *Visió sintètica de l'arquitectura «modernista» i la seva incidència a Olot*. Comissió dels Premis Ciutat d'Olot, Olot 1990. Ignasi SEGON, Jaume SERRA, Anna TORRUELLA. *El Modernisme a Manresa*. Raima, Manresa 1996. Maria Dolores del CASTILLO ÁLVAREZ-CEDRÓN. *Cent obres modernistes d'Igualada*. Ajuntament d'Igualada-Fundació Caixa de Manresa, 1999-2000.
- [146] Francesc FONTBONA (coord.). *El Cercle del Liceu. Història, art, cultura*. Cercle del Liceu, Barcelona 1991.
- [147] Josep de C. LAPLANA. *Santiago Rusiñol, el pintor, l'home*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995. La densa monografia de Margarida Casacuberta, del 1997, s'escapa d'aquesta revisió ja que se centra només en el Rusiñol escriptor.
- [148] *Rusiñol et son temps*. Éditions Hispaniques; Université de Paris-Sorbonne, París 1994.

- [149] Isabel COLL. *Rusiñol*. Gràfiques Llopart, Sant Sadurní d'Anoia 1990.
- [150] Isabel COLL MIRABENT. *S. Rusiñol*. Editorial AUSA, Sabadell 1992.
- [151] *Francisco Iturrino. Santiago Rusiñol. Jardins d'Espanya*. Bancaixa, València 1993. *Santiago Rusiñol (1861-1931). Obra pictórica y literaria*. Fundació Caixa Galicia, la Corunya 1996. *Rusiñol*. Caja de Ahorros de Navarra, Pamplona 1999. *Els jardins de l'ànima de Santiago Rusiñol*. Fundació Caixa de Girona, 1999 (també feta a Sabadell).
- [152] Erika BORNAY. *Aproximación a Ramon Casas a través de la figura femenina*. Editorial AUSA, Sabadell 1992.
- [153] Isabel COLL. *Ramon Casas. Una vida dedicada a l'art*. El centaure groc, Barcelona 1999 (poc més tard n'aparegué la versió castellana).
- [154] Francesc MIRALLES. *Joaquim Mir al Camp de Tarragona*. Diputació de Tarragona-Museu d'Art Modern; Columna, Tarragona; Barcelona 1998. Després Miralles faria noves monografies sobre el Mir d'èpoques posteriors.
- [155] Jordi A. CARBONELL i PALLARÈS. *Francesc Gimeno*. Diccionari Ràfols, Barcelona 1990.
- [156] Juan SAN NICOLÁS. *Darío de Regoyos 1857-1913. Tomo I (1857-1900)*. Diccionari Ràfols-Edicions Catalanes, Barcelona 1990.
- [157] M. VIDAL SOLÉ, P. MAISTERRA. *Meifrén*. AUSA, Sabadell 1991.
- [158] Alfonso ALCOLEA. *Ramon Casas*. AUSA, Sabadell 1990.
- [159] *Adrià Gual, mitja vida de Modernisme*. Diputació de Barcelona, 1992.
- [160] *Aleix Clapés 1846-1920*. Ajuntament de Vilassar de Dalt, 1998.
- [161] Marcy RUDO. *Lluïsa Vidal, filla del Modernisme*. La Campana, Barcelona 1996. Més tard el llibre generà una exposició itinerant de «la Caixa».
- [162] Rafael MANZANO. *Pere Ysern Alié 1875-1946*. Edicions Catalanes S.A., Barcelona 1990.
- [163] *Emili Fontbona 1879-1938 Escultor*. Museu Frederic Marès, Barcelona 1999.
- [164] *El París d'Anglada-Camarasa*. Generalitat de Catalunya, Barcelona-Madrid 1994.
- [165] *Anglada-Camarasa a Montserrat*. Fundació Caixa de Manresa, 1993.
- [166] *Anglada-Camarasa al Gran Hotel*. Fundació «la Caixa», Palma de Mallorca 1993.
- [167] *Joaquim Mir cincuenta años después*. Banco Bilbao-Vizcaya, Madrid 1990.
- [168] *Joaquim Mir al Camp de Tarragona. 1906-1914*. Fundació «la Caixa», Palma de Mallorca 1991.
- [169] *Joaquim Mir, itinerari vital*. «la Caixa», Palma de Mallorca 1997.
- [170] *Los Pichot, una dinastía de artistas*. Centro Cultural del Conde-Duque, Madrid 1992.
- [171] *Prudenci Bertrana. La presó de l'ànima*. Diputació de Girona-Museu d'Art de Girona, 1999.
- [172] *Ramon Casas. El modernismo pintado*. Text d'Isabel COLL MIRABENT. Caixavigo, Saragossa 1998. *Ramon Casas*. Caja de Ahorros de Navarra, Pamplona 1999.
- [173] *Xavier Gosé (1876-1915). El París de la Belle Époque*. Fundació Cultural MAPFRE VIDA, Madrid 1999.
- [174] Lola CAPARRÓS MASEGOSA. *Prerrafaelismo, Simbolismo y Decadentismo en la pintura española de fin de siglo*. Universidad de Granada 1999.
- [175] Francesc FONTBONA. *Gent Nostra. Pidelaserra*. Labor, Barcelona 1991. Josep Ll. ALCOFAR. *Gent Nostra. Cusachs*. Barcelona 1991. Josep SÁNCHEZ i FERRE. *Gent Nostra. Maillol*. Barcelona 1991.
- [176] *Hortensi Güell*. La Caixa-Museu Comarcal Vilaseca, Reus 1993. *Laura Albèiz 1890-1944*, Fundació Caixa de Manresa, 1993. *Joaquim Pla Janini*, Fundació La Caixa-Lunweg, Barcelona, 1995.
- [177] Francesc MIRALLES. *Olaguer Junyent*. Cetir, Barcelona 1994.
- [178] Manuel GARCÍA-MARTÍN. *Sert a l'Argentina i Espanya*. Gas Natural Barcelona, 1995.
- [179] Cristina MENDOZA. *Ramon Casas. Retrats al carbó*. Editorial AUSA-MNAC, Barcelona 1995.
- [180] *Nicolau Raurich 1871-1945. Visions mediterrànies*. Editorial AUSA, Barcelona; Sabadell 1996. La comissària d'aquesta exposició va ser Teresa Moreno, que s'havia doctorat amb una tesi sobre Raurich.
- [181] *Santiago Rusiñol (1861-1931)*. MNAC-Fundación Cultural Mapfre Vida, Barcelona; Madrid 1997.
- [182] M. Teresa OCAÑA (dir.). *Picasso. Paisatges 1890-1912*. Lunweg-Museu Picasso, Barcelona 1994. M. T. OCAÑA (dir.). *Picasso i Els 4 Gats*. Lunweg-Museu Picasso, Barcelona 1995. *Picasso. La formació d'un geni, 1890-1904*. Lunweg-Museu Picasso, Barcelona 1997.
- [183] *La col·lecció Raimon Casellas*. MNAC-Museo del Prado, Barcelona-Madrid 1992.
- [184] *Gaspar Homar. Moblista i dissenyador del modernisme*. MNAC-Fundació «la Caixa», Barcelona 1998.
- [185] *Ex-libris modernistes*. Fundació «la Caixa», Barcelona 1996.
- [186] *Cent anys d'ex-libris del Modernisme a l'actualitat*. Caixa de Sabadell 1997.
- [187] Javier PÉREZ ROJAS, José Luís ALCAIDE. *Del Modernismo al Art Déco. La Ilustración gráfica en Valencia*. Real Academia de Bellas Artes de San Fernando-Universidad de València, Madrid-València, 1991.
- [188] *Los inicios de la modernización en Alicante 1882-1914*. CAM, Alacant 1999.
- [189] Irene GARCÍA ANTÓN. *La Casa-Museu Modernista de Novelda*. CAM Fundació Cultural, Alacant 1994.
- [190] *El Modernisme en la Comunitat Valenciana*. Generalitat Valenciana, València 1997.

- [191] *Passat i present del Gran Hotel*. Fundació «la Caixa» Illes Balears, Barcelona 1993.
- [192] *Laureà Barrau*. «Sa Nostra» Obra Social i Cultural, Eivissa 1996.
- [193] Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1994.
- [194] Giovanni FANELLI, Ezio GODOLI. *Dizionario degli illustratori simbolisti e Art Nouveau*, Florència 1990.
- [195] Jordi CARULLA et al. *Catalunya en 1000 cartells, des dels orígens fins a la Guerra Civil*. Postermil S.L., Barcelona 1994. Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *Espanya en 1000 carteles*. Postermil, Barcelona 1995. A. CARULLA. *La publicidad en 1000 carteles*. Postermil, Barcelona 1998, 2 vols.
- [196] Pilar VÉLEZ. *Joies Masriera, 200 anys d'història*. Àmbit, Barcelona 1999.
- [197] Joaquim RENART. *Diari 1918-1961*. Curial-Fundació Revista de Catalunya-Proa, Barcelona 1995-2003 (fins ara). El manuscrit s'edita lleugerament resumit, eliminant-li referències excessivament domèstiques; el 1975 ja se n'havia fet una edició molt esquemàtica en un sol volum, per l'editorial Destino, de Barcelona.
- [198] Francesc FONTBONA (dir.). *Repertori d'exposicions individuals d'art a Catalunya (fins l'any 1938)*, compilació a cura d'Antònia MONTMANY, Montserrat NAVARRO i Marta TORT. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1999; i *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins l'any 1938)*, compilació a cura d'Antònia MONTMANY, Teresa COSO i Cristina LÓPEZ. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2002.
- [199] Francesc FONTBONA (dir.). *El Modernisme*. Edicions L'Isard, Barcelona 2002-2004, 5 volums.
- [200] Lluís PERMANYER, Lluís CASALS. *Josep Puig i Cadafalch*. Ed. Polígrafa, Barcelona 2001.
- [201] Joan BASSEGODA NONELL, Antoni PLADEVALL i FONT, Carme PUYOL i TORRES. *L'arquitecte Puig i Cadafalch a Osona. El Casal de Sobrevia 100 anys*. LL.T.S., Seva 2001. Ramon BALIUS i JULI et al. *Josep Puig i Cadafalch. La casa Company...* Generalitat de Catalunya; Secretaria General de l'Esport, Barcelona 2002.
- [202] Exposicions com *Pintors i escultors amics de Gaudí*. Al catàleg de l'exposició homònima, Fundació Francisco Godia, Barcelona, 2002.
- [203] Gijs Van HENSBERHGEN. *Gaudí*. Harper Collins Publishers Ltd. 2001.
- [204] Isabel ARTIGAS. *Antoni Gaudí. Obra completa 1852-1926*. Evergreen-Taschen GmbH, Colònia-Barcelona 2007.
- [205] Lluís DOMÈNECH i GIRBAU (editor), Marc LLIMARGAS i CASAS (fotografies). *El Palau de la Música Catalana de Lluís Domènech i Montaner*. Fundació Orfeo Català Palau de la Música-Lunwerg Editores-Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona 2000.
- [206] Albert BALCELLS (editor). *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2003.
- [207] *Rusiñol desconegut/desconocido*. Ajuntament de Sitges-Ministerio de Cultura, Sitges 2006.
- [208] Miquel SEGUÍ AZNAR. *El Modernisme a les Illes Balears. Arquitectura i Decoració*. Govern de les Illes Balears, Barcelona 2000.
- [209] Pilar SOLER i GORDILS. *El Modernisme*. Quaderns de la Revista de Girona-Diputació de Girona-Caixa de Girona, 2001.
- [210] Lluís CUSPINERA i FONT. *La Garriga, crònica d'una destrucció*. Rourich, Sant Cugat del Vallès 2000. *El Modernisme a Terrassa*. Ajuntament de Terrassa-Lunwerg, Barcelona 2002. *Lluís Bru: fragments d'un creador*. Ajuntament d'Esplugues de Llobregat 2005. Mercè VIDAL i JANSÀ (ed.). *Cicle de conferències sobre Patrimoni i Ciutat — Esplugues i el modernisme*. Grup d'Estudis d'Esplugues, Ajuntament d'Esplugues de Llobregat 2000. Núria GIL DURAN. «Modernisme a Tortosa i a Amposta?», *Revista de Catalunya*, 194 (abril 2004), p. 65-96. Cuspinera també havia estudiat el modernisme a les Franqueses i Granollers.
- [211] *Isidre Nonell 1872-1911*. Museu d'Art Modern, MNAC-Fundación Cultural MAPFRE VIDA, Barcelona-Madrid 2000.
- [212] *Ramon Casas. El pintor del Modernisme*. Fundación Cultural MAPFRE VIDA-MNAC, Barcelona-Madrid 2001.
- [213] *Marian Pidelaserra 1877-1946*. Museu Nacional d'Art de Catalunya; Fundación Cultural MAPFRE VIDA, Barcelona-Madrid 2002-2003.
- [214] *Anglada-Camarasa [1871-1959]*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid 2002.
- [215] *Joaquim Mir 1873/1940*. Fundación Cultural MAPFRE Vida, Madrid 2004.
- [216] *Jujol dissenyador*. MNAC-Fundació la Caixa, Barcelona 2002.
- [217] MNAC, Barcelona 2002.
- [218] *4 Gats de Casas a Picasso*. Museu Diocesà; Bancaja, Barcelona 2005.
- [219] *París-Barcelone 1888-1937*, Réunion des Musées Nationaux-Museu Picasso, París-Barcelona 2002, catàleg del qual hi hagué també edicions catalana i castellana.
- [220] *Idée nationale et architecture en Europe 1860-1919. Finlande, Hongrie, Roumanie, Catalogne*, [col·loqui a l'Institut Hongrois de París 2003]. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2006.
- [221] *Prelude to Spanish Modernism, Fortuny to Picasso*. The Albuquerque Museum, Albuquerque-Nou Mèxic 2005.
- [222] *Barcelona and Modernity: Picasso, Gaudí, Miró, Dalí*. Cleveland Museum of Art-Yale University Press, New Haven-Londres 2006.

- [223] *Catalani a Parigi / The Catalan painters and Paris*, Brescia: Mostre Grandi Eventi-International Service-Editorial Mediterrània, Brescia 2002. *Modernismo e Avanguardia. Picasso, Miró, Dalí e la pittura catalana*, a cura de Maria-Josep BALSACH, Skira, Cremona 2003.
- [224] Van Gogh Museum, Amsterdam 2007.
- [225] *El Modernismo catalán, un entusiasmo*. Fundación Santander-Central-Hispano, Madrid 2000.
- [226] *Modernismo catalán*. Fundación Caja Vital Kutxa, Vitòria-Gasteiz 2002.
- [227] *Santiago Rusiñol en Granada. La visión simbolista*. Junta de Andalucía-Caja de Granada, Granada 2001.
- [228] *Eliseo Meifrèn i Roig*. Museo del siglo XIX, València 2001.
- [229] *Isidro Nonell. Antològica*. Ibercaja, Saragossa 2007.
- [230] *Miquel Blay i Fàbrega 1866-1936. L'escultura del sentiment*. Fundació Caixa de Girona-Museu Comarcal de la Garrotxa, Olot 2000.
- [231] Neus PEREGRINA. *Arts aplicades modernistes a Terrassa*. Museu de Terrassa, 2000.
- [232] *Pablo Gargallo*. IVAM, València 2004.
- [233] *Andreu Solà Vidal (1863-1902). Després de l'oblit*. Comissió Promotora de l'any Solà, Ripollet 2003.
- [234] *Carles Mani. Un modernista al marge*. Fundació Caixa de Tarragona, Tarragona 2007.
- [235] Francesc FONTBONA. *Carles Mani, escultor maleït*. Barcelona; Tarragona: Viena-Museu d'Art Modern de Tarragona, 2004.
- [236] *El món d'Anglada-Camarasa*, Obra Social Fundació «la Caixa», Barcelona 2006.
- [237] *Un segle de paisatgisme a les Illes Balears*. Es Baluard, Museu d'Art Modern i Contemporani de Palma 2007.
- [238] Maria Isabel MARÍN SILVESTRE. *Cercle Artístic de Barcelona 1881-2006. Primera aproximació a 125 anys d'història*. Reial Cercle Artístic, Barcelona 2006.
- [239] Maria Carme ILLA. *Catàleg raonat dels ex-libris catalans de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2007. El gran moment de l'exlibris català fou al modernisme.
- [240] Francesc MIRALLES, Charo SANJUÁN. *Anglada-Camarasa y Argentina*. AUSA, Sabadell 2003.
- [241] Francesc FONTBONA, Francesc MIRALLES. *Anglada-Camarasa. Dibujos. Catálogo razonado*. Editorial Mediterrània, Barcelona 2006.
- [242] Jordi À. CARBONELL i PALLARÈS. *Joaquim Vancells*. Caixa Terrassa; Lunweg, Barcelona 2002.
- [243] Maria Isabel MARÍN. *Eusebi Arnau. Gent Nostra*. Infiesta Editor, Barcelona 2006.
- [244] Maria Isabel MARÍN SILVESTRE. *L'obra medallística de l'escultor Eusebi Arnau*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, IEC, Barcelona 2005.
- [245] M. Lluïsa FAXEDAS. «Anglada-Camarasa i el Simbolisme rus, 1900-1914». *Revista de Catalunya*, 191 (gener 2004), p. 23-52. Yuri R. SVELIEV. «Anglada-Camarasa a Rússia, a través de la revista «Mir Iskusstva»», dins el catàleg *El món d'Anglada-Camarasa*, op. cit., p. 36-43.
- [246] Glòria ESCALA i ROMEU. *Gaspar Camps. Gent Nostra*. Infiesta Editor, Barcelona 2004. Juan Carlos BEJARANO VEIGA. Lambert Escaler. *Gent Nostra*. Infiesta Editor, Barcelona 2005.
- [247] Josep de C. LAPLANA, Mercedes PALAU-RIBES O'CALLAGHAN. *La pintura de Santiago Rusiñol. Obra completa*. Editorial Mediterrània, Barcelona 2004, 3 vols.
- [248] Vinyet PANYELLA. *Santiago Rusiñol. El caminant de la terra*. Edicions 62, Barcelona 2003.
- [249] Anna SAWICKA. *Paryz -Barcelona- Sitges. Modernistyczny genius loci w katalonii z perspektywy Santiago Rusiñol*. Księgarnia Akademicka, Cracòvia 2003.
- [250] Lourdes JIMÉNEZ FERNÁNDEZ. «La recepció de la imatge wagneriana pels modernistes catalans». *Revista de Catalunya*, 154 (setembre 2000). L'autora, des de Màlaga, ha dedicat diversos altres treballs al mateix tema.
- [251] Pilar VÉLEZ. «De les arts decoratives a les arts industrials». A: Xavier BARRAL (dir.). *Art de Catalunya*, vol. 11. Edicions L'Isard, Barcelona 2000, p. 176 i ss.
- [252] Teresa M. SALA. *La Casa Busquets. Una història del moble i la decoració del modernisme al déco a Barcelona*, Memoria Artium, Barcelona-Girona-Lleida, 2006. És el fruit d'una tesi doctoral de què l'autora ja publicà un resum en una monografia breu el 1989.
- [253] Sílvia CARBONELL BASTÉ, Josep CASAMARTINA PARRASSOLS. *Les fàbriques i els somnis. Modernisme tèxtil a Catalunya*. Centre de Documentació i Museu Tèxtil, Terrassa 2002.
- [254] Santi BARJAU RICO, Víctor OLIVA PASCUET. *Barcelona. Art i aventura del llibre. La Impremta Oliva de Vilanova*. Ajuntament de Barcelona, 2002, obra que cobreix també l'època noucentista.
- [255] Javier GIMENO. *La medalla modernista*. MNAC, Barcelona 2001.
- [256] Aitor QUINEY. *Hermenegildo Miralles. Arts gràfiques i enquadrernació*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 2005.
- [257] Pia SUBIAS. *Modest de Casademunt*. Museu d'Art de Sabadell, 2001.

NOTA BIOGRÀFICA

Francesc Fontbona i de Vallescar és doctor en Història Moderna per la Universitat de Barcelona, acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi de Barcelona i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, així com membre honorari de The Hispanic Society of America de New York.

Ha estat també membre de la Junta de Calificación, Valoración y Exportación de Bienes del Patrimonio Histórico Español del Ministerio de Cultura i, actualment, presideix la Junta de Qualificació, Valoració i Exportació de Béns del Patrimoni Històric i Artístic de Catalunya, de la Generalitat de Catalunya.

Director de la Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya de Barcelona, és autor de nombrosos llibres i ponències sobre la seva especialitat.

La repressió franquista als Països Catalans

Conxita Mir i Curcó*
Universitat de Lleida

RESUM

En aquest article s'ofereix una panoràmica general sobre la repressió franquista als Països Catalans des de l'esclat de la Guerra Civil espanyola fins a la primera dècada de la instauració de la Dictadura, tot prenent en compte tant els efectes cruentos com la repressió econòmica, els empresonaments, la depuració professional o el control social i moral a què se sotmeté la població en general. Després d'unes breus consideracions sobre el caràcter de la violència i la dominació desplegades pels revoltats als territoris que anaven ocupant, s'inicia un recorregut que comença l'estiu del 1936 a l'illa de Mallorca, únic territori de parla catalana que restà a mans del colpistes, continua per les terres de Lleida, ocupades la primavera del 1938, i es clou amb l'ofensiva final, l'hivern del mateix any, sobre Catalunya i València. Es fa especial incidència en les repercussions de la Llei de responsabilitats polítiques del 1939 i en el significat que tingueren per a l'ocupant la pacificació i la reconstrucció dels territoris conquerits.

PARAULES CLAU: franquisme, repressió, violència política, guerra civil, postguerra, repressió econòmica

El ressò que ha assolit en els darrers anys el debat sobre la memòria de la Guerra Civil espanyola i de la dictadura franquista, així com el tracte atorgat a les víctimes de la confrontació i de la repressió, mostra, sobretot, la pervivència de dificultats a l'hora de conciliar memòries individuals i col·lectives.¹

No obstant això, la controvèrsia resultant, lluny de ser cap especificitat, ens remet a realitats esdevingudes en altres països que en algun moment de la crisi europea de la primera meitat del segle xx patiren els seus particulars règims dictatorials. Alemanya, Itàlia o Rússia en són bons exemples, així com els camins de la memòria seguits als països llatinoamericans sortits de les dictadures militars que s'imposaren durant la segona meitat d'aquest mateix segle. Arreu ha estat necessari delimitar la tènue línia que separa el coneixement històric i crític del passat de les diverses memòries que se'n conserven.

A Catalunya, per esmentar un exemple proper, la Fundació Pi i Sunyer convocà el mes de juny del 2007 diversos historiadors i juristes a la celebració d'una jornada sobre «Violència i justícia a Catalunya entre 1936 i 1975». L'objectiu era propiciar una reflexió sobre el significat de la diversitat dels tipus de violència, les formes de repressió i

els procediments judicials i administratius que es registraren per tot el territori català d'ençà de l'esclat de la Guerra Civil fins al final de la dictadura. Com a resultat, i sempre a la llum de la intensificació —a partir dels anys vuitanta— de la recerca històrica rigorosa sobre aquestes qüestions, es feren públiques unes breus conclusions, amb la idea d'incidir en un debat no exempt d'interpretacions esbiaixades i interessades que sovint obvien que a l'origen de totes les violències sempre hi ha la insurrecció militar de juliol de 1936.²

VIOLÈNCIA I DOMINACIÓ

La victòria de l'esquerra democràtica a les eleccions de febrer del 1936, esdevinguda en un moment àlgid d'ascens dels feixismes, ratificà l'opció de la societat civil per la república progressista contra la qual, uns mesos després, es produí l'alçament de part de l'exèrcit. Altrament, allí on el cop d'estat fou avortat, com succeí a la major part dels Països Catalans, esclatà paral·lelament un moviment revolucionari que, en un primer moment, les institucions republicanes no van poder controlar. Inicialment, les explosions espontànies de violència es potenciaren amb les accions repressives exercides per militants de grups i organitzacions polítiques, amb directrius que de cap manera no són imputables a les institucions republicanes.³ Aquestes, un cop refetes de l'ensurt, no només condem-

* Adreça de contacte: Conxita Mir i Curcó. Facultat de Lletres. Campus del Rectorat. Pl. Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida, Catalunya, EU.
Tel. +34 973702147. Fax: +34 973702050. E-mail: cmir@historia.udl.cat

naren públicament els excessos, sinó que tractaren de posar-hi fi, alhora que facilitaren la fugida i l'exili de persones perseguides pels revolucionaris.

Per contra, la violència coetània colpista va ser concebuda com un instrument al servei de la destrucció de la democràcia parlamentària, pas previ a la imposició d'un nou ordre social. Per als revoltats contra la República, a imatge del que propugnava en aquells moments el feixisme europeu en expansió, la Guerra Civil s'interioritzà com un moviment de defensa de la civilització occidental enfront de la barbàrie soviètica, basat en la defensa de l'ordre, la religió i la pau social, posats presumptament en perill per uns republicans que genèricament van rebre l'apel·latiu de «rojos». El cos doctrinari dels revoltats enaltia la força i el recurs a la violència. Per això mateix fou l'exèrcit, amb un poder militar omnímode, qui assumí l'operació d'escarment social que s'emprengué, batejada per l'Església com a «Cruzada». Fou així com els alçats contra la legalitat republicana se sentiren dipositaris d'una missió històrica a complir que no requeria cap suport social legitimador.⁴

D'aquesta manera, a través del recurs continuat al *bando de guerra*, s'endegà la destrucció del poder legítim i dels quadres que el sustentaven, tot imposant l'imperi de la por i el temor a una població que es volia desmobilitzada i submissa.⁵ Des del punt de vista jurídic, un cop declarat l'estat de guerra i ratificada la primacia de la potestat militar, es deixava obert el camí cap a la proliferació de jurisdiccions especials, complement eficaç de la justícia sumaríssima d'urgència. És el coneixement de les actuacions de tribunals com els de Responsabilitats Polítiques, o les dutes a terme per les diverses comissions de depuració administratives que entraren en funcionament, juntament amb les desplegades des de l'Administració provincial en matèria de salvaguarda de l'ordre públic, allò que millor ens informa del que va significar la legalitat franquista que emparà una repressió que havia començat a exercir-se sistemàticament des del mateix juliol del 1936.⁶

ESTIU DEL 1936: EL TRIOMF DEL COP D'ESTAT A MALLORCA

El 18 de juliol de 1936, l'illa de Mallorca va ser l'únic territori de parla catalana que restà a mans dels colpistes. A pesar de la manca de culpables als quals atribuir una oposició bel·ligerant contra els revoltats, es comença a aplicar des dels primers dies un pla d'acció repressiva que responia plenament al que els insurrectes havien definit d'avanzada com d'extermini «quirúrgic» d'urgència. El títol del llibre que estudia la història de la Guerra Civil al poble de Porreres, *Desfilades de dia, afusellaments de nit*, reflecteix amb encert com s'escenificà a diari la violència quotidiana que s'instal·là a l'illa amb la victòria.⁷

Mallorca, amb Catalunya, el País Valencià i Menorca al cantó de la República, patí centenars d'afusellaments arbitraris, alhora que nombrosos processats veieren inter-

vingudes les seves propietats, mentre que molts altres acabaren reclosos a les presons i als camps de concentració dispersos per l'illa.

Josep Massot és qui millor ens apropa a aquesta realitat. Ens explica com el desembarcament del tinent coronel d'aviació Alberto Bayo en un intent de recuperar les illes per a la República —Mallorca, juntament amb Eivissa, Formentera i Cabrera, on inicialment també havia triomfat la revolta—, durant l'agost del 1936, va desencadenar una resposta repressiva sinistra i d'ampli abast. Una reacció que difícilment pot ser qualificada d'incontrolada des del moment que s'encaminà a cercar els dirigents dels partits d'esquerra i de les organitzacions obreres, juntament amb mestres, periodistes, professionals o maçons que no pogueren abandonar l'illa. D'altra banda, no deixaren d'implicar-s'hi elements civils, capitanejant escamots secrets integrats per elements dretans exaltats, majoritàriament falangistes, però no únicament, que eren els qui assenyalaven les persones a eliminar, fins i tot republicans inicialment alliberats a manca de càrrecs per atribuir-los.⁸

Segons testimonis presencials, dos dies després de la revolta militar foren empresonats al voltant de mil cinc-cents sospitosos, mentre que les morts atribuïbles a la repressió haguda entre l'estiu del 1936 i el primer trimestre del 1937, data de l'arribada dels italians amb el «conde Rossi» al capdavant, són de difícil quantificació, ja que moltes de les víctimes eren gent de fora o sense família. Georges Bernanos, a *Les grands cimetières sous la lune* (Paris, 1938), parlava, poc després dels fets, de tres mil morts. Amb posterioritat, aquesta xifra s'ha considerat excessiva, mentre que d'altres l'han valorat com a encara massa curta. Actualment el recompte oscil·la entre un mínim de mil executats, perfectament documentats, i un màxim de dos mil, dels quals només uns centenars foren morts després de passar per un consell de guerra.⁹

David Ginard no dubta a assenyalar que l'arxipèlag, amb tot just tres-cents mil habitants, esdevingué una de les zones més castigades dels Països Catalans i d'Espanya. Considera que fou aquí on els revoltats posaren de manifest, amb l'acció desplegada contra els sectors populars d'ideari democràtic i d'esquerres, la voluntat anihiladora de qualsevol possible brot de contestació social. Ni la por als milicians de l'expedició de Bayo que pretenien reconquerir el territori perdut, ni la situació estratègica o la composició social de l'illa, no expliquen l'acarnissament amb què s'actuà, el qual només pren significat des de la lògica del terror subjacent a les represàlies que, arreu on s'acomplí el cop d'estat, es posaven en pràctica d'immediat.

PRIMAVERA DEL 1938: LLEIDA I EL FRONT DEL SEGRE

Durant la primavera del 1938, amb el trencament del front d'Aragó, una part de les terres de Lleida cau a mans dels revoltats. Aquests ocuparen una franja de territori

que, de nord a sud, seguia el curs dels rius Noguera Pallaresa i Segre. Assentada a banda i banda dels rius, es consolidà durant nou mesos una línia de front només inestable als caps de pont de Seròs a la comarca del Segrià, Balaguer i la Baronia de Sant Oïsmo a la Noguera i Tremp al Pallars Jussà, totes elles zones estratègiques on es lliuraren durs combats, sense que l'exèrcit republicà aconseguís fer retrocedir els ocupants.

Al cap de pont de Balaguer, per exemple, la pretensió republicana de recuperar posicions com la del turó del Deu, popularment conegut com «el Merengue», ocasionà centenars de baixes. Avui l'indret constitueix un lloc de memòria, recuperat sota l'impuls dels excombatents de la quinta del 1941, particularment castigats en aquest front. Mobilitzats amb tot just divuit anys, alguns encara amb disset, el record d'aquests soldats ha estat rememorat any rere any per l'Associació d'Excombatents de la Quinta del Biberó, que ha pres el nom que la ministra de Sanitat, Frederica Montseny, donà als d'aquesta lleva, colpida per la imatge que oferien uns joves gairebé adolescents lliurats al combat amb tot just uns dies d'instrucció militar.¹⁰

A les nombroses pèrdues militars hagudes en el front del Segre, aviat s'hi sumaren els efectes de la repressió política. A diferència del que s'havia esdevingut a Mallorca, quan les tropes franquistes van arribar a les terres de Lleida molts dels compromesos políticament amb la República s'havien pogut posar a resguard, igual que fugiren molts dels elements compromesos amb la violència revolucionària de rereguarda. No obstant això, la fúria dels ocupants no va ser menor. Recaiugué sobre una població indefensa i esgotada, resident en unes comarques poc desenvolupades, encara més empobrides per la proximitat del front.

L'arribada de les tropes anà acompanyada d'una violència arbitrària i sistemàtica. Els tribunals militars es posaren en funcionament d'immediat. El falangista tarragoní José María Fontana testimonià amb claredat a les seves memòries què significà l'arribada de les tropes franquistes a Lleida. Assegurava que l'ocupació de Catalunya havia estat força sensata, a excepció del que denominava «los lunares de Lérida». Un eufemisme rememoriatiu dels costos humans d'aquesta ocupació que avui encara no poden ser determinats amb exactitud. Els diversos estudis existents, iniciats per historiadors com Josep Maria Solé, Joan Villarroya o Manel Gimeno i continuats per Mercè Barallat o Joan Sagués, assenyalen que a les terres de Lleida la repressió es mostrà indiscriminada, decidida, i conduïda per les autoritats militars en col·laboració amb falangistes i elements de la dreta local. Desenes de persones no combatents foren executades pel simple fet d'haver observat una simpatia en favor de la causa republicana.

Les accions extremament violentes contra algunes dones pallareses, que Manel Gimeno ha documentat, tenen molt en comú amb la sort viscuda per cinc infermeres, milicianes de l'expedició de Bayo a Mallorca, que, fetes presoneres, foren brutalment violades abans de ser afusellades. Una història més coneguda que els episodis viscuts

a la muntanya lleidatana, potser a causa de la polèmica que en el moment dels fets generà entre els mateixos partidaris del règim, en tractar alguns d'aquests d'exculpar els seus coreligionaris adduint la baixa consideració que els mereixien les dones republicanes.¹¹

En qualsevol cas, a Mallorca i a les terres de Lleida s'hi registrà un nombre notòriament important de morts extrajudicials. Així s'assenyala en el llibre coordinat per Santos Juliá, *Víctimas de la guerra civil* (Madrid, Temas de Hoy, 1999), la principal síntesi existent en aquest respecte. Tot i això, els totals provincials de víctimes atribuïbles a la repressió que apareixen en aquesta obra no deixen d'estar sotmesos a permanent revisió. En el cas de Lleida, per exemple, la historiadora Mercè Barallat ha elevat fins a 558 el total de 450 executats prèvia sentència militar que aporta Josep Maria Solé i Sabater. I l'autora encara documenta 148 afusellaments de republicans que no passaren per consell de guerra, així com 169 defuncions de presos polítics, tot aproximant uns centenars de baixes sense documentar, presumiblement degudes a accions incontrolades dutes a terme en els primers moments de l'ocupació, quan el front que dividia la ciutat deixà el cementiri a la banda republicana.¹²

Si es produeixen aquestes oscil·lacions en d'altres indrets, com mostren diversos estudis locals que presenten xifres detallades, el total establert per a Catalunya de 3.385 víctimes degudes a la repressió franquista —el «cànon numèric», que n'ha dit Francesc Vilanova, fixat ja fa més de vint anys— s'ha de revisar necessàriament a l'alça.

HIVERN DEL 1938: L'INICI DE L'OFENSIVA FINAL SOBRE CATALUNYA I VALÈNCIA

A finals del 1938, amb el trencament de les línies del front establertes la primavera d'aquest mateix any a Lleida i a Castelló, començà l'ocupació de Catalunya i València. A primers de febrer del 1939, les tropes de Franco ja havien arribat a la frontera francesa. La caiguda de València no es produiria fins el mes de març. Fou durant les darreres setmanes que precediren la desfeta final que al port d'Alacant es concentraren per a ser evacuats al voltant de quinze mil refugiats. Molts d'ells eren republicans significats, atrapats en espera d'uns vaixells que mai no aconseguirien ancorar, que afegiren la seva sort a la de la multitud allí capturada arran del tancament dels ports.

En el tram final de la guerra, es tornaren a registrar fets d'una arbitrarietat extrema, en especial en comarques meridionals tarragonines i lleidatanes com la Conca de Barberà, la Terra Alta o les Garrigues, terres pobres —com remarca en el seu darrer treball Josep Termes, *Misèria contra pobresa. Els fets de la Fatarella de gener de 1937* (Catarroja, Afers, 2005)— en les quals l'esclat de la Guerra Civil desfermà la confrontació social que feia anys que es covava. Tanmateix els tribunals militars, ubicats ja fos en municipis cap de comarca o en algunes petites localitats properes al front, començaren a funcionar aviat. Després,

foren les auditories de guerra, situades a les respectives capitals provincials, on els encartats, molts dels quals procedents dels pobles, foren sentenciats i, quan fou el cas, executats.

A Barcelona, el cel ras del Camp de la Bota, al Poble nou, zona avui transformada per les obres del Fòrum de les Cultures 2004, veié executar més de 1.600 persones. A la resta de Catalunya, habitualment s'afusellava contra la tàpia dels cementiris, de tal manera que són aquests els indrets on es troben les fosses comunes més grans, obertes per acollir les desenes de republicans executats. A les fosses dels cementiris de Tarragona i Lleida s'hi enterraren a cadascuna entorn de cinc-cents persones. Des de mitjan anys quaranta —almenys així succeí a Lleida—, unes quantes famílies van ser autoritzades a posar creus, quasi sempre de fusta, on només podia constar el nom i la data de la mort de la persona que es volia recordar. Amb el pas del temps, aquestes primeres mostres de dol s'han anat renovant i, darrerament, incrementant. Les famílies d'aquests executats, quan han tingut descendència, no han deixat d'acudir a visitar els seus. Moltes, però, continuen esperant la dignificació oficial d'aquest indret de memòria. Ni més ni menys com la que es va fer, encetats els anys vuitanta, al Fossar de la Pedrera, al cementiri de Montjuïc —una antiga pedrera on foren enterrats clandestinament la majoria dels republicans afusellats a Barcelona—, coincidint amb el trasllat a aquell lloc, el 15 d'octubre de 1985, de les despulles del president Lluís Companys, executat a la fortalesa de Montjuïc el 1940.

A València, segons Vicent Gavarda, foren prop de cinc mil les persones executades, amb la qual cosa el total atribuïble a la repressió franquista dels Països Catalans se situa entre les deu mil i les onze mil víctimes, que en percentatges vol dir que la violència més cruenta afectà un 2,34 per mil de la població.¹³

Amb el mar com a barrera infranquejable, el final de la guerra resultà especialment dramàtic al País Valencià. Els milers de persones allí capturades acabaren empresonades o recloses en alguns dels tretze camps de concentració que, com a mínim, foren habilitats. De tal manera que és aquesta concentració multitudinària allò que millor permet comprendre les peculiaritats que la repressió registrà en aquesta zona del país. Molts cementiris de pobles petits foren utilitzats per a donar curs a les execucions sumàries, dictades amb urgència i lligades, com bé diu Vicent Gavarda, a la pràctica de «sacas ejemplares» de presos dels camps, per a ser identificats en «ruedas de reconocimiento» a les poblacions d'origen, on eren públicament afusellats. Igual que succeí a Catalunya, als inicis dels anys vuitanta foren dignificats alguns fossars com el del cementiri de Paterna, on van tenir lloc més de dues mil execucions. No ha estat així, però, al cementiri de València, on una de les fosses comunes, en la qual reposen represaliats del franquisme, ha romàs fins fa molt poc temps en l'anonimat, aparellat a un notable estat d'abandó de l'indret que, d'altra banda, en aquests moments es troba en perill de desaparició en virtut de les obres de reordenació de la

zona que l'Ajuntament preveu emprendre. En qualsevol cas, fou aquesta iniciativa municipal la que, la primavera del 2006, convertí aquest indret en símbol mobilitzador de les actuacions en pro de la recuperació de la memòria i del dret al record que s'han dut a terme de llavors ençà a la comunitat valenciana.¹⁴

A Catalunya, la meitat de les execucions portades a terme pels franquistes van tenir lloc durant l'any 1939. Fins a mil persones foren mortes entre els mesos de maig i juliol, amb una mitjana de deu executats per dia. Una xifra alta, però lluny de la donada en el seu moment pel comte Ciano, ministre d'Afers Estrangers de Mussolini, quan assegurava que el mes de juliol a Barcelona hi havia cent cinquanta execucions diàries.¹⁵ Unes dades que sovint fan oblidar que va ser el camp català el que patí els estralls repressius més colpadors. Al País Valencià, la repressió es concentrà sobretot en comarques septentrionals, com el Camp de Túria, el Baix Maestrat, la Safor, la Vall d'Albaida, la Ribera Alta o la Ribera Baixa, àrees amb presència de la CNT i, per tant, escenaris d'experiències col·lectivistes. D'altra banda, la fase repressiva més dura, la que s'estén entre el final de la guerra i el bienni 1942-1943, s'allargà a València fins entrats els anys cinquanta, coincidint amb l'ordre que va donar el PCE, el 1951, de posar fi a la lluita guerrillera, intensa en aquesta zona.

La sòlida Agrupación Guerrillera de Levante (AGLA), que es desplegava per la zona muntanyosa que abraça les províncies de Terol, Conca, València i Castelló, mantenia el 1947, com explicà ja fa uns anys Fernanda Romeu, més de dos mil homes i dones en acció, sense comptar els enllaços del pla i sense que resulti fàcil posar una data final a l'activitat guerrillera. Tot i això, les investigacions fetes es reafirmen a denominar el període 1947-1949, en paraules de l'historiador Francisco Moreno, «el trienni del terror». Les recents biografies sobre el dirigent comunista Heriberto Quiñones o sobre els maquis catalans, Marcel·lí Massana, «un mite de la guerrilla anarquista» o la història de l'anarcosindicalista Ramon Vila, *Caracremada*, prototip del guerriller urbà, considerat «el darrer maqui català», així semblen corroborar-ho.¹⁶

GUERRA, POSTGUERRA I VÍCTIMES

L'historiador Josep Benet considerà, en el que va ser una de les primeres aproximacions als costos humans de la Guerra Civil i el franquisme, que, entre soldats morts, persones afusellades per ambdós bàndols i exiliats, la població catalana havia perdut al voltant de 125.000 persones, una xifra que avui resulta molt prudent.

Aquest concepte ampli de víctima, tot i la seva extensió —ja que inclou tant les degudes a la guerra i les dues repressions com les resultants de les penalitats de postguerra o les causades per l'exili—, resulta força operatiu en permetre un desglossament que ajuda a la comprensió del que suposà la desfeta. Sobre una població que, segons el cens del 1930, era de 2.791.292 habitants, hi incidí una

sagnia que provocà un total aproximat de 45.000 joves morts als fronts i als hospitals, unes 5.000 víctimes degudes als bombardeigs, 8.500 resultants de les repressions de rereguarda, prop de 4.000 morts a mans de la repressió franquista de guerra i postguerra, sense oblidar uns 2.000 catalans traspasats a les presons i als camps de concentració espanyols i nazis, així com les defuncions degudes a explosió o accident a causa del material bèl·lic abandonat —amb una incidència xifrada en un u per mil de la població del Principat— o les atribuïbles a les malalties i la fam i, també, a la pèrdua social que significà l'exili permanent de catalans, que actualment es xifra entre les 50.000 i les 70.000 persones.

Possiblement es podrà fer un millor ajustament quan s'incorporin les dades recollides, des del gener del 2003, per la Generalitat de Catalunya a partir del projecte «Fosses comunes i persones desaparegudes durant la guerra civil i el franquisme», encara en curs d'elaboració. En aquests moments es porten registrades entorn de 150 fosses, cosa que permet calcular un total aproximat de 9.000 persones enterrades sense identificar, la majoria de les quals soldats morts als fronts de guerra. De la mateixa manera que es podran afinar millor les dades amb la conclusió del treball reprès sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya que Josep Benet inicià des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC), entitat creada el 1984 i de la qual fou el primer director.¹⁷

Pel que fa al País Valencià, les aproximacions globals resulten més difícils. A Alacant s'ha estimat que entre el novembre del 1936 i el desembre del 1938 hi va haver 460 morts i 648 ferits a causa de les bombes. A València, durant el mateix període, es considera que van caure sota les bombes 825 persones, alhora que hi hagué prop de 3.000 ferits en els bombardeigs efectuats als ports de Gandia, Borriana, Sagunt i Dénia, motivats —com remarca Ismael Saz, a la *Història del País Valencià, corresponent a l'Època Contemporània* (Barcelona, Edicions 62, 1990)— tant per raons militars com econòmiques i psicològiques. Pel que fa a l'exili, es calcula que el no-retorn afectà unes 10.000 persones. A la fi, el volum de pèrdues als Països Catalans va ser irreparable, tal com succeí a tot Espanya, que, segons el cens del 1939, tenia una població de 23.677.095 persones, de les quals entre 500.000 i 600.000 van morir a causa de la guerra i les seves conseqüències.

L'instrument repressiu per excel·lència, però, va ser la justícia sumaríssima d'urgència. Els republicans passats per consell de guerra, acusats paradoxalment, com tantes vegades s'ha assenyalat, de rebel·lió militar, foren multitud. L'any 2003, per iniciativa del president de l'actual Tribunal Militar Territorial Tercer, amb jurisdicció sobre Catalunya, Aragó, les Illes Balears i Navarra, es creà una ponència, integrada per representants del Ministeri de Defensa i de la Generalitat de Catalunya, amb l'objectiu d'iniciar la catalogació de les causes que van ser incoades a Catalunya entre el 1939 i el 1988, avui custodiades per aquest tribunal, amb seu al Govern Militar de Barcelona. Es partí de les fitxes nominals preexistents i es creà una

primera base de dades de localització, amb uns 110.000 sumaris oberts i amb una xifra d'afectats, ja que molts sumaris eren col·lectius, que arriba als 146.000 processats. Aquests són els recomptes actualment coneguts, els quals permeten constatar, igualment, que més de la meitat dels processos corresponen a les primeres dècades de la dictadura. Al País Valencià, es calcula que foren aproximadament 8.000 els consells de guerra incoats en la immediata postguerra, molts dels quals, com era habitual, col·lectius i, per tant, amb el corresponent augment del nombre de processats. Altres dades parcials ens informen, per exemple, que a Tarragona van passar per consell de guerra més de 5.000 persones, la qual cosa afectà, partint del cens de l'any 1936, el 15,2 per mil de la població.¹⁸

Si un cop acabada la guerra les penes de mort dictades foren exorbitants —els 100.000 afusellaments produïts a tot Espanya mentre durà la guerra s'incrementaren en 50.000—, el total de condemnes amb penes de presó va arribar a 300.000 durant el bienni 1939-1940, mentre que foren entre 370.000 i 500.000 els qui passaren per algun dels camps de concentració creats a partir de les disposicions dictades la primavera del 1937 des del Cuartel General del Generalísimo.

A Catalunya, fins al 1942, sembla que van funcionar setze camps, repartits en ciutats com Barcelona, Reus, Figueres, Lleida o Cervera. Així ho documenta el jove historiador Aram Monfort en un treball recent sobre el camp de concentració d'Horta i les presons que funcionaven a Barcelona, com eren la Model, al carrer de Numància, que Pelai Pagès va estudiar fa un quant temps de manera exhaustiva; el convent de Sant Elies, al barri de Sant Gervasi; el Cànem, una fàbrica de filatures que els propietaris de *La Vanguardia Española*, els Godó, tenien al Poblenou, i el Palau de les Missions, una obra de l'arquitecte Antoni Darder del 1929 alçada al recinte firal de Montjuïc. Mentre que les dones eren tancades a la presó coneguda com «la casa dels Duran», nom dels propietaris —i, fins a la Guerra Civil, Asil del Bon Consell—, al barri de les Corts, on als anys setanta s'alçà El Corte Inglés de la Diagonal. A banda de la presó militar del castell de Montjuïc i dels diversos centres de detenció, com el soterrani de la banca Tusquets, a la plaça d'Urquinaona xamfrà amb la Via Laietana, o la Jefatura de Policia, a l'actual plaça de Francesc Macià.

En definitiva, un sistema concentracionari i penitenciari que, estès per tot Catalunya, es caracteritzà per l'amuntegament de presos, reclosos en pèssimes condicions, avui rememorades per molts del qui hi van passar, com ha estat el cas del relat que fa el senador socialista tarragoní Josep Subirats Piñana sobre el seu pas per la presó Pilat de la seva ciutat, o el de la reclusió de les militants de les Joventuts Socialistes que refereix Maria Salvo a través de l'historiador Ricard Vinyes. Els balanços provincials que s'enviaven cada mes al Servicio Nacional de Prisiones, antecedent de la posterior Dirección General, permeten calcular els totals de retinguts a Catalunya a primers de gener de 1940 en 27.309 persones. Només a la capital hi havia 14.509 presos, dels quals 1.184 eren dones.¹⁹

Els inconvenients que causà al règim la mateixa concentració de reclusos féu que aviat s'arbitressin mesures per procedir a la descongestió, procés que no desaprofita l'oportunitat de treure partit de la mà d'obra reunida en presons i camps. El sistema de redempció de penes pel treball, impulsat pel jesuïta José Agustín Pérez del Pulgar i el Servicio de Colonias Penitenciarias Militarizadas o de tallers penitenciaris que se'n derivà, vingué a sumar-se a la munió de batallons de treballadors, integrats per soldats de l'exèrcit republicà prèviament classificats, tots integrats en un sistema de treball forçat que hom no ha dubtat a denominar, un cop coneguts els seus resultats, «treball esclau», l'existència del qual fou durant anys escamotejada.²⁰

D'altra banda, la majoria dels empresonats van patir dures experiències d'allunyament de família i amics, que tot just es van començar a pal·liar amb l'aplicació, a partir del 1940, de la llibertat condicional i la generalització, a partir del 1945, de les mesures de gràcia que el Govern dictà amb una certa regularitat. Com a contrapès, les mesures d'allunyament continuaren, mentre que la creació el 1943 del Servicio de Libertad Vigilada els obligava a presentar-se periòdicament a les autoritats. Tot plegat, un sistema coercitiu inexpugnable, practicat mitjançant els més diversos instruments d'investigació, depuració i càstig.

RESPONSABILITATS POLÍTIQUES I REPRESSIÓ ECONÒMICA

Amb Franco investit de plena potestat legislativa i amb un Codi Penal en suspens fins a l'aprovació del reformat el 1944, s'anà construint un nou marc jurídic en el qual proliferaren jurisdiccions especials de diversa índole, encaminades a complementar els poders excepcionals dels tribunals militars, mantinguts fins a la creació del Tribunal de Orden Público (TOP) el 1963. Per la seva rellevància destaquen la Llei de responsabilitats polítiques del 9 de febrer de 1939, la de repressió de la maçoneria i el comunisme de l'1 de març de 1940 i la de seguretat de l'Estat del 29 de març de 1941.

La repressió econòmica, impartida a través de la Llei de responsabilitats polítiques, fou ideada com un instrument liquidador de culpes a costa dels patrimonis familiars dels sancionats, que començà a practicar-se regularment durant el mateix curs de la guerra. Amb les sancions es pretenia, igualment, recaptar els diners necessaris per a emprendre la reconstrucció del país, la destrucció del qual s'atribuïa a les actuacions dels derrotats. A Catalunya, com a tota l'Espanya en poder de Franco, l'espoli dels vençuts començà la primavera del 1938, al mateix temps que s'iniciava l'ocupació. A banda de les actuacions irregulars, a les zones ocupades de Mallorca o Lleida començaren a funcionar les «comisiones provinciales de bienes incautados», amb l'objectiu d'intervenir el patrimoni de partits, associacions i persones desafectes, especialment si aques-

tes havien mort o fugit, situació força freqüent. En efecte, a la llum de la documentació coneguda sabem que tot just un 25 % dels encausats van ser localitzats en el moment de ser jutjats pels tribunals especials regionals creats per la nova llei, els quals assumiren les funcions d'aquestes primeres comissions. Sobre un cens de 2.791.292 habitants, s'ha calculat que més de 25.000 persones van passar pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Catalunya, els efectes veritables del qual resten encara lluny de ser ben coneguts.

Si prenem en compte dades globals per a tot l'Estat, el 1944 hi havia més de 300.000 expedients oberts, molts dels quals col·lectius, tal com passava amb els consells de guerra. Entre el 1939 i el 1941, se'n resolgueren uns 125.000, dels quals 10.000 corresponien, aproximadament, a la província de Barcelona. A Lleida es van obrir prop de 4.000 sumaris. Tot plegat, hi hagué una incidència sobre la població que arribava a l'1 %, amb l'agreujant dels efectes multiplicadors d'unes sancions que a la pràctica van recaure sobre els familiars dels encausats.²¹

Una anàlisi jurídica d'aquesta llei permet assenyalar, entre moltes altres qüestions, la conculcació del principi de legalitat, en fer-se extensiva la seva retroactivitat fins al 1934, a banda d'estendre's la responsabilitat a persones mortes, a menors d'edat o a persones desaparegudes i absents i, per tant, privades de possibilitat de defensa, sense oblidar que les famílies dels processats heretaven la culpa i, amb aquesta, la pena econòmica. D'altra part, les penes accessòries, com la inhabilitació o la pèrdua de la nacionalitat amb caràcter imprescriptible, obviaven fins i tot la pròpia legalitat franquista.

Els components d'aquests tribunals especials, designats pel Govern, sortien de l'exèrcit, de la magistratura, prèviament depurada, i de Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Entre els disset supòsits (article 4) d'encausament, hi figurava en lloc destacat el fet d'haver estat condemnat per la jurisdicció militar, la qual cosa significava una ulterior condemna per un mateix delictes. Com a llei sancionadora i penal que era, si no es dictaminava absolució o sobreseïment, la imposició d'una multa era preceptiva. Aquesta podia anar des de cent pessetes fins a la pèrdua total de béns, mentre que les mesures de restricció de les activitats professionals i la limitació de la llibertat de residència podien comportar la inhabilitació, l'estranyament, la relegació, el desterrament o, com ja hem assenyalat, la privació de la nacionalitat.

Segons Manuel Álvaro Dueñas, l'Estat calculava obtenir, com a resultat d'aquesta legislació, el 5 % de la riquesa de cada província. A la pràctica, però, va resultar impossible executar les sancions imposades, de tal manera que el setembre del 1941 el 85 % dels expedients oberts estaven sense tramitar o pendents de resolució. Aquesta falta d'efectivitat féu inajornable la necessitat de reformar la llei, cosa que es dugué a terme el 1942, fins a arribar a la seva derogació el 1945, tot i que es mantingué una Comissió Liquidadora de Responsabilitats Polítiques fins als anys seixanta.

En la pobresa de la majoria dels expedientats rau una de les principals explicacions de l'escassa eficàcia d'una legislació que es recolza en gran manera en la funció exemplificant implícita en tots els mecanismes repressius. Aquest va ser un esglaió més en la ficció en què va convertir-se la justícia franquista, instrument encaminat a la pràctica a cercar culpables sobre els quals executar l'escarment col·lectiu pretès.

Així i tot, la llei permeté la intervenció d'alguns patrimonis importants, que és el que més ha transcendit des del punt de vista historiogràfic. Com bé ha analitzat Francesc Vilanova, foren investigats membres destacats de la burgesia catalana, acusats de ser poc entusiastes amb el nou règim. Ni tan sols se salvaren alguns dels qui van treballar per la causa franquista, com és el cas dels polítics Lluís Duran i Ventosa o Felip Rodés, exministre de la Corona, denunciats per la seva presumpta adscripció a fidelitats catalanistes. També patí expedient el periodista, director i editorialista de *La Vanguardia* en els anys de la Segona República, Agustí Calvet *Gaziel*, proper als cercles del ministre franquista Eduard Aunós, juntament amb el seu patró Carles Godó. Foren encausats industrials de la Lliga Regionalista com la família Bertrand Serra o els germans Vilardell Permanyer, i sotmesos a investigació, per haver expressat massa tard la seva adhesió al règim, dirigents regionalistes de la talla de Raimon d'Abadal i Calde-ro, Ramon d'Abadal i de Vinyals, Joaquim Balcells o Jesús Cambó Torras, nebot del mateix líder Francesc Cambó.

Com no podia ser d'una altra manera, van passar per aquest tribunal especial de responsabilitats polítiques tots els polítics que havien estat relacionats amb el Govern de la Generalitat. Els tres fills del president Francesc Macià foren inculcats, «por ser hijos de quien eran», a desgrat que el seu pare havia mort per Nadal del 1933, un any abans del límit de retroactivitat fixat per la mateixa llei. S'obrí expedient als germans del president Lluís Companys, tot i que el més petit del quatre germans, Camil Companys, fou sentenciat cinc mesos després de la seva tràgica mort a Montpeller, on se suïcidà el 20 de setembre de 1940, poc després que el seu germà fos lliurat per la Gestapo a la policia franquista.

Van tenir expedient obert prohoms republicans com l'advocat d'Acció Catalana Eduard Ragasol, propietari de Caldes de Montbui, Joan Lluhi i Vallescà, els lleidatans Josep Maria Espanya i Sirat, conseller de la Generalitat, i Humbert Torres, alcalde de Lleida. També les famílies Hurtado i Pi i Sunyer o els germans Rubió i Tudurí. El prohom Pere Coromines va veure com la seva casa de Sant Pol de Mar acabà convertida en seu de Falange, mentre que a la família Rahola, de Girona, li fou confiscat el diari de la seva propietat. També foren expedientats els alcaldes de Barcelona Carles Pi i Sunyer i Jaume Aiguader i Miró, així com els republicans electes de la immensa majoria dels consistoris de ciutats i pobles de Catalunya i els dirigents obrers i sindicalistes d'arreu del país, els quals, si romangueren al país, foren abans objecte dels corresponents consells de guerra.

Tampoc no restaren al marge de l'acció d'aquesta jurisdicció alguns representants del món intel·lectual, artístic o professional. Pintors com Joaquim Balcells i Joaquim Mir, o professionals com el metge catalanista tarragoní Rafael Battestini, que va ser expedientat, com ha explicat Joan Maria Thomas, després de ser afusellat. Resulten especialment interessants, per les sentències dictades, els casos de l'arquitecte Josep Lluís Sert, o el del músic Pau Casals, a qui se sancionà, el 1940, amb una multa d'un milió de pessetes.

LA INSTITUCIONALITZACIÓ DE LA DEPURACIÓ PROFESSIONAL

El 10 de febrer de 1939 entrà en vigor la Llei de depuració de funcionaris públics, la qual tingué conseqüències irreversibles sobre amplis sectors del món professional. Els funcionaris van restar sotmesos als efectes d'una llei promulgada per a garantir la fidelitat i la submissió dels treballadors de l'Administració pública. Dels mestres als magistrats, passant pels sectors més baixos de l'escalafó, com fou el cas dels carters, estudiat exhaustivament per Juan Carlos Bordes Muñoz en la seva tesi doctoral —presentada a la UNED l'any 2003—, o el dels treballadors de les presons, tots ells obligats a demostrar la seva innocència. La humiliació que suposava el fet d'haver de fer pública renúncia a ideals i comportament passats es traduí en plecs de descàrrec que l'historiador Francisco Morente ha valorat, en alguna ocasió, d'«extraordinariamente hábiles». A voltes, defensar-se d'una acusació d'«izquierdismo» amb «una larga y erudita retahíla de citas de ¡Franco! y ¡José Antonio!» mereixé, com assenyala l'esmentat autor en el cas d'un alumne de la Normal de València, que la mateixa comissió depuradora lloés l'enginyer demostrat pel depurat en la seva defensa.

Foren els mestres, sobretot aquells que se suposaren impregnats d'ideals liberals i democràtics com els impartits a l'Escola Normal de la Generalitat, els qui patiren una especial persecució. Seguint els treballs de Francisco Morente o de Salomó Marquès, dedicats a estudiar el prestigi col·lectiu dels ensenyants acollits a Mèxic i a Veneçuela, sabem que un de cada sis mestres catalans va ser separat definitivament del cos docent, mentre que d'altres foren traslladats o suspesos temporalment de sou i feina. Un còmput que s'eixampla encara més quan es considera que cinquanta instituts d'ensenyament secundari van ser suspesos en benefici d'unes congregacions religioses que recuperaren el monopoli del batxillerat. Foren més de quatre-cents els ensenyants que passaren la frontera, víctimes d'una desfeta que, des del punt de vista educatiu i cultural, tindria efectes contundents, com bé ha posat de manifest Jaume Claret en referir-se al món universitari, un col·lectiu situat al vèrtex d'una àmplia piràmide de treballadors, víctimes de l'exclusió a què el nou règim els sotmeté.

A Catalunya foren depurats un mínim de 135 professors universitaris, avui recordats en el memorial —on

apareixen relacionats els 122 noms que en el moment d'erigir-se es coneixien— que s'instal·là el 2001 al claustre del campus de la Ciutadella de la Universitat Pompeu Fabra, institució batejada amb el nom de qui fou president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona, creada el 1933 pel Govern de la República, també depurat i expedientat per diverses vies un cop acabada la guerra. Juntament amb ell, apareixen el catedràtic de Prehistòria Pere Bosch i Gimpera, rector de la Universitat de Barcelona (1933) i conseller de Justícia (1937-1939), que s'exilià a Oxford i Columbia fins a instal·lar-se a Mèxic, des d'on declinà totes les invitacions que se li feren per tornar a Espanya. El mateix camí seguí el catedràtic de Filosofia Joaquim Xirau i Palau —exiliat amb el seu germà Josep, catedràtic de Dret Penal, que morí a Mèxic d'un accident el 1946. Altres homes de ciència i saber afectats foren els metges August Pi i Sunyer i Jesús M. Bellido, integrants d'un col·lectiu de setanta-un professors de medicina depurats. En els testimonis que molts d'ells ens han deixat bateguen ben vius els records d'una realitat repressiva que escapçà i féu emmudir totes les veus que haurien pogut qüestionar una universitat «...redimida del marxismo e incorporada a la España nacional.»²²

PENES I DELICTES

«Fusilados sin culpa en Mallorca: los inocentes de la guerra civil». Aquest és el títol de l'article que Xavier Lacosta dedica a la repressió franquista a l'illa.²³ En qualsevol cas, ja a l'estiu del 1938, la repressió desencadenada a Mallorca posà de manifest l'escassa relació que sempre existiria entre culpes i sancions. Des d'un bon començament, l'acció de la justícia franquista s'acompanyà de la confecció per part d'elements civils addictes de les llistes de gent a passar per les armes. Aquesta forma de col·laboració és una realitat que es féu manifesta sobretot al món rural, que és on els efectes de les violències repressives resultaren més extrems. Així ens ho mostren els sumaris i els expedients de tota índole, a través dels quals és possible penetrar en els ressorts en què es recolzà la institucionalització d'un nou ordre en el qual l'eficàcia de la violència desplegada apareix indistriablement lligada al restabliment d'antigues xarxes clientelars i caciquistes de dominació i lleialtat política que la brevetat de la democràcia republicana no havia tingut temps de neutralitzar.

El recurs a la denúncia, enaltida des de dalt, fou una forma d'alineació activa en la repressió, ja fos de manera voluntària o requerida. Bé ho mostra, per exemple, el requeriment irrenunciable, a l'hora de tramitar un sumari, dels informes dels alcaldes, capellans, Guàrdia Civil i caps de Falange de qualsevol localitat o barri. Igual que succeí en el cas dels diversos expedients que s'incoaren per responsabilitats polítiques o per depuració professional. És a través dels informes preceptius que resta palès fins a quin punt en la pràctica repressiva la pena precedia el delicte. Els atestats aixecats, els testimonis mobilitzats i les decla-

racions formulades es pactaven d'avançada i es dictaven a la corresponent autoritat judicial de torn, sense discrepàncies perceptibles sobre el paper de les autoritats o institucions cridades a manifestar-se sobre un acusat. Fet i fet, es jugà amb la por, que ho envaï tot, i també amb l'autovigilància dels qui s'integraven, o pretenien ingressar-hi, en el nou bloc de poder, tal com va succeir en altres dictadures europees amb similars pràctiques repressives i de control social.

Els sumaris més nombrosos són els oberts als integrants de les classes populars sense recursos personals ni materials, ni tampoc amics influents a qui acudir. Aquests són també els que millor reflecteixen la realitat de la legalitat franquista, en la qual imperà l'absència de normes generals, l'arbitrarietat i la impunitat. Sense que això signifiqui que els processos a personatges de primera fila gaudissin de garanties, començant pel consell de guerra celebrat contra el president Lluís Companys.²⁴ Igualment ho mostren les causes obertes, per exemple, a homes com Carles Rahola, estudiada per Josep Benet, al dirigent cenetista Joan Peiró, analitzada per Albert Balcells, o als membres de la Guàrdia Civil de Barcelona, que ha estudiat Manel Risques, totes prou explícites a l'hora de corroborar que les actuacions judicials s'emparaven en l'aleatorietat i en l'absència de presumpció d'innocència. Altrament, l'observació de la realitat que s'anava imposant ens porta a prendre en consideració les repercussions que van tenir, en una societat posada sota sospita, altres mecanismes de repressió i control menys evidents, però no per això menys importants a l'hora d'establir fins a quin punt i de quina manera es reconstruí durant la dictadura un país sortit d'una guerra destructiva.

PACIFICACIÓ I RECONSTRUCCIÓ

La ciutat de Lleida va ser la primera capital catalana que va conèixer què significava per a l'ocupant prendre possessió d'un territori conquerit. Les tropes del general Yagüe van entrar-hi el 3 d'abril de 1938. La pacificació s'encetà amb un primer acte oficial, com va ser la derogació, dos dies després, pel Govern de Burgos de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. El ban del primer governador civil, Lluís G. Ventalló i Vergés, fet públic deu dies després de l'ocupació, s'adreçava als lleidatans parlant del «yugo separatista» i del «separatismo criminal», acabant amb un «¡Viva Lérida española!», entre un «¡Arriba España!» i un «¡Viva el Generalísimo Franco!». Enmig d'una greu crisi moral i econòmica, començava la repressió d'una llengua i una cultura les conseqüències de la qual Josep Benet va analitzar en un llibre de títol explícit com ho és *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995). Al mateix temps, les comarques de Lleida i Tarragona, gairebé un any abans d'acabar-se la guerra, van començar a experimentar igualment els efectes d'un aparell jurídic i administratiu al servei del nou règim, sota el qual restaria

sotmesa tot Catalunya d'ençà de l'inici de l'ofensiva final, la vigília de la nit de Nadal del mateix any 1938. Durant la llarga postguerra, que començaria a primers de febrer del 1939, a les víctimes de la repressió més cruenta s'hi afegirien les conseqüències del control a què fou sotmesa la vida quotidiana en general, sense oblidar les seqüeles de l'anomenada repressió del menyspreu, tan difícil de penetrar.

Un petit territori, fidel fins al final a la República, com fou l'illa de Menorca, ens ofereix una imatge prou al·lisonadora en aquest respecte. S'hi van produir un total de cent cinquanta morts, la majoria com a conseqüència de les execucions efectuades el mateix 1939. Però diversos estudis fets als darrers temps han posat de manifest com aquesta xifra acaba doblant-se quan es prenen en consideració les morts atribuïbles a les penúries patides pels més necessitats en el transcurs de la recuperació de postguerra.²⁵

La reconstrucció de la vida diària va estar plena arreu de corrupteles i extorsions, ben parapetades en el mateix sistema coercitiu que les emparava, mentre que es compten per desenes els expedients tramitats per les noves autoritats governatives o pels tribunals ordinaris de justícia, que il·lustren l'estat de desprotecció en què durant anys romangueren amplis sectors marginals de les classes populars.²⁶

L'augment dels delictes contra la propietat, fins a superar el percentatge del cinquanta per cent de les causes incoades per aquests tribunals civils, xifra considerada habitual en temps normals, mostra alguns dels extrems pels quals transcorregueren les dificultats de la subsistència. No foren pocs els qui es veieren abocats a petits robatoris d'articles de primera necessitat com ara menjar, roba, bicicletes, electricitat o estris de treball de la més diversa índole. Petites incursions en la delinqüència de baixa intensitat, adobada d'infraccions relacionades amb el racionament, els *cupos* o les taxes que regulaven la distribució dels escassos productes de primera necessitat. Foren els tribunals ordinaris o els governadors civils els encarregats de resoldre moltes d'aquestes actuacions lligades a la mateixa excepcionalitat dels temps en què es produïren. Tal com succeí, per exemple, amb els casos de suïcidis, atribuïts en els atestats de la Guàrdia Civil a «temor a condena», amb les denúncies que s'atreveixen a fer esment d'avals comprats, o amb les evasions i trencaments de condemna de presos-treballadors, indicatives d'algunes de les esclatxes que el règim no pogué controlar del tot.

Explorant l'actuació d'aquestes autoritats judicials i governatives també se'ns fan evidents casos de favors sexuals arrencats sota coacció a dones i joves que lluien un passat republicà. Una violència que anà més enllà de la humiliant i exemplificant ingestió d'oli de ricí o de la rasure dels cabells —pràctiques que igualment s'infligiren a molts homes— o de les conseqüències del control de la moralitat social, exercit amb el decidit concurs de l'Església. Les actituds davant comportaments delictius, regulats

a partir del 1944 pel Codi Penal, com l'avortament, l'abandó de la família o l'infanticidi, així com d'altres amb clares connotacions sexuals com els abusos deshonestos, l'estupre o la violació, resulten clarificadors a l'hora de veure com les dones, en qüestions relacionades amb la moral, esdevingueren les principals víctimes a castigar. Mentre que la mateixa doble moral que imperava permetia la convivència de la prostitució il·legal —tan íntimament lligada a les penalitats i misèries de tantes dones que quedaren soles i sense recursos en la dura postguerra— amb la legal i reglamentada, almenys fins a l'any 1956.

El règim creà organismes com el Patronato de Protección de la Mujer per tal de protegir dones i joves soles, malauradament ben nombroses a causa de la guerra, però la seva eficàcia queda en entredit davant l'arribada als tribunals de joves domèstiques acusades de prostitució, vida lleugera o pràctiques immorals, mentre que en realitat havien patit agressions i abusos sexuals. Delictes massa sovint confosos tot just amb pecats escandalosos, que atemptaven contra la moral pública, un objectiu prioritari a salvaguardar pel règim.

Un univers femení que presenta trets especialment dramàtics quan es contempla des de l'òptica de la sort que tocà viure a tantes dones empresonades, moltes d'elles juntament amb els seus fills, de les quals ens parla Ricard Vinyes a *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas* (Madrid, Temas de Hoy, 2002), sovint nascuts a la presó i donats després en adopció.²⁷ Unes altres víctimes indirectes de la repressió, els nens posats sota la protecció d'institucions com Auxilio Social, prototip d'una caritat institucional que el nacionalcatolicisme no deixà d'aixoplugar. Hi va haver orfes o fills d'empresonats, repartits per col·legis, centres i cases de caritat disperses per tot el territori. A Barcelona se'ls envià preferentment a l'Asilo de Reforma Toribio Durán, a Tarragona a la Casa Tutelar de San José, mentre que a Lleida es crearen singulars colònies agràries infantils com la de Gimennells, prop de la capital.

Tot plegat, la construcció del nou règim tingué lloc en un país sotmès i atemorit, sense lloc per a cap tipus d'oposició política, ja que la misèria general jugà a favor del retraïment. Ho expliquen bé Ismael Saz i J. A. Gómez Roda en el seu estudi *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra* (València, Episteme, 1999) tot reflexionant entorn del binomi consens-passivitat. Al cap i a la fi, és la penúria patida per les classes baixes allò que més ajuda a entendre que a voltes se sucumbís a les petites prebendes concedides des del poder. La política del favor s'instal·là a la mateixa base constitutiva del sistema, mentre que la regulació de l'economia i l'administració dels afers públics propiciaven la irregularitat com a norma en qüestions de supervivència dins el marc d'un règim en què per als vençuts no va existir la paraula compassió.

No fou fins el 1952, després de dues dècades d'autarquia i d'aïllament, que desapareixerien les cartilles de racionament. L'any següent se signà el tractat militar amb

els Estats Units i el 1955 tingué lloc l'ingrés a l'ONU. Un any després, el 1956, el PCE promogué la denominada «política de reconciliació nacional», en virtut de la qual es declarava solemnement la disposició a acabar amb la divisió oberta per la Guerra Civil. Certament, al llarg d'aquests vint anys moltes coses havien canviat, tot i que per als situats al cantó dels perdedors la vida quotidiana continuava encara farcida de dificultats. Mentrestant, les ferides de la guerra i la revolució, que la repressió franquista acabà d'aprofundir fins a cotes inusitades, seguien sense cicatritzar, retardant una reconciliació possible però amb escasses possibilitats d'expressió.

Avui, supervivents i familiars dels qui van desaparèixer com a conseqüència de la repressió franquista —que a les sentències de la farsa judicial són tractats de rebels, bandolers o simplement assassins— encara resten en espera d'alguna reparació, ni que sigui moral. D'altres creuen possible fins i tot recuperar les despulles dels seus a fi de donar-los una sepultura digna. Un procés complex, sens dubte, el que envolta la necessària restitució, als qui perderen la guerra, d'una memòria que els fou ostensiblement furtada. Tot i que en realitat no es tracta de res més que de donar reconeixement públic i visibilitat a allò que els historiadors hem anat investigant, descobrint i recoient en els llibres d'història, més encaminats al món acadèmic que al públic en general. És segurament per això que els darrers anys tantes persones anònimes s'han vist motivades a escriure les seves experiències, donant així testimoni de vivències i records. Una suma d'històries particulars que s'afegeixen a l'esforç encara necessari per assolir una major comprensió de la desfeta i del dolor que ocasionà.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Darrerament s'ha avançat en aquesta direcció: el Parlament de Catalunya aprovà, el 24 d'octubre de 2007, la Llei del Memorial Democràtic i uns quants dies després, el 31 d'octubre de 2007, el Congrés dels Diputats aprovà el «Proyecto de ley por el que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura». La consulta dels respectius textos pot fer-se a: <<http://www10.gencat.net/drep/AppJava/cat/Memorial/index.jsp>>
- [2] Les conclusions foren recollides a «Violència, repressió i justícia a Catalunya (1936-1975)». *L'Avenç*, 327 (setembre 2007), p. 10-11.
- [3] A Catalunya 8.500 persones foren liquidades a la reraguarda republicana entre 1936 i principi de 1939. Només 400 ho foren després d'algun procediment judicial. Josep M. SOLÉ I SABATÉ, JOAN VILLARROYA. *La repressió a la reraguarda de Catalunya: 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989. Al País Valencià, Vi-
- cent GABARDA dona la xifra de 4.715: *La repressió en la retaguarda republicana en el País Valencià*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1996.
- [4] Una primera aproximació a aquestes qüestions pot trobar-se a Conxita MIR. «Derrota i repressió: les víctimes del franquisme als Països Catalans». A: Pelai PAGÈS (dir.). *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans, 1939-1975*. Universitat de València, València 2004, p. 35-59, ponència preparada per l'autora amb motiu del seminari programat dins els Premis Octubre (València 2003). També resulta útil l'estat de la qüestió presentat a C. MIR, C. AGUSTÍ, J. GELONCH (ed.). *Violència i repressió a Catalunya durant el franquisme. Balanç historiogràfic i perspectives*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2001, col·l. *Espai / Temps*, 42.
- [5] J. A. MARTÍN PALLÍN. «La memoria del golpe militar de 1936». *Claves de Razón Práctica*, núm 174 (juliol-agost 2007), p. 42-45, ho exposa en aquests termes: «El bando militar es una disposición emanada de un general jefe o autoridad militar en campaña o en estado de guerra contra la cual no puede alegarse como subsistente ninguna ley anterior.»
- [6] La primera anàlisi, fruit de la seva tesi doctoral, la devem a J. M. SOLÉ SABATÉ. *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Edicions 62, Barcelona 1985, que recentment s'ha reeditat (setembre 2003) amb lleus retocs. El mateix autor ha dirigit «La repressió franquista (1938-1977)». *El franquisme a Catalunya*, vol. v. Edicions 62, Barcelona 2007.
- [7] Algunes històries locals esdevenen ajudes inigualables a l'hora de caracteritzar la violència repressiva d'aquests anys. Entre aquestes, J. MARCH, A. CERDÀ, P. SALAS. *Pollença. La guerra civil a Pollença. La revolta contra la rebel·lió*. Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca 2006, col·l. *Guerra civil a Mallorca*, i dins la mateixa col·lecció, l'esmentada de Bartomeu GARÍ. *Porreres. Desfilades de dia, afusellaments de nit*. Mallorca 2007.
- [8] Hem acudit sobretot a J. MASSOT I MUNTANER. *El primer franquisme a Mallorca. Guerra civil, repressió, exili i represa cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996; J. MASSOT I MUNTANER, *Georges Bernanos i la guerra civil*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989; J. MASSOT I MUNTANER. *Guerra civil i repressió a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997, i J. MASSOT I MUNTANER. *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Juliol-setembre de 1936*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1987. Sobre la repressió a les altres illes: F. BERTAZOLI RIQUER. *Memorias de la guerra y del exilio. Memorias de la guerra civil en Ibiza durante mi infancia y del posterior exilio con mi familia*. Mediterrània-Eivissa, Eivissa 1996. A. ADROVER I J. CABOT. *Felanitx 1931-1939. República, guerra i repressió*, Sant Jordi de ses Salines (Eivissa) 2002. Artur PARRON.

- La guerra civil a Eivissa i Formentera (1936-1939). Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca 2000. Artur PARRON. *La guerra civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*. Mediterrània-Eivissa, Eivissa 2001.
- [9] A banda del llibre de L. CAPELLA. *Diccionari vermell*. Moll, Palma de Mallorca 1989, la polèmica que han suscitat les xifres pot seguir-se a J. MASSOT I MUNTANER. *Georges Bernanos...*, i també a la síntesi que en fa D. GINARD. «Resistència i repressió a les Balears (1939-1963)», al catàleg de l'exposició *Memòria de la Democràcia, 1936-1962*. Govern de les Illes Balears, Consell de Mallorca, Palma de Mallorca 2003.
- [10] Aquesta associació va començar les seves activitats a mitjan anys vuitanta i veié, finalment, la primavera del 2006, com s'inicià una senyalització i dignificació de la zona, promoguda pel Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, a partir d'un projecte, «Espais de la Batalla del Segre», realitzat sota la coordinació del Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del Departament d'Història de la Universitat de Lleida. Aquest mateix servei ha produït el DVD *Un camp de batalla de la guerra civil al front del Segre. El Merengue i la lleva del Biberó (1938)*, dins de la col·lecció «Llocs de memòria amb història». Universitat de Lleida, Lleida 2006.
- [11] El cas mallorquí és recollit a H. RAGUER (ed.). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. IX. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999 i el lleidatà a M. GIMENO. *Revolució, guerra i repressió al Pallars, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1987.
- [12] Les dades de la repressió franquista a M. BARALLAT. *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991, i els primers moments de l'ocupació a Joan SAGUÉS. *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003. També es poden consultar les relacions nominals de víctimes recollides a les webs *Morts de la guerra civil al cementiri d'Alpicat*, <<http://www.alpicat.cat/historiaguerracivil/>>, i *Morts de la guerra civil i la repressió franquista a Lleida*, <<http://websers5.udl.es/gcivil/>>, realitzades dins el marc del Pla Pilot per a les Terres de Lleida, segons conveni de col·laboració signat amb el Memorial Democràtic de Catalunya (primera fase, 2005-2006).
- [13] V. GAVARDA. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. Alfons el Magnànim, València 1993. També M. ORS. *La represión de guerra y de posguerra en Alicante (1936-1945)*. Institut Gil-Albert, Alacant 1995. Una bona síntesi del període i del context en què es va produir el final de la guerra i la postguerra, la trobem a I. SAZ. «República, guerra i franquismo». A: *Història del País Valencià*, vol. V, *Època Contemporània*. Edicions 62, Barcelona 1990, p. 287-353.
- [14] El 24 de novembre passat, la premsa informava de la decisió de la Sala del Contenciós Administratiu del Tribunal Superior de Justícia de la Comunitat Valenciana d'acceptar el recurs del Consistori contra una sentència anterior favorable a l'entitat Fòrum per la Memòria Històrica del País Valencià, que havia aconseguit paraitzar les obres iniciades, anteposant la investigació de les restes a l'ampliació del cementiri. L'explicació de la sentència dictada rau, segons la Sala, en el fet que aquesta entitat, el Fòrum per la Memòria, no pot representar els drets individuals de les víctimes, ja que això està reservat a familiars directes, encara que la majoria d'aquests, com és el cas, hagin desaparegut de la zona o ignoren on foren enterrats els seus avantpassats. Vegeu *El País*, 24 de novembre de 2007, i pel que fa als debats generats: <<http://www.foroporlamemoria.info/>>
- [15] Segons recull J. VILLARROYA. «Passar comptes». A: B. de RIQUER. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. 10, *La llarga postguerra 1939-1960*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 158-162.
- [16] Els perfils biogràfics dels resistents esmentats a: D. GINARD. *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*. Documenta Balear, Palma de Mallorca-Madrid 2000; J. CLARA. *Ramon Vila, Caracremada, el darrer maqui català*. Rafael Dalmau, Barcelona 2002; J. CLARA. *Marcel·lí Massana. L'home més buscat. Un mite de la guerrilla anarquista*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005.
- [17] La revisió a l'alça es va fer a finals dels anys noranta i així es recull a J. BENET. «1939: any zero», *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 68-72. Vegeu també J. OLIVA I LLORENS. «El cost humà de la guerra civil de 1936-1939: els combatents morts». *Recerques*, núm. 30 (1994), p. 87-102. Les víctimes dels bombardeigs a J. SOLÉ I SABATER i J. VILLARROYA. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1986. Només a la ciutat de Barcelona correspondrien 2.500 víctimes. Pel que fa a la ciutat de Lleida, Mercè Barallat ha documentat 253 víctimes de les més de tres-centes produïdes durant el bombardeig de 2 de novembre de 1937, de les quals una cinquantena eren nens del Liceu Escolar, mentre que els quatre-cents morts atribuïts als bombardeigs de l'any 1938 corresponen, en la majoria dels casos, a persones desconegudes.
- [18] La catalogació en curs es porta a terme sota la coordinació tècnica de l'Arxiu Nacional de Catalunya, amb suport del Programa per a la Memòria Democràtica. Serà en finalitzar la confecció de la base de dades que podran ser localitzats els sumaris corresponents a una població en particular, cosa que en

aquests moments encara no és possible, ja que els sumaris col·lectius, molt nombrosos, estaven arxivats amb el nom de la persona que encapçala la llista i només examinant l'expedient es pot saber qui eren i d'on eren la resta de processats.

- [19] Diverses són les comunicacions que es poden consultar en aquest respecte a les actes del congrés «Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme». A: J. SOBREQUÉS, C. MOLINERO, M. SAL. *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Museu d'Història de Catalunya, Crítica, Barcelona 2003. Poc abans, l'Associació d'Expresos Polítics de Catalunya promougué un interessant llibre, ple de testimonis d'expresos, amb el títol *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2001. Les referències esmentades: P. PAGÈS. *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996. J. SUBIRATS PIÑANA. *Pilatos 1939-1941. Prisión de Tarragona*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1993. R. VINYES. *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Plaza i Janés, Barcelona 2004. Molt interessant és la web *Memòria de les Corts. Prisión de las mujeres. Barcelona, 1939-1945*, <<http://www.presodelescorts.org/es/taxonomy/term/32>>. Igualment, Aram MONFORT. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*, tesi doctoral (en premsa) llegida a la UAB, 2007.
- [20] Realitats com les aquí esbossades expliquen que les previsions de la Generalitat de Catalunya, fetes l'any 2000 en regular la concessió d'indemnitzacions a les persones excloses dels supòsits determinats per la Llei d'amnistia 46/1977, de 15 d'octubre, hagin resultat superades amb escreix. Les dues mil demandes previstes s'han incrementat fins a les actualment trenta-vuit mil sol·licituds, la majoria formulades per soldats que van estar reclosos en camps de concentració.
- [21] L'estudi més complet és el de M. ÁLVARO DUEÑAS. «Por ministerio de la ley y voluntad del Caudillo». *La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1939-1945)*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2006. El primer treball sobre l'actuació d'aquests tribunals especials als Països Catalans, el devem a G. SÁNCHEZ RECIO. *Las responsabilidades políticas en la postguerra española. El partido judicial de Monóvar*. Universitat d'Alacant, Alacant 1984. Una monografia provincial és la feta per C. MIR CURCÓ, F. CORRETEGÉ, J. FARRÉ, J. SAGUÉS. *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997. També han tractat la qüestió, entre d'altres, F. VILANOVA VILA-ABADAL. *Repressió política i coacció econòmica. Les responsabilitats polítiques de republicans i conservadors catalans a la postguerra (1939-1942)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999, i M. DURAN PASTOR. *Responsabilidades políticas e incautación de bienes. Secuelas del desembarco de Bayo en Mallorca, 1936-1939*. Palma de Mallorca 1995.
- [22] Les referències han estat extretes de la primera síntesi que va fer-se per a tot Espanya: F. MORENTE VALERO. *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del Magisterio Nacional, 1936-1943*. Ámbito Ediciones, Valladolid 1997, p. 290. Entre els treballs sobre els mestres catalans represaliats, es pot consultar, entre d'altres, J. GONZÁLEZ-AGÀPITO, S. MARQUÈS. *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1996. En el cas de la universitat, hem utilitzat Jaume CLARET. «El atroz desmoche». *La destrucción de la universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Crítica, Barcelona 2006, p. 433.
- [23] <<http://www.sbhac.net/Republica/Colabora/Lacosta2.htm>>
- [24] L'any 2004, la Generalitat de Catalunya en féu una edició facsimil amb el títol *Consell de guerra i condemna a mort de Lluís Companys, president de la Generalitat de Catalunya (octubre de 1940)*.
- [25] Les dades són d'I. MARTÍN JIMÉNEZ. *Aportaciones a la historia de la guerra civil en Menorca*. Nura, Menorca 2000, 2 v., que les recull de Deseado MERCADAL BAGUR. *La guerra civil en Menorca, 1936-1939. Relato histórico de un testigo*. Ed. Menorca, Maó 1994.
- [26] Una primera aportació sobre les possibilitats dels expedients governatius, la va fer D. SANZ ALBEROLA. *La implantación del franquismo en la provincia de Alicante. El papel del Gobierno Civil*. Universitat d'Alacant, Alacant 1999. Una anàlisi sistemàtica dels sumaris incoats pels tribunals ordinaris a C. MIR. *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Catalunya rural de posguerra*. Milenio, Lleida 2000, primera part, «La sociedad intervenida, justicia civil y control social», p. 31-189.
- [27] Ricard Vinyes assessorà el documental *Els nens perduts del franquisme* de Montse ARMENGOU i Ricard BELIS, 2002, un dels èxits més grans d'audiència televisiva d'aquest gènere.

NOTA BIOGRÀFICA

Conxita Mir i Curcó (Lleida, 1952) és catedràtica d'Història Contemporània a la Universitat de Lleida. Començà investigant sobre sociologia electoral històrica, participant en el llibre *Les eleccions generals a Catalunya de 1901 a 1923*, publicat juntament amb els professors Albert Balcells i J. B. Culla, (Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1982). És autora de *Caciquisme polític i lluita electoral: Lleida 1890-1923* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985) i responsable de l'edició de l'obra *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració (1875-1923)* (Lleida, 1989).

Posteriorment ha treballat sobre violència política i repressió durant el franquisme, publicant, entre d'altres, *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, escrita conjuntament amb Fabià Corretgé, Judit Farré i Joan Sagués (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997); *Vivir es sobreviure. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de postguerra (1939-1951)* (Milenio, Lleida, 2000), i ha participat en l'obra col·lectiva, dirigida per Julián Casanova, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco* (Crítica, Barcelona, 2002). Igualment ha tingut cura de l'edició de diversos llibres col·lectius, el darrer dels quals és *Jóvenes y dictaduras de entreguerras. Propaganda, doctrina y encuadramiento: Italia, Alemania, Japón, Portugal y España*, Editorial Milenio (Lleida, 2007).

Membre de l'Institut d'Estudis Catalans, ha format part, entre altres entitats, de la junta de l'Asociación Española de Historia Contemporánea. Ha estat vocal de la Comissió Assessora per a la creació del Memorial Democràtic (2005) i del Comitè Científic que avalua i assessora l'avantprojecte de llei sobre la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la guerra civil i el règim franquista (2007). Actualment pertany al consell de redacció de les revistes *L'Avenç* i *Segle xx. Revista Catalana d'Història*, així com al consell assessor d'*Historia Social de Pasado y Memoria. Revista de historia Contemporánea, Historia del Presente* i d'*Alcores. Revista de Historia Contemporánea*.

La celebració del vuitè centenari del naixement de Jaume I: el congrés organitzat per la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC a Barcelona

Maria Teresa Ferrer i Mallol*
Institut d'Estudis Catalans

Aquest any 2008 celebrem el vuitè centenari del naixement de Jaume I el Conqueridor, nascut a Montpeller la nit de l'1 al 2 de febrer de 1208, fill del rei Pere I el Catòlic i de Maria de Montpeller.

Sens dubte, és el més important dels nostres reis tant per les conquestes com per l'acció de govern en el seu llarg regnat de seixanta-tres anys.

Va ampliar els estats que havia heretat, Aragó, Catalunya i el senyoriu de Montpeller, amb dos territoris nous: Mallorca i el País Valencià, arrabassats als sarraïns, que foren repoblats i organitzats com a regnes separats dels originaris. Fou l'expansió més gran experimentada per la Corona catalanoaragonesa, que va permetre la formació de l'àrea cultural on actualment es parla el català, també denominada Països Catalans.

Va donar suport a l'expansió del comerç i de la marina catalans, va iniciar els consolats d'ultramar i va posar les bases per al que seria després el Consolat de Mar. Contribuí de manera decisiva a l'extensió dels governs municipals a les ciutats i viles del braç reial i creà el govern municipal de Barcelona, per exemple. Durant el seu regnat, les Corts van adquirir una configuració moderna, amb la presència dels representants de les ciutats i viles dependents del rei, des de la reunió de Lleida del 1214, considerada la primera Cort General de Catalunya.

Per commemorar aquest centenari, la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans organitza una sèrie de congressos, alguns directament i altres en col·laboració amb altres entitats.

El primer és el congrés que hem celebrat ja a Barcelona, a l'Institut d'Estudis Catalans, del 31 de març al 4 d'abril, per al qual la Secció ha trobat la col·laboració de l'Institut Europeu de la Mediterrània. Aquest congrés s'ha centrat en dos grans temes: «El poder reial i les institucions administratives i representatives», per una banda, i, per l'altra, «Les relacions internacionals». En total ha constatat de dues conferències i vint-i-quatre ponències.

A la sessió inaugural, a més de les presentacions de la celebració del centenari de Jaume I per part del president

de l'Institut d'Estudis Catalans, senyor Salvador Giner, i del director de l'Institut Europeu de la Mediterrània, senyor Senén Florensa, hi hagué dues conferències, la primera a càrrec de Maria Teresa Ferrer, de l'Institut d'Estudis Catalans, que oferí una breu semblança del rei Jaume I i una valoració del seu regnat i, a més, exposà els temes sobre el regnat de Jaume I que serien estudiats en els congressos successius. Recordà també la figura de l'historiador Robert I. Burns, especialista en aquest regnat, que no va poder participar en el congrés a causa de la seva salut delicada.

Fa un segle, el setè centenari del naixement de Jaume I fou celebrat amb un gran congrés que donà origen als congressos d'història de la Corona d'Aragó. La conferència de Salvador Claramunt, de la Universitat de Barcelona, commemorà aquell congrés i aquelles celebracions del 1908, que obtingueren un gran ressò a Catalunya.

Dins del primer dels grans temes del congrés, «El poder reial i les institucions administratives i representatives durant el regnat de Jaume I», Vicent Garcia Edo, de la Universitat Jaume I de Castelló, analitzà com era la monarquia de Jaume I, una monarquia que no presentava cap característica especial dins de la institució: el poder era concentrat en el rei, que tenia dret a regnar per herència, dret concedit per Déu a la dinastia regnant, segons creença de l'època, amb l'objectiu d'impartir justícia. Precisament per impartir justícia calia promulgar lleis i aquest fou, segons el ponent, l'aspecte més important del llarg regnat de Jaume I: la gran obra legislativa que generà als diferents estats de la Corona a través de cartes de poblament, privilegis i concessions variades, costums municipals nous, modificació d'alguns d'anteriors, furs generals per a València i Aragó, texts de dret marítim, manteniment del dret dels musulmans i nova legislació per a ells, etc. Tota aquesta obra exigí un diàleg constant amb els diferents estaments i minories de cadascun dels seus regnes. Assenyalà també la importància que tingué la consolidació de la Cancelleria Reial, més professionalitzada gràcies a la intervenció dels juristes i notaris que es trobaven al servei de la Corona, els quals generalitzaren l'ús del *ius commune* procedent d'Itàlia, tant en el fons com en la forma dels documents que redactaren. Jaume I també volgué al seu costat decretalistes i furistes perquè l'acon-

* Adreça de contacte: mtferrer@imf.csic.es

sellessin sobre els drets especials. El ponent analitzà després la legislació mallorquina, la legislació valenciana, els furs d'Aragó i el dret de Catalunya, el dret municipal i el dret dels musulmans.

A més de la institució central de la monarquia, fou estudiada l'estructuració política i territorial dels estats de la Corona catalanoaragonesa a través de diferents ponències.

Flocel Sabaté, de la Universitat de Lleida, analitzà el tema «Poder i territori als estats originaris, Catalunya i Aragó». La pretensió del rei de consolidar el seu poder sobre el territori a través del desplegament dels seus oficials delegats topà no solament amb la resistència frontal de la noblesa, sinó també amb una resistència més subtil dels municipis reials, molt puixants, que cercaven de mediatitzar els oficials reials, als quals havia estat confiat l'exercici de la jurisdicció territorial, i que intentaven també assegurar la capitalitat socioeconòmica en el seu entorn. Recordà les fortíssimes tensions amb la noblesa, que es traduïren en més d'una ocasió en deseiximents de molts nobles i en l'enfrontament armat amb el rei. Assenyala que, a la fi del regnat, restà obert el procés i el rei no gosà continuar estenent els seus oficials per tot el territori de Catalunya i d'Aragó, perquè contra els seus arguments romanistes els nobles invocaven la tradició.

Pau Cateura, de la Universitat de les Illes Balears, estudià a la ponència «Jaume I i el govern de Mallorca i d'Eivissa (1230-1276)» com el rei, després de la conquesta, constituí Mallorca com a regne, sense annexionar-lo a Catalunya. Ben aviat concedí als pobladors de l'illa la carta de franquesa (1230), que incloïa el compromís de no donar ni permutar el regne sinó de mantenir-lo unit a la Corona. Això no obstant, el 1232, per necessitats de política interna, confià el govern de Mallorca a l'infant Pere de Portugal. Entre el 1244 i el 1254 assumí el govern directe del regne, del 1254 al 1256 tornà a mans de l'infant Pere de Portugal i aquest darrer any el lliurà al seu fill l'infant Jaume. Durant el govern reial directe creà el municipi de Mallorca el 1249 i assegurà el control públic de l'abastament del blat i una administració de la justícia a càrrec de professionals. P. Cateura analitzà la carta de franquesa, sintetitzà les grans línies del Repartiment i destacà que lots de 130 cavalleries foren assignats a 101 cavallers, obligats a servir cadascun amb un cavall armat per defensar l'illa. Estudià també diversos aspectes del govern de l'infant Pere de Portugal, del directe del rei i del de l'infant Jaume.

El govern de València després de la conquesta fou analitzat per José Vicente Cabezuelo, de la Universitat d'Alacant, que destacà que, després de la conquesta de la ciutat de València i abans de concloure la de la resta del regne, el rei configurà l'estructura política i jurídica d'un nou regne, amb els furs com a dret propi; organitzà els municipis i també el govern del nou territori, primer amb persones en qui delegava els poders durant la seva absència, i després amb un càrrec ordinari i permanent, tant si el rei era present al regne com si no, que s'anomenà de diversa manera fins a consolidar-se el nom de procurador.

Un altre aspecte considerat dins d'aquest primer gran

tema fou el de la reorganització de les fronteres interiors i concretament «La frontera del Principat de Catalunya amb el regne d'Aragó», a càrrec de Josep Alanyà, de l'Arxiu Diocesà de Tortosa, que estudià la indefinició de la pertinença a Aragó o a Catalunya de la comarca compresa entre els Ports i el riu Ebre, molt afí geogràficament a les terres del Baix Aragó, al voltant d'Alcanyís i Casp. Sovint els foren reclamats impostos o contribució en hosts i calvacades des d'Aragó, però els pobladors de la comarca es decantaren de manera natural cap a Catalunya, cosa a la qual contribuí, segurament, l'acció de la jurisdicció eclesiàstica del bisbe de Tortosa que comprenia també una part de la comarca del Matarranya, ara pertanyent a Aragó.

No es podia deixar de banda, si parlàvem del govern del territori, l'estudi del poder municipal, que estigué a càrrec de Pere Verdés, de la Institució Milà i Fontanals del CSIC, i Max Turull, de la Universitat de Barcelona. Assenyalaren que el regnat de Jaume I fou molt rellevant en el procés de configuració jurídica i institucional dels municipis catalans, coincidint amb la recepció del *ius commune* a Catalunya, que es troba a l'origen del concepte *universitas*, com a personificació del conjunt dels habitants de les viles i ciutats catalanes, concepte que s'imposa en aquesta època. Els municipis naixents, amb el cas significatiu de Barcelona, esdevenen actors importants en la política, com es mostra en el braç reial a les incipients Corts catalanes. Els autors recordaren la gran obra portada a terme per J. M. Font i Rius sobre la configuració del municipi en aquesta època i especialment els orígens del de Barcelona. Així mateix mostraren com les exigències fiscals del rei i les necessitats financeres de la mateixa comunitat determinaren l'aparició dels consells municipals com a òrgans que expressaven la voluntat de la «universitat» primordialment en aquestes matèries; més endavant vindria una funció institucional més complexa amb una sèrie de competències.

La Cancelleria Reial en temps de Jaume I, peça clau per al govern i l'administració dels estats de la Corona catalanoaragonesa, fou estudiada per Albert Torra, vicedirector de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Destacà que durant el regnat de Jaume I es produí la transició des de les primitives escrivanies comtals fins a la Cancelleria plenament organitzada, molt influïda pel dret romà. El ponent assenyala la transcendència de la tasca d'ordenació de la Cancelleria que portà a terme el canceller Andreu d'Albalat (1254-1258), bisbe de València, i centrà després el seu estudi en els registres que s'han conservat d'aquest rei i que són els primers del gran conjunt documental conservat, que és el més important d'una monarquia europea. A través de descripcions arxivístiques de començaments del segle XIV, Torra reconstruí aquests registres tal com eren en època més o menys contemporània, ja que actualment presenten alguns desordres i quaderns o fulls afegits posteriorment, i assenyala que es portava una doble sèrie de registres, els generals i els de documentació econòmica.

Com que la sessió d'aquell dia se celebrava al palau del Lloctinent, on es trobava l'exposició documental sobre

Jaume I organitzada per l'Arxiu de la Corona d'Aragó (inaugurada el dia 1 de febrer de 2008, coincidint amb el dia del naixement de Jaume I), els congressistes tingueren l'oportunitat de visitar-la.

Altres institucions bàsiques de la monarquia eren l'exèrcit i la flota. De l'exèrcit, especialment de l'artilleria, se n'ocupà Paul E. Chevedden, del Center for Medieval and Renaissance Studies, dels Estats Units, a la ponència «King James I the Conqueror and the Artillery Revolution of the Middle Ages». Assenyala que Jaume I fou un monarca innovador. Com alguns altres reis contemporanis seus, no fou un beneficiari passiu dels canvis que es registraren a l'Europa del seu temps, sinó que contribuï a accelerar-los. Aquesta característica es manifestà també en l'ús que féu dels recursos per a la guerra. En el seu temps, les màquines de guerra d'època clàssica foren desplaçades per les màquines accionades per un contrapès i que disparaven projectils de centenars de quilos, que podien demolar muralles. Les més poderoses d'aquestes màquines eren el trabuquet i el fonèvol. El perfeccionament de la tècnica del trabuquet s'esdevingué durant el segle XIII i Jaume I l'incorporà immediatament i s'aprofità d'aquesta màquina en les seves empreses militars, en concret per als setges. El ponent exposà les característiques tècniques d'aquestes màquines i les seves variants: manganells, trabuquets, fonèvols, brigoles, i fins i tot en mostrà el funcionament amb una maqueta de fusta. Analitzà la difusió del trabuquet des de l'Orient fins a l'Occident i l'ús que en féu Jaume I a les diferents empreses militars.

Albert Estrada, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, analitzà el paper fonamental que els estols de vaixells tingueren en les grans empreses militars dutes a terme pel rei Jaume I a la seva ponència titulada «Jaume el Conqueridor i la marina de guerra del seu temps». Recordà especialment la flota usada per a la conquesta de Mallorca, l'estol auxiliar que contribuï a la conquesta de València i l'armat per a emprendre la seva croada frustrada a Terra Santa. Assenyala que l'experiència naval acumulada en aquest regnat fou fonamental en l'expansió de la Corona d'Aragó per la Mediterrània. Es fixà, especialment, en la tipologia i la funció dels vaixells que integraven una armada i en aspectes diversos de l'organització de les flotes.

Tomàs de Montagut, de la Universitat Pompeu Fabra, de Barcelona, exposà el tema de Jaume I a les *Constitucions y altres drets de Catalunya*, la gran compilació del dret general català, iniciada per manament de la Cort de Barcelona del 1413, que comprenia bàsicament els Usatges de Barcelona i la legislació de les Corts catalanes, és a dir, constitucions i capítols de cort. La compilació, que tenia per objectiu controlar l'observança d'aquestes lleis, ampliada i posada al dia, fou publicada els anys 1588-1589 amb el títol coincident amb el de la ponència i fou novament publicada el 1704. Malgrat que fou derogada parcialment pel Decret de Nova Planta els anys 1715-1716, continuà vigent, en alguns aspectes, fins al 1960. El ponent ha examinat quina legislació promulgada per Jaume

I passà a aquesta compilació i fou vigent durant molts anys i n'analitzà la tipologia normativa i el contingut, per tal de poder comprendre quines eren les qüestions problemàtiques que calia resoldre preceptivament i com Jaume I contribuï a configurar aspectes rellevants del dret català, del seu sistema de fonts i de les seves institucions públiques i privades.

L'estructura fiscal i la política monetària fou un altre dels grans temes de la part del congrés destinada a estudiar el poder reial i les institucions administratives i representatives. Thomas N. Bisson, de la Universitat de Harvard, analitzà la hisenda reial de Jaume I des del 1230 fins al 1276, en un estudi que, modestament, denominà provisional perquè no havia pogut veure totes les fonts documentals. Segons el professor Bisson, que ja havia estudiat les finances del jove Jaume I entre el 1228 i el 1236, el rei tornà a la pràctica del seu pare de comptar directament amb oficials i creditors, sense la intermediació dels templers o comptables com en els primers temps del regnat; d'altra banda, cap al 1240, puix que els seus dominis havien augmentat i per tant era personalment molt solvent, el monarca trobà que era més fàcil recórrer al crèdit que esperar els excedents d'una administració pròpia i regular, de la qual havien estat pioners els escrivans del rei Alfons I al segle XII; de tota manera, mantingué un control estricte sobre les seves finances per tal d'equilibrar recursos i necessitats i, entre el 1241 i el 1257, procurà guardar còpia dels afers comptables, primer en fulls solts de paper i després en registres per tal de controlar la comptabilitat del crèdit.

Vicent Baidal, de la Institució Milà i Fontanals del CSIC, exposà una interessant visió de conjunt sobre la fiscalitat reial a la Corona d'Aragó, analitzant de manera comparativa la fiscalitat directa imposada per la monarquia sobre els diversos territoris de la Corona d'Aragó; assenyala les diferències i l'evolució diferent dels principals tributs directes exigits a les viles reials: les *pechas* a Aragó, les *quèsties* a Catalunya, les *peites* o *quèsties* al regne de València i els subsidis al de Mallorca; examinà les contribucions fiscals realitzades de manera general pel conjunt d'estaments dels territoris, caracteritzades per la concessió o institucionalització dins el marc d'assemblees parlamentàries, com ara el monedatge aragonès i valencià o els bovatges catalans. El ponent va cercar també d'aportar una explicació als diversos desenvolupaments copsats a cada territori dins d'un marc comú d'increment tendencial de la pressió fiscal i la centralització monàrquiques.

Miquel Crusafont, president de la Societat Catalana de Numismàtica, analitzà la política monetària en temps de Jaume I, i assenyala que el regnat d'aquest monarca fou transcendental en la política monetària. El sobirà prosseguí la línia dels seus predecessors de limitar els amonedaments senyorials i centralitzar la fabricació monetària a la ciutat de Barcelona i s'esforçà també a establir una coordinació monetària entre els diferents territoris sota la seva sobirania. De tota manera, l'aspecte més transcendental fou la incorporació de representants de la ciutat de Barce-

lona en el control de les emissions monetàries, limitant el poder reial en un dels aspectes més definitoris de la sobirania. Efectivament, l'establiment d'uns guardes designats per la ciutat de Barcelona per a garantir els paràmetres de les encunyacions fou de gran abast polític i constitueix un dels trets diferencials del nostre país en el context peninsular i fins i tot en l'europeu. D'altra banda, la instauració del diner de tern posà una de les bases fonamentals del sistema monetari català que regí la resta de l'edat mitjana i, cap a la fi del regnat, es feren els primers passos vers la creació del segon element bàsic del sistema: el gros de plata o croat de Barcelona, que homologà el nostre país amb els més avançats del seu temps.

Així com el dia 1 els congressistes havien estat acollits per l'Arxiu de la Corona d'Aragó a la seu del palau del Lloctinent, el dia 2 ho foren al Museu d'Història de Catalunya, que els congressistes pogueren visitar.

El dia 3 d'abril, el congrés tornà a les sales de l'Institut d'Estudis Catalans, on foren desenvolupades les ponències sobre les Corts durant el regnat de Jaume I. Pere Ortí, de la Universitat de Girona, féu una síntesi de l'evolució de les Corts a Catalunya en aquesta època inicial i se centrà després en l'estudi de l'impost del bovatge, lligat a les Corts i a les seves predecessores, les assemblees de Pau i Treva. Efectivament, el bovatge nasqué en aquestes assemblees com un rescat de la Pau i evolucionà vers un impost d'accessió, que es recaptava a l'inici de cada regnat. D'altra banda, el bovatge es convertí en el primer exemple de la nova fiscalitat d'estat que començà a detectar-se a la major part de les monarquies feudals de l'Europa occidental. Fou un impost directe que gravava tots els habitants de Catalunya, fos quina fos la jurisdicció de pertinença, que havia d'ésser aprovat pels estaments reunits en una assemblea i que servia per a finançar una campanya militar. Fou demanat el 1211 per a l'expedició contra els almohades, en el transcurs de la qual s'obtingué la victòria de Las Navas de Tolosa (1212), i per a cadascuna de les expedicions de Jaume I contra els sarraïns: per a la de Mallorca (1228), per a la de València (1232) i per a la de Múrcia (1264).

Esteban Sarasa, de la Universitat de Saragossa, exposà una ponència titulada «La gestación de las cortes de Aragón en el reinado de Jaime I», en la qual assenyalà la interrelació entre el procés de gestació de les Corts, el de l'establiment de furs que unificaren i uniformaren el dret propi del regne —una tasca confiada al català Vidal de Canyelles, bisbe d'Osca, format a Bolonya— i el de creació de la figura del justícia major, destinat a defensar aquest dret propi. El corpus foral fou aprovat en les Corts d'Osca del 1247, mentre que el justícia, la magistratura major d'Aragó, fou creat a la Cort d'Eixea del 1265. Sarasa assenyalà que eren tasques molt importants fetes pel rei per a Aragó, a les quals cal sumar el desenvolupament de les municipalitats durant el seu regnat. Sarasa no creu que les reunions del 1214 o del 1217 siguin veritables corts, sinó reunions de la cúria amb un nombre més o menys elevat de consellers. Les fonts: el *Llibre dels Fets* o els documents,

assegurà, ajuden al confusionisme terminològic. Ha estat qüestió discutida si aquest regnat era un període parlamentari o preparlamentari; per a Sarasa les corts s'anaren formant en aquest regnat, a poc a poc; els fets examinats en aquestes reunions conegudes foren els mateixos que foren tractats després a les corts plenament constituïdes i, d'altra banda, els aragonesos unionistes no haurien reclamat al rei Pere el Gran, el 1283, que fes Cort General als aragonesos una vegada a l'any, si aquesta cort general no tingués ja una certa tradició. L'autor assenyalà que a Aragó la pressió de la noblesa tingué una gran importància per a la formació de les corts, mentre que a Catalunya les precedents assemblees de Pau i Treva atorgaren molt de protagonisme als eclesiàstics, al costat dels nobles.

M. Rosa Muñoz, de la Universitat de València, presentà una ponència titulada «Las instituciones parlamentarias valencianas durante el reinado de Jaime I (1238-1276)», en la qual, després de comentar la historiografia sobre el tema, destacà la necessitat de revisar la crònica i la documentació de l'època perquè no hi ha processos de corts en aquesta època i per fer història de la institució cal acudir a les fonts indirectes: convocatòries i furs principalment. Muñoz ha emprès la tasca de revisar aquesta documentació, de moment la publicada, que es troba dispersa en diferents col·leccions documentals. De moment, la historiografia no està d'acord ni en el nombre de convocatòries de corts al regne de València ni en les dates de celebració. Una reunió dels tres estaments el 1238 seria la primera, però P. López Elum considera que és un epíleg de les Corts de Montsó del 1236. Aquest autor accepta que hi hagué corts els anys 1261, 1271 i 1281, mentre que les reunions del 1273 i el 1276 són discutides; la ponent assenyalà, però, que a la reunió del 1261 no hi ha constància que hi fossin tots tres estaments. La tasca més important d'aquestes corts fou la legislativa, essencial per a un regne nou. La ponent va cercar disposicions aprovades a les Corts per tal de veure quina fou la tasca que portaren a terme.

La segona part del congrés versà sobre les relacions internacionals de Jaume I. Maria Teresa Ferrer, de la Institució Milà i Fontanals del CSIC i de l'Institut d'Estudis Catalans, exposà a la seva ponència el «Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I», per tal d'interrelacionar els sectors tractats a les diferents ponències i comentar aspectes d'aquestes relacions que no havien pogut comptar amb una ponència. Afirmà que el llarg regnat de Jaume I suposà una ampliació molt notable de la política internacional practicada pels seus antecessors; continuà centrada en els veïns: Occitània, França, Anglaterra, Navarra, Castella, Portugal, els països musulmans de la Península i del Magrib, Pisa, Gènova, Sicília i la Santa Seu; però també amb països llunyans com Hongria, on cercà la seva segona muller. S'intensificaren els contactes amb l'Imperi bizantí i aparegueren els contactes oficials amb Egipte, responent als interessos comercials dels catalans, que tenien una presència creixent a la Mediterrània oriental; hi hagué, a més, contactes amb Armènia i amb els tàrtars. El rei abandonà el projecte d'expansió a Occitània, però

assegurà la seva força a la Península mitjançant les conquestes de Mallorca i València. Recordà la importància per al futur del casament de l'infant Pere amb Constança de Hohenstaufen, filla del rei Manfred de Sicília. Aquesta aliança amb la branca siciliana de la família imperial alemanya arrossegà els catalans cap a l'enfrontament amb la Santa Seu, amb França i amb els Anjou, branca menor de la dinastia reial francesa, ja en el regnat de Pere el Gran, però permeté l'expansió vers la Mediterrània central. La ponència centrà la seva atenció especialment en les relacions comercials i polítiques amb les ciutats marítimes italianes, Gènova i Pisa, amb les quals foren signats tractats després de la conquesta de Mallorca (1229), per tal de mantenir la posició privilegiada que genovesos i pisans tenien a l'illa durant el domini islàmic. També foren pactades altres qüestions amb Gènova, algunes relacionades encara amb la conquesta de Tortosa, en la qual havia col·laborat, i l'any 1233 fou acordada la creació de consolats de genovesos a les ciutats marítimes dels dominis de Jaume I i consolats de catalans a Gènova, una institució nascuda per donar suport als mercaders en territori islàmic principalment.

La fi de l'expansió occitana fou la ponència encarregada a Martí Aurell, de la Universitat de Poitiers. El ponent constata l'evidència del desinterès del Conqueridor per Occitània, ja que a la joventut concentrà la seva activitat militar a la conquesta de Mallorca i de València i negligí els afers del Llenguadoc i de Provença, motiu pel qual fou criticat pels trobadors i, de fet, deixà que França s'apoderés del Llenguadoc. La seva diplomàcia fracassà a Provença, on no aconseguí que el comte Ramon Berenguer V, que s'havia educat amb ell a Montsó, li donés alguna oportunitat per a la successió (1245). Amb l'ajut del papat, Carles d'Anjou s'instal·là al comtat, des d'on inicià les seves conquestes a Itàlia i entrà en competència amb Pere el Gran. Aurell recordà que el tractat de Corbeil (1258) és ignorat pel *Llibre dels Fets*, com l'afer de la successió a Provença; el tractat tancà l'expansió occitana, que els comtes de Barcelona havien iniciat els anys 1067-1070, i Lluís IX concedí la independència feudal de Catalunya que, per a M. Aurell, tenia una importància simbòlica que no cal menystenir. Aurell analitzà també les possibles causes de l'abandó del projecte occità, una de les quals podria ésser la convicció que les forces en joc eren favorables a França i que la intervenció suposaria un enfrontament amb la Santa Seu, que el rei volia evitar de totes maneres.

Manuel González Jiménez, de la Universitat de Sevilla, a la seva ponència «Jaime I el Conquistador y Alfonso X el Sabio: una compleja relación de encuentros y desencuentros», analitzà la història de la relació familiar i personal entre tots dos reis. Alfons X s'havia casat amb la filla de Jaume I, Violant, matrimoni que havia de restaurar les relacions entre la Confederació catalanoaragonesa i Castella, molt deteriorades després del fracàs del matrimoni del rei Jaume I amb Elionor, tia del rei Ferran III, i la pugna pel control polític de Navarra. De fet, però, el matrimoni no aconseguí reconduir les bones relacions fins molt més

tard. Les topades foren nombroses; la primera, el 1244, a causa de l'intent d'Alfons d'apoderar-se de Xàtiva, contra el que s'havia estipulat al tractat de Cazola, que havia situat a Biar la frontera del regne de València que Jaume I estava conquerint llavors. Més endavant per l'aliança anglocastellana del 1254, dirigida contra Navarra, que determinà l'aliança de Jaume I amb aquest regne i una certa bel·licositat a la frontera, i més endavant la complicitat, limitada, de Jaume I amb una revolta nobiliària castellana, mentre que Alfons X de Castella donava pas lliure a al-Azraq, el famós cavaller musulmà que es revoltà tantes vegades contra Jaume I. Les aspiracions imperials d'Alfons el Savi també preocuparen Jaume I per la idea d'Alfons d'usar el títol per imposar la supremacia de Castella a la Península. M. González afirma que quan Alfons s'acostà a les posicions güelfes, Jaume I respongué aliant-se amb Manfred de Sicília, un Hohenstaufen, i pactant el matrimoni de la filla d'aquest, Constança de Sicília, amb el seu fill l'infant Pere (1260), cosa que indignà Alfons el Savi. En canvi, Jaume I conquerí Múrcia per al seu gendre el 1265-1266, sense cap recompensa, i l'acollí als seus regnes amb grans honors quan hi passà per anar a reclamar l'ajut papal per a la seva reivindicació de l'Imperi.

L'anàlisi de les relacions amb Navarra anà a càrrec de Juan Carrasco, de la Universidad Pública de Navarra, a la ponència «El reino de Navarra y la Corona de Aragón en tiempos de Jaime I el Conquistador (1208-1276)». Assenyala que, durant els primers quinze anys del regnat de Sanç VII de Navarra (1194-1234), les seves relacions amb la confederació catalanoaragonesa experimentaren una alternança d'hostilitat i pau a causa dels acords de repartiment del regne entre els reis de Castella i els de la Corona d'Aragó. Poc abans del naixement de Jaume I, el 1208, totes dues parts s'aproximaren i el rei de Navarra deixà diners al rei Pere el Catòlic, que passava greus dificultats econòmiques. Anys després, el 1231, el rei Sanç, que havia arribat als setanta anys sense tenir descendència legítima, escollí el rei Jaume, un jove de vint-i-tres anys, com a successor seu al regne de Navarra mitjançant la fórmula de l'afillament mutu. Després el rei navarrès trencà l'acord i, a la seva mort (1234), els navarresos escolliren com a rei el seu nebot Teobald I de Xampanya, aprofitant que l'amenaça castellana s'havia esvaït. Jaume I hagué de conformar-se a la nova situació i signà treves amb Teobald I. Carrasco assenyala que les tensions de Navarra amb Castella es reproduïren a la mort del monarca navarrès (1253), que havia nomenat tutor del seu hereu el rei Jaume I, el qual s'esforçà a emparar-lo. Recordà que una nova crisi successòria a Navarra, el 1274, fou aprofitada per Jaume I per intervenir militarment en aquest regne, on imposà l'infant Pere com a regent i va prometre una filla del monarca difunt amb el fill gran de l'infant Pere, amb el compromís de preservar la independència de Navarra. Malgrat que l'infant Pere fou acceptat com a rei a la cort d'Olite del 1274, les revoltes nobiliàries a Aragó i a Catalunya impediren que aquest projecte pogués consolidar-se.

Les relacions amb els països islàmics foren analitzades

per Carles Vela, de la Universitat de Girona, que destacà que, durant el regnat de Jaume I, la Corona catalanoaragonesa començà a tenir relacions amb la major part dels estats islàmics coetanis. Assenyala que la política inicial del rei Jaume I envers els senyors valencians musulmans mantingué els trets d'ingerència en els conflictes interns i de protecció a canvi de tribut que caracteritzaven les relacions dels anteriors comtes de Barcelona i comtes reis d'Aragó. De la mateixa manera, la conquesta militar no fou tampoc l'única manera de sotmetre els regnes de Mallorca i València, políticament molt fragmentats: no solament el protectorat sobre Menorca, sinó els diferents pactes amb senyors valencians (pactes amb al-Azraq o amb Xàtiva de la dècada del 1240) mostren maneres diverses d'estendre el control sobre els musulmans. La presència catalana al nord d'Àfrica també presenta elements de continuïtat respecte a l'època anterior, per exemple en relació amb les milícies cristianes presents als diferents estats del Magrib. Vela afegí que cal preguntar-se si la política de Jaume I envers aquests països a partir del 1240 realment innova o si, simplement, és la pràctica inexistència de sèries documentals anteriors a aquests anys que ens dona la imatge de Jaume I construint una nova manera de relacionar-se amb els països islàmics basada en la protecció del comerç català, bé que aquest comerç, segurament, ja era present a la zona abans de les primeres constatacions de relacions diplomàtiques entre Jaume I i Tunis, Tremisèn o Ceuta. Finalment, destacà que l'ampliació de relacions —amb el Caire i altres monarquies orientals, no necessàriament musulmanes— i l'episodi de la fallida croada contra Terra Santa sí que singularitzen el regnat de Jaume I respecte als dels seus avantpassats.

L'anàlisi de la croada a Terra Santa del 1269, a càrrec d'Ernest Marcos, de la Universitat de Barcelona, figurava en el programa del congrés a l'apartat de la guerra i de la flota per dificultats d'agenda del ponent, però la reconduïxo ara al seu lloc perquè, a més d'ésser una expedició militar, implicava les relacions amb els estats de la Mediterrània oriental. Marcos assenyala que, a desgrat de les crítiques d'alguns dels seus contemporanis i de l'opinió negativa de molts historiadors posteriors, la croada a Terra Santa del rei Jaume I, el 1269, no fou una iniciativa mancada de realisme, ans la culminació d'una línia innovadora de la política internacional del Conqueridor iniciada vers el 1260 amb l'aliança amb el rei Manfred de Sicília, el cap del partit gibel·lí, i el casament de la filla d'aquest, Constança, amb l'infant Pere. Aquesta decisió significava l'abandó de la tradició güelfa de la casa de Barcelona; Jaume I no la canvià després de la desfeta i mort del seu consogre Manfred, el 1266, davant les tropes franceses de Carles d'Anjou. Davant els plans de conquesta dels estats croats d'ultramar del sultà mameluc Baibars d'Egipte, hi hagué un moviment per organitzar una croada de socors; Jaume I s'oferí a prendre la creu, però el papa l'invità a integrar-se a la croada que preparava Lluís IX de França i que finalment anà contra Tunis. El rei català es desentengué del pla francès i s'involucrà en una iniciativa paral·lela que no te-

nia la benedicció papal: el projecte de croada antimameluca que preconitzaven l'il-khan mongol Abaqa de Pèrsia i el seu sogre, l'emperador bizantí Miquel VIII Paleòleg, juntament amb altres potències cristianes d'Orient. Marcos assenyala que la croada era no solament antiangevina, per l'enemistat entre Carles d'Anjou, rei de Sicília, i l'emperador bizantí, sinó que, a més, transgredia la frontera ideològica que dificultava l'entesa dels monarques cristians amb pagans i heretges. Afegí que el fracàs de l'empresa militar, més degut a factors conjunturals que no pas a defectes de planificació, no resta valor ni interès a l'únic cas d'aliança militar ofensiva entre potències occidentals i orientals. Jaume I encara intentà convèncer el Concili de Lió (1274) de la bondat del seu projecte, però llavors ja era massa gran i malalt per a una empresa d'aquesta mena.

Les relacions de Jaume I amb la Santa Seu foren analitzades per Damian Smith, de la Saint Louis University dels Estats Units. Assenyala diverses etapes en les relacions amb el papat durant el seu regnat: una primera etapa de protecció envers el rei nen durant els pontificats d'Innocenci III i d'Honorí III. D'Innocenci III, el rei en tingué un alt concepte: era per a ell el millor papa de l'Església, era l'home que l'havia tornat als seus regnes i que, a través del cardenal llegat Pietro de Benevento, vigilà que els seus drets fossin respectats. Honorí III continuà protegint-lo, bé que també l'amenaçà amb una croada contra els seus regnes si el comte Sanç i el seu fill no abandonaven l'actitud bel·ligerant contra els croats francesos. Quan el rei arribà a la majoria d'edat, s'obrí una etapa de col·laboració amb el papat, especialment durant el pontificat de Gregori IX. Després de les grans conquestes de Jaume I, que li donaren un gran prestigi internacional, fou més l'Església que necessità el monarca que no pas el monarca l'Església. Finalment, una darrera etapa d'enfrontament s'obrí a partir del 1260, quan el rei decidí portar a terme una aliança dinàstica amb el rei Manfred de Sicília, cap del gibel·linisme italià, mitjançant el matrimoni de l'infant Pere amb la filla de Manfred, Constança; la vida privada del rei escandalitzà el papa Climent IV, que tampoc no aprovà el seu projecte de croada del 1269. Smith assenyala la dificultat de l'estudi de les relacions de Jaume I amb la Santa Seu, ja que coincidí amb el pontificat d'onze papes i amb l'actuació de més de cent cardenals, alguns dels quals tingueren un paper molt important en aquestes relacions.

Després de l'exposició d'aquesta darrera ponència, el congrés es cloqué amb unes paraules del vicepresident de l'Institut d'Estudis Catalans, senyor Antoni Riera.

Cal assenyalar que la celebració del centenari de Jaume I continua amb altres congressos. Del 14 al 16 de maig, un congrés a càrrec de la Institución Fernando el Católico se celebra a Saragossa amb el tema «La societat a Aragó i a Catalunya en temps de Jaume I», en el qual participen tant aragonesos com catalans.

A Lleida, del 16 al 19 de setembre de 2008, la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans organitza un altre congrés amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, que en portarà l'organització

directa, i que tractarà sobre l'Església en temps de Jaume I.

A Mallorca, del 13 al 15 d'octubre, amb la col·laboració del Consell Insular de Mallorca i de l'Institut Europeu de la Mediterrània, organitzem un congrés que girarà sobre tres temes: l'expansió territorial vers les illes, és a dir, la conquesta, repoblació i organització de Mallorca; l'economia comercial i marítima, que tractarà de l'expansió comercial i de la navegació, els consolats, i també de la manufactura, la política successòria de Jaume I i la creació del regne de Mallorca, i, finalment, la figura de Jaume I en el seu temps i en la cultura moderna i contemporània.

A Gandia, amb la col·laboració del Centre Alfons el

Vell d'aquesta ciutat, farem un congrés els dies 27 i 28 de novembre de 2008 sobre dos temes: el món de la cultura a l'època de Jaume I, amb ponències sobre art, coneixements científics i literatura i llengua, per una banda, i, d'altra banda, l'estudi de l'expansió territorial a València, és a dir, la conquesta de València, la repoblació i organització del regne i la conquesta de Múrcia.

Les activitats acadèmiques del centenari es clouran amb un congrés a Girona, els dies 1 i 2 de desembre de 2008, que serà patrocinat pel Departament d'Obres Públiques de la Generalitat. Aquest congrés tindrà dos temes: «L'economia rural i l'articulació urbana a Catalunya» i «La família reial, la cort i la cultura cortesana».

